

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

MISIR FÂTİMÎ HALİFESİ el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH VE DÖNEMİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan

20136135 Yunus Emre AYDIN

Danışman

Prof. Dr. Aydın USTA

İstanbul-2017

Yunus Emre AYDIN tarafından hazırlanan **Mısır Fâtîmi Halifesi el-Âmir Biakkâmillah ve Dönemi** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirligiyle / ~~Özellikle~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 06 / 06 / 2017

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) ;

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Aydın USTA (Danışman)

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Cihan PİYADEOĞLU (Medeniyet Ü Öğr. Üy.)

.....

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Gülseren CECELİ DURSUN

Yedek Jüri Üyesi : Doç. Dr. İlyas KEMAL OĞLU

.....

Yedek Jüri Üyesi : Doç.Dr. Muharrem KESİK (İ. Ü.Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
KISALTMALAR	VII
KAYNAKLAR	VIII
1- ANA KAYNAKLAR.....	VIII
2- ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	XIII
GİRİŞ	1
1. İsmâiliyye Şîası ve Fâtimîler Devletine Giden Süreç	1
2. el-Âmir bi-ahkâmillah Dönemine Kadar Fâtimî Tarihine Muhtasar Bir Bakış	4
1. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH (1101-1130) VE DÖNEMİN İÇ SİYASETİ.....	9
1.1. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH'IN DOĞUMU VE HALİFE OLMASI.....	11
1.2. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH DÖNEMİ FÂTİMÎ İÇ SİYÂSETİ.....	12
1.2.1. VEZİR el-EFDAL DÖNEMİ (1101-1121).....	12
1.2.2. VEZİR ME'MÛN el-BETAHÎ DÖNEMİ.....	24
1.2.3. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH'IN YÖNETİMDE MÜSTAKİL HAREKET ETMESİ VE TEBÂ İLE İLİŞKİLER	34
2. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH DÖNEMİ FÂTİMÎLERİN DİŞ SİYASETİ ...	38
2.1. HAÇLILAR İLE İLİŞKİLER.....	38
2.1.1. HAÇLILARA KARŞI YAPILAN ASKERÎ MÜCADELELER.....	42
2.1.2. KUŞATMALAR DÖNEMİ.....	50
2.1.3. HAÇLILARLA DENİZLERDE YAPILAN MÜCADELELER.....	67
2.2. YEMEN'DE SULEYHÎLER İLE İLİŞKİLER	70
2.3. BİZANS İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER.....	76
2.4. ABBÂSİLER, SELÇUKLULAR VE ONLARIN TABİİLERİ İLE İLİŞKİLER	78
2.5. MAĞRİB İLE İLİŞKİLER	84
2.6. HİCÂZ İLE İLİŞKİLER	89
2.7. NİZÂRÎLER İLE İLİŞKİLER.....	93
2.7.1. Nizâr'ın İmâmetinin Batıl Olduğunu Kanıtlamaya Yönelik Faaliyetler ..	98
2.7.2. Nizârî Fedâilerinin Mısır'a Sızmasını Önlemeye Yönelik Uygulamalar	101

3. el- ÂMİR BÎ-AHKÂMİLLAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ.....	103
SONUÇ.....	107
BİBLİYOGRAFYA	109
1- ANA KAYNAKLAR.....	109
2- ARAŞTIRMA ESERLERİ.....	111
EKLER.....	117
1- HARİTA VE RESİMLER.....	117
2- FÂTİMÎ HALİFELERİ.....	122
ÖZGEÇMİŞ.....	123

ÖNSÖZ

Fâtîmîler Devleti, 909 yılında Mağrib’de kurulmuş ve kısa sürede Mısır, Suriye, Hicâz ve Yemen gibi bölgelere hakim olmuştur. Aynı zamanda Abbâsîlere karşı ikinci bir hilâfet olan devlet İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Fâtîmîler Devleti hakkında günümüze kadar ülkemiz dışında birçok eser yazılmıştır. Ancak Türkiye’de bu konu fazla ele alınmamıştır. Yurtdışında yapılan çalışmalar ise daha çok Haçlı ilişkileri, kuruluş dönemi ve mezhepsel konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Kaleme alınan eserlerde halifeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmamıştır. Karşımıza bir eksiklik olarak çıkan bu durum el-Âmir bi-ahkâmillah ve dönemi için de geçerlidir. Söz konusu dönem için hazırlanan eserler Haçlı ilişkileri odaklı olmuş, halife bir bütün olarak ele alınmamıştır. Biz de böyle bir çalışma sayesinde bu konudaki eksiklikleri giderebileceğimiz düşüncesini taşıdık.

Çalışmamız giriş dışında üç ana başlıktan meydana gelmektedir. İsmâîlî akidesinin ortaya çıkışı, kapalılık dönemi, Fâtîmîler Devleti’nin kuruluşu ve el-Âmir bi-ahkâmillah dönemine kadar muhtasar tarihine giriş kısmında değinmeye çalıştık. Birinci kısımda el-Âmir bi-ahkâmillah’ın tahta geçtiği sırada Fâtîmîler Devleti’nin genel durumu, halifenin doğumu tahta geçişi ve dönemin iç siyaseti hakkında açıklamalarda bulunduk. İç siyaseti de sırasıyla el-Efdal dönemi, el-Betaihî dönemi ve el-Âmir’in vezir atamadan hüküm sürdüğü dönem şeklinde üçe bölüme ayırdık. Tezimizin en uzun bölümünü meydana getiren ikinci bölümde ise dönemin dış siyasetini ele aldık. Burada Fâtîmîlerin Haçlılar, Yemen, Bizans, Selçuklu-Abbâsî, Mağrib, Hicâz ve Nizârîler ile olan ilişkilerine değindik. Son bölümde ise halifenin ölümü ve şahsiyeti hakkında bilgiler vermeye çalıştık.

Çalışmamız sırasında kaynakların elverdiği ölçüde tafsilatlı bilgiler vermeye özen gösterdik. Kaynak olarak döneme yakın Arapça kronikleri ve günümüze yakın

zamanlarda yazılan Arapça ve İngilizce araştırma eserlerini en iyi şekilde kullanmayı hedefledik.

Çalışmamız esnasında bana yol gösteren, desteğini ve ilgisini esirgemeyen, her daim sabırla yardım eden danışmanım Sn. Prof. Dr. Aydın Usta'ya en içten dileklerle teşekkürlerimi sunarım. Kaynaklara ulaşmam konusunda bana yol gösterip destek veren İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Sn. Yrd. Doç. Dr. Murat Öztürk'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca başta ablam İnci Ercan olmak üzere aileme ve değerli dostum Selim Uyar'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Yunus Emre AYDIN

İstanbul 2017

ÖZET

Fâtimîler Devleti XI. asrın ortalarından itibaren eski güçlerini kaybetmişti Söz konusu dönemde Selçukluların Ortadoğu'ya gelmesi ile bölgede etkinlikleri azalmıştı. Bunun yanında Selçuklu faaliyetleri ile Sünnî İslâm'ın yükselmesi Fâtimîlerin manevî anlamda da güç kaybetmelerine ortam hazırlamıştı. Akabinde gelişen Müsta'î-Nizâr kavgası mezhepsel bölünmeyi de beraberinde getirmişti. Selçukluların fetret döneminde kısmen de olsa Fâtimîler, Vezir el-Efdal'in politikalarıyla kayıplarının bir kısmını telafi etmeyi başarmıştı. Ancak yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı seferleri devletin yıkılışını hızlandırmış ve Mısır'a çekilmesine sebep olmuştu.

el-Âmir bi-ahkâmillah dönemi Fâtimî-Haçlı mücadelelerinin en yoğun olduğu dönemdir. Söz konusu periyotta Fâtimîler, Haçlıları Filistin'den atmak istemiş ancak başarılı olamamıştı. Bilakis Suriye ve Filistin sahillerinde kalan son topraklarını da onlara kaptırmıştı. Devletin gerilemesi sadece coğrafi alanda olmamış Hicâz ve Mağrib'in bir kısmında kurulan üst egemenlik de büyük ölçüde kaybedilmişti. Yine söz konusu periyotta Nizârîlerin yıpratıcı faaliyetleri devleti oldukça meşgul etmişti. Çalışmamızın konusu olan el-Âmir bi-ahkâmillah'ın hilâfeti de bunların suikastı ile son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: el-Âmir, Fâtimî, Halife, Mısır, İsmâîliyye

ABSTRACT

Fatimid Empire lost its power by the middle of the 11th century. when the Seljuks arrived Middle East at this time, their influence went down. With the actions of the Seljuks, Sunnis started to gain strength and Fatimid lost their effects. In addition to this power conflict between Al Musta'li and Nizar brings schism. In the time of Seljuks interregnum regent Al-Afdal recover some of the lost ground. But when the Crusades started at the end of the century, made Fatimid lost power and fall back to Egypt.

The era of Al-Amir bihakam allah is the time of the struggle made peak between Fatimid and Crusades. At this era, Fatimid tried to clear Palestine from the crusades but they failed. Fatimid lost their last lands on the shore of Syria and Palestine. They also lost their dominance on Maghrib and Hidjaz. Fatimids were also busy with the corrosive actions of Nizaris. The subject of this study Al-Amir bihakam allah lost his life by the assassination of Nizaris.

Keywords: Al-Amir, Fatimid, Caliph, Egypt, Isma'ilism

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
arb. trc.	: Arapça tercüme
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ayn. mlf.	: aynı müellif
b.	: İbni
bkz.	: bakınız
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİST	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ed.	: editör
el ²	: The Encyclopaedia of Islam
haz.	: hazırlayan
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
neşr	: neşreden
tfs.	: tafsilat
thk.	: tahkik
trk. trc.	: Türkçe tercüme
t.y.	: tarih yok
s.	: sayfa
vb.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri
yay.	: yayınlayan

KAYNAKLAR

1- ANA KAYNAKLAR

Fâtimîler Devleti, mezhepleri, dinî uygulamaları ve hüküm sürdükleri dönemin canlılığı gibi sebeplerden dolayı birçok tarihî kaynakta geçmektedir. Ancak bu kaynaklardan büyük çoğunluğu daha sonraki dönemlerde yazılmış yahut farklı coğrafyalarda kaleme alınmıştır. Esasında söz konusu devletin hüküm sürdüğü dönemde de birçok eserler meydana getirilmişti. Ancak devlet yıkıldıktan sonra Mısır'da tekrar Sünnî mezhebin hakim olması için birçok Fâtimî şiarı nihayete erdirilmiş bundan kütüphaneler ve kitaplar da nasibini almıştı¹. Bu sayede Fâtimîler döneminde yazılmış çoğu eser günümüze ulaşamamıştır. Ancak yine de el-Âmir bi-ahkâmillah dönemi hakkında birkaç eser ve vesîka bugüne ulaşmıştır.

Günümüze ulaşan eserlerden bir tanesi Halife el-Âmir bi-ahkâmillah'ın ikinci veziri Me'mûn el-Betaihî'nin oğlu İbn el-Me'mûn adıyla maruf Cemâl ed-Dîn Ebû Ali Mûsa'nın yazmış olduğu *Nusûs min Ahbâri Mısır*²'dir. .Bu eserinde müellif el-Âmir döneminde devlet teşkilatı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiş ve az da olsa siyasî tarihe de değinmiştir. Ayrıca dönemin kanunları ve sicilleri de ayrıntılı olarak eserde geçmektedir. Eserin tamamının çalışmamızın konusu el-Âmir'in dönemi hakkında olması sebebiyle bu kaynağın bütün kısımlarından istifade edildi.

Fâtimîlerden bugüne kadar gelen bir başka önemli kaynak ise devletin inşa kâtibi olan İbn Sayrafi'nin yazmış olduğu *el-Kanûn fî divâni'r-Resâil ve'l-İşâretü ilâ men Nâle'l-Vezâre*³ isimli eserdir. Müellif inşa kâtibi olduğu için birçok resmî belgeyi kendisi kaleme almıştır. Bu sayede dönemin bir çok olayına hakim olup bunları eserinde aktarmıştır. Kitap, Fâtimîler tarihi, inşa sanatı ve dönemin vezirleri

¹ Tfs. için bkz. Muhammed Ali Sallâbî, *Selâhaddînü'l-Eyyübî ve Cühûduhu fî likazâi'd-Devleti'l-Fâtimîyyeti ve Tahrîru Beyti'l-Makdis*, Beyrut, 2008, s. 190-210.

² İbn el-Me'mûn, *Nusûs min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1983.

³ İbn Sayrafi, *el-Kanûn fî divâni'r-Resâil ve'l-İşâretü ilâ men Nâle'l-Vezâre*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1990.

hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Vezirler ile ilgili kısımlardada bu eserden yararlanıldı.

İbn Tuveyr, Fâtimîlerin son ve Eyyûbîlerin ilk dönemlerinde yaşamış bir tarihçidir. *Nüzhetü'l-Muklitîn fi Ahbâri'd-Devleteyn*⁴ adlı eserini iki kısımda ele almıştır. Bunlardan ilkinde siyasî tarih, ikincisinde ise devlet teşkilatı hakkında bilgiler vermiştir. Müellif, siyasî tarihi I. Remle Savaşı'ndan devletin son dönemlerine getirmiştir. Eser, Fâtimîler tarihi için oldukça önemlidir. el-Makrizî, İbn Haldûn gibi tarihçiler bu kitaptan alıntılar yapmışlardır. Ayrıca eserde başka kaynaklarda geçmeyen rivâyetler de bulunmaktadır. Tezimizle ilgili dönemin siyasî tarihi ve teşkilat tarihi hakkında söz konusu kitaptan oldukça istifade edildi.

İbn Müyesser⁵ de Fâtimîler tarihi için önemli bir müelliftir. Bilhassa dönemin siyasî tarihi için oldukça önem arz eder. Müellifin *Ahbâru Mısır* adlı eseri Tolunoğulları döneminden başlar ve Nureddin Zengi dönemine kadar gelir. Ubeydullah el-Müsebbihî'nin yazdığı tarih kitabına zeyl olan bu esere Makrizî bir özet yapmış ve *el-Muntakâ min Ahbâri Mısır*⁶ adıyla yayınlamıştır. Ancak eserin 502-524/1108-1120 yıllarını kapsayan kısmı günümüze ulaşmamıştır. Eser Fâtimî iç ve dış siyaseti hakkında oldukça önemli olup kendisinden sonraki tarihçilere kaynak teşkil etmiştir⁷. Çalışmamızda Fâtimî-iç ve dış siyaseti ile Haçlı ilişkileri konusunda bu kitaptan yararlanıldı.

İbn Zâfir⁸ Eyyûbîler döneminde yetişmiş Mısır'lı bir tarihçidir. Eseri *ed-Düveli'l-Munkati'a* Tolunoğulları döneminden başlayarak Fâtimîlerin son dönemlerine kadar gelir. Bu eserin çeşitli kısımları farklı zamanlarda neşredilmiştir. Fâtimîler ile ilgili kısmı Andree Ferre tarafından *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkati'a*⁹ adıyla yayınlanmıştır.

⁴ İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklitîn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Beyrut, 1992.

⁵ Ali Sevim, "İbn Müyesser", *DİA*, XX, 223.

⁶ İbn Müyesser, *el-Muntaka min Ahbâri Mısır (Özetleyen Makrizî)*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1981.

⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 150-151.

⁸ Abdülkerim Özaydın, "Ali b. Zâfir", *DİA*, II, 459-460.

⁹ İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkati'a*, thk. Andree Ferre, Dımaşk, 1972.

Söz konusu neşir Fâtimîler Devleti'nin son dönemi hakkında oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu minvalde adı geçen eserden yararlanıldı.

İbn Kalânîsî, Dımaşk Selçuklu Atabeyliği'nde önemli görevler yapmış bir devlet adamıdır. Aynı zamanda es-Sâbî'nin tarihine yapmış olduğu ek, *Zeylû Tarihi Dımaşk*¹⁰ adıyla meşhur olmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eser 970'li yıllardan 1160'lı yıllara kadar Dımaşk ve çevre beldelerin tarihinden bahsetmektedir. Selçuklular, Fâtimîler, Haçlılar ve atabeylikler ile ilgili oldukça mühim bir eserdir¹¹. Tezimizin siyasî tarih ve Haçlı ilişkileri ile ilgili kısımlarında bu kaynaktan istifade edildi.

İbn el-Esîr¹², İslâm tarihi müellifleri arasında en çok tanınanlardan biri olup oldukça önemli eserler kaleme almıştır. Bunlardan *el-Kâmil fi't-Tarih*¹³ en önemli eseridir. Yaratılıştın 1232 tarihine kadar olayların anlatıldığı kitap haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Bilhassa Selçuklular, atabeylikler ve Haçlılar için birincii elden kaynaktır¹⁴. Çalışmamızın siyasî tarih ile ilgili alanlarında söz konusu kaynaktan faydalanıldı.

Ortaçağ İslâm müelliflerinden bir diğer önemli tarihçi de Sıbt İbn el-Cevzî'dir. Eseri *Mir'âtu'z-Zamân fi Tarihi'l--A'yân*¹⁵ klasik bir İslâm tarihidir. Otuzdan fazla cilt olmakla beraber ilk ciltleri önceki eserlerin taklidi olan kitap 1055'ten sonraki seneleri anlatan kısımlarında orijinal bilgiler vermektedir¹⁶. Tezimizde Fâtimîlerle ilgili olan bilgilerden faydalanıldı.

İbn Hallikân¹⁷, İslâm tarihindeki en önemli biyografi müelliflerinden biridir¹⁸. Eseri *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân*¹⁹ İslâm büyüklerinin

¹⁰ İbn Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülganî, Dımaşk, 2013.

¹¹ Ramazan Şeşen, s. 113.

¹² Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, 26-27.

¹³ İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, IX, neşir Muhammed Ali Beydan, Beyrut, 2003.

¹⁴ Ramazan Şeşen, s.137-139.

¹⁵ Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tarihi'l--A'yân*, 8. Cüz 1. Kısım (Havâdisü 495-589), Haydarabad, 1951.

¹⁶ Ramazan Şeşen, 144-145.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA*, XX, 17-19.

¹⁸ Ramazan Şeşen, s. 151-152.

biyografilerini içerir. İlgili kişilerin biyografilerinde söz konusu kaynaktan istifade edildi.

en-Nüveyrî²⁰ Memlûkler döneminin önde gelen inşa kâtiblerinden ve müelliflerindedir. Eseri *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*²¹ 31 cilt olup çeşitli konulardan meydana gelmektedir. Bunlar: inşa sanatı, astronomi, tarih gibi bir inşa memuruna lazım olacak her türlü ilimlerdir. Eserin 11. cildinden sonraki kısımlar tarih ile ilgilidir. Yazar resmî görevlerinden dolayı birçok eser incelemiş ve eserinde bunların bazıları zikretmiştir. Dünya genelinde meşhur olan kitap Türk ve İslâm tarihi için önemlidir²². Kitapta ayrıntılı şekilde anlatılan el-Âmir döneminden istifade edildi.

el-Kalkaşendî²³ de bir önceki müellif gibi Memlûkler Devleti'nde inşa sahasında görevli olmuştur. 1418 yılında öldüğünde geride birçok eser bırakan musannıf, tarih alanında da önemli eserler vermiştir. Bunlardan en önemlisi ise *Subh el-Â'şâ fî Sina'ati'l-İnşa*²⁴ adlı yapıtıdır. İnşa sanatı ve inşa memurunun taşınması gereken özellikleri anlatan kitap 14 ciltten meydana gelmektedir²⁵. Fâtîmîler döneminde Mısır'da yapılan bazı idarî değiikliklerde adı geçen kitaptan yararlandı.

Tarihte Fâtîmîler tarihine yönelik en önemli eserler el-Makrizî²⁶ tarafından yazılmıştır. Memlûkler dönemi alimlerinden olan müellifin birçok önemli eseri vardır. Ancak bunlardan iki tanesi Fâtîmîler tarihi açısından oldukça mühimdir. Söz konusu eserlerden ilki Fâtîmîler tarihini ayrıntılı olarak üç cilt halinde anlattığı *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmîyyîn el-Hulefâ*'dır²⁷. Adı geçen kitapta Fâtîmî halifeleri sırasıyla ayrıntılı anlatılmıştır. Çalışmamızda her bir ayrıntısını kullanmaya

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân*, III-V, thk. İhsân İbn Abbâs, Beyrut, 1968.

²⁰ Mustafa Öz, "Nüveyrî", *DİA*, XXXIII, 304-306.

²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVIII, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvâz - Dr. Hikmet Keşeli Fevvâz, Beyrut, 2004.

²² Ramazan Şeşen, 180-181.

²³ Mehmet İpsirli, "Kalkaşendî", *DİA*, XXIV, 263-265.

²⁴ el-Kalkaşendî, *Subh el-Â'şâ fî Sina'ati'l-İnşa*, III, Kâhire, 1914.I

²⁵ Ramazan Şeşen, s. 205-207.

²⁶ Eymen Fuad Seyyid, "Makrizî", *DİA*, XXVII, 448-451.

²⁷ el-Makrizî, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmîyyîn el-Hulefâ*, I-III, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kâhire, 1996.

özen gösterdiğimiz kitap Fâtimîler tarihinde en derli toplu kitaplardandır. Müellifin diğer bir önemli eseri ise *Hitat* adıyla meşhur olan *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*²⁸ adlı eseridir. Adı geçen yapıtta Kâhire ve Mısır topografyası ile ilgili olup buralar cadde cadde, sokak sokak anlatılmış ve tarihî bilgiler verilmiştir. Çalışmamızı ihtiva eden dönem mimarî açıdan oldukça önemli olması sebebiyle bu kitaptan yararlanıldı.. Ayrıca bu eserin özeti niteliğinde olan ve *Müsvedde*²⁹ şeklinde hazırlanmış muhtasarını da eserimizde kullanıldı.

İbn Kattân el-Merrâkuşî, Muvahhidûnlar döneminde yaşamış Fas'lı bir tarihçidir. Eseri *Nüzumu'l-Cemân litertibi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zamân*'nda³⁰ Mağrib ve Endülüs coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. Bunun yanında zaman zaman Mısır ile ilgili de bilgiler veren tarihçi 1231 yılında vefat etmiştir. İlgili dönem için vermiş olduğu rivayetler kullanıldı.

İbn Tağriberdî XV. yüzyılda yaşamış Memlûklü tarihçilerindendir. el-Makrizî'den dersler almış ve önemli yapıtlar meydana getirmiştir. Tarih alanında yazmış olduğu *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*³¹ Kitap 641 yılında Mısır'ın fethi ile başlar ve 1467 yılı olaylarına kadar gelir. Eserde Eyyûbî ve Memlûkler dönemi ayrıntılı olarak ele alınmıştır³². Fâtimîler dönemi ile de önemli bilgiler sunulmuştur. Tezimizde ilgili dönem ile ilgili kısımlardan istifade edilmiştir.

²⁸ el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, I-III, thk. Muhammed Zeyhum Medîhatü's-Şarkâvî, Kâhire, 1997.

²⁹ el-Makrizî, *Müsveddetü'l-Hitat*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Londra, 1995.

³⁰ İbn Kattân el-Merrâkuşî, *Nüzumu'l-Cemân litertibi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zamân*, thk. Mahmûd Ali Mekki, Beyrut, 1990.

³¹ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, V, haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1992.

³² Ramazan Şeşen, s. 220-221.

2- ARAŞTIRMA ESERLERİ

el-Âmir döneminde Fâtimîler tarihini anlatan birçok araştırma yapılmıştır. Bunların bir kısmı genel olarak dönemi ele almış bir kısmı da Haçlılar odaklı olmuştur. Genel olarak Fâtimîler tarihini anlatan kitaplar arasında Eymen Fuad Seyyid önemli bir yer tutmaktadır. *ed-Devletü'l-Fâtimiyye fi'l-Mısır Tefsîr el-Cedîd*³³ adlı eseri hem siyasî tarih hem de kültür ve uygarlık bakımından mühim bilgiler verir. Cemâleddin Sürûr, Fâtimîler hakkında araştırmalar yapmış diğer bir isimdir. *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtimîyye*³⁴ Fâtimîler hakkında yazılmış ayrıntılı bir eserdir. Ayrıca diğer devletler ile olan ilişkiler hakkında da bahisler vardır. Muhammed Suheyl Takkûş da Fâtimîler hakkında genel bir eser yazmış diğer bir tarihçisidir. *Tarihü'l-Fâtimiyyîn fi Şimâli İfrikıyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*³⁵ adlı eserş söz konusu devletin tarihi hakkında geniş bilgiler sunar.

Teşkilat tarihi bakımından Abdulmun'im Mâcid'in Fâtimî kültür-uygarlığını, dinî, sosyal ve askerî yapısını anlatan *Nazmu'l-Fâtimiyyîn ve Rüsûmuhum fi Mısır*³⁶ adlı eseri önemlidir. İbrahim Eyyûb'un yazmış olduğu *Tarih el-Fâtimî el-İctimâî*³⁷ bu konudaki bir diğer önemli eserdir.

el-Âmir dönemi Fâtimî-Haçlı mücadelelerinin en yoğun olduğu dönemdir. Dolayısıyla bu konuda oldukça fazla eserler meydana getirilmiştir. Runciman³⁸ Haçlı-Fâtimî ilişkilerinde önemli bilgiler vermektedir. Aydın Usta Haçlılar ile ilgili ayrıntılı eserler kaleme almış bir diğer önemli tarihçidir. *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*³⁹ Haçlılar tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*⁴⁰ ise yazarın başka önemli bir eseri olup kuşatmalar hakkında ayrıntılı bilgiler içerir. Saîd Abdulfettâh Âşûr⁴¹ ise Fâtimî-Haçlı mücadeleleri ile ilgili bilgi

³³ Eymen Fuâd Seyyid, *ed- Devletü'l-Fâtimiyye fi'l-Mısır Tefsîr el-Cedîd*, Kâhire, 1992.

³⁴ Cemâleddin Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtimîyye*, Kâhire, 1995.

³⁵ Muhammed Suheyl Takkûş, *Tarihü'l-Fâtimiyyîn fi Şimâli İfrikıyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 2007.

³⁶ Abdulmun'im Mâcid, *Nazmu'l-Fâtimiyyîn ve Rüsûmuhum fi Mısır*, I- II, Kâhire, 1978.

³⁷ İbrahim Eyyûb, *Tarih el-Fâtimî el-İctimâî*, Beyrut, 1997.

³⁸ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara, 1987.

³⁹ Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2008.

⁴⁰ Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul, 2015.

⁴¹ Saîd Abdulfettâh Âşûr, *el-Hareketü's-Salibiyye*, I-II, Kâhire, 2010,

sunan diğeri bir tarihçidir. Fâtîmîlerin deniz siyaseti ve hakimiyeti de el-Âmir döneminde Haçlılarla mücadelede önemli bir etkendi. Bu noktada Ahmed Muhtâr İbâdî ile Seyyid Abdülaziz Sâlim'in birlikte yazdığı *Tarihu'l-Bahrîyyeti'l-İslâmîyyeti fî Mısır ve 'ş-Şâm*⁴² oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bunun dışında Murat Öztürk'ün doktora tezi olan *Fâtîmîlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*⁴³ konu ile ilgili önemli çalışmadır.

Mağrib ilişkilerinde Hasan Hudayrî Ahmed'in kaleme aldığı *Alâkâtu'l-Fâtîmiyyîn fî Mısır bidüveli'l-Mağrib*⁴⁴, Hicâz ilişkilerinde ise Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed'in yazmış olduğu *el-Alâkât Beyne Mısır ve'l-Hicâz Zemne'l-Fâtîmiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*⁴⁵ ayrıntılı bilgiler sunar

⁴² Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Bahrîyyeti'l-İslâmîyyeti fî Mısır ve 'ş-Şâm*, Beyrut, 1981.

⁴³ Murat Öztürk, *Fâtîmîlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012.

⁴⁴ Hasan Hudayrî Ahmed, *Alâkâtu'l-Fâtîmiyyîn fî Mısır bidüveli'l-Mağrib*, Kâhire, 1996.

⁴⁵ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, *el-Alâkât Beyne Mısır ve'l-Hicâz Zemne'l-Fâtîmiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, Kâhire, ty.

GİRİŞ

1. İsmâiliyye Şîası ve Fâtîmîler Devletine Giden Süreç

İslâm tarihinde Hz. Peygamberin (s.a.s.) vefatından sonra meydana gelen *imâmet-halîfelik meselesi* Müslümanlar arasında çeşitli bölünmeleri ve kutuplaşmaları beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Hz. Ebû Bekir (r.a.), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra halife seçilmişse de hilâfetin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in hakkı olduğu görüşü her zaman için kendisine taraftar bulmuştur. İşte bu düşünce çevresinde birleşen gruplara İslâm tarihinde manası taraftar demek olan *Şîi* denmiştir.

Önceleri doktrinel ve siyasî olan bu ayrılık sonraki dönem içerisinde mezhepsel bir hal almıştır. Bunun miladı ise Kerbela Vakası sonrasında gelişen süreçtir. Şîilere göre Hz. Ali (r.a.) birinci imam, oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin (r.a.) ikinci ve üçüncü imamlardır. Dördüncü imamın Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelabidin (r.a.) ve beşinci imamın Muhammed Bakır olduğu mezhepte altıncı imam Cafer-i Sâdık'tan (r.a.) sonra bir bölünme meydana gelmiştir.

Cafer-i Sâdık'ın (r.a.) ölümünöncesinde Şîiler arasında imamlık sorunu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; Cafer-i Sâdık'ın (r.a.) küçük oğlu Musâ el-Kâzım yedinci imam olmuş, İsmâil'in imamlığını destekleyenler ise buna karşı çıkmıştır. Alışıla gelmişin dışında küçük oğulun imam olması Şîa tarihinde bir bölünmeyi de beraberinde getirmiştir.

Büyük oğul İsmâil varken Musâ el-Kâzım'ın imam olması konusunda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Bunların arasında en çok kabul edileni İsmâil'in babası Cafer-i Sâdık'tan üç sene önce ölmüş olmasıdır. Lakin İsmâil'in ölümü üzerinde bir ihtilaf vardır. İsmâil'in babasının ölümünden beş sene sonra Basra Çarşısı'nda görülme rivâyetinden yola çıkılarak onun takıyye yaptığını söyleyenler olmuştur. Ayrıca İsmâil'in babasının sağlığında içki ve kadınlara düşkünlüğü yüzünden aralarının açıldığını hatta Cafer-i Sâdık'ın (r.a.) lanetlediği Ebû'l-Hattâb el-Esedî ile dostluk kurduğundan imâmetten mahrum bırakıldığı da rivâyet edilmiştir. Diğer bir aktarım ise Cafer-i Sâdık'ın (r.a.) sağlığında oğul İsmâil'in yedinci imam olmasını

vasiyet ettiği ancak onun içki içerken görülmesi ve el-Esedî taraftarları ile beraber olması sebebiyle imâmetin kardeşi Musâ el-Kâzım'a verildiği şeklindedir. Buna göre kardeşten kardeşe imâmetin geçmesinin doğru olmadığını söyleyenler İsmâil'in oğlu Muhammed'in imam olduğunu iddia etmişlerdir⁴⁶. Bu noktada İsmâil'in ve oğlu Muhammed'in imâmetini savunanlar buradan hareketle *İsmâililer* olarak ana gruptan ayrılmıştır.

Abbasîler selefleri olan Emevîler gibi Ehli beyt ve Şîayî kendi meşruiyetleri için her zaman tehlike unsuru olarak görmüşlerdir. Bu nedenle mezkur hanedanlar Ehli beyt imâmlarını ve taraftarlarını sıkı bir gözlem altında tutmuşlardır. Dolayısıyla da Muhammed b. İsmâil (ö. 809) ve taraftarları da faaliyetlerini gizli olarak yönetmekte idiler. 909 yılında Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'de zuhuruna kadar İsmâilîlerin faaliyetlerini yürüttüğü bu döneme *Setr Devresi* de denmektedir. Söz konusu zaman dilimi içerisinde İsmâilîler açık propaganda yerine gönderdikleri gizli daîler ile mezheplerini yayma yoluna gitmişlerdir.

İsmâilî daîlerinin yer altından yürüttüğü propagandalar zaman içerisinde ciddi bir başarıya ulaşmıştı. Şöyle ki; Irak'ta Hamdân Karmat ve Abdân, Rey'de Halef gibi daîler vasıtası ile kısa zamanda İsmailîler kendilerine büyük bir taraftar kitlesi kazanmışlardı. Sonrasında mezhep Sicistan ve Horasan eyaletlerinde de yayılmıştı. Yemen'de ise İsmâilî daveti diğer bölgelere nazaran daha hızlı genişleme göstermişti. Buraya gönderilen daîler Ali b. Fazl ve İbn Havşeb bağımsız devletler kurmayı başarabilmişlerdi. Ali b. Fazl bağımsız olduktan sonra İsmâilîye düşüncesinden ayrılrsa da İbn Havşeb sadık kalmış ve Pakistan, Sind ve Kuzey Afrika'da mezhebin yayılmasına öncülük etmişti. Mezhebin Irak daîsi Karmat'ın adamlarından olan Ebû Saîd el-Cennâbî de Bahreyn'de müstakil bir devlet kurmuştu.

İsmâilî imâmlarının çeşitli siyasî baskı ve tazyiklerden dolayı daha önce gizlendiklerini belirtmiştik. İşte bu dönemde İsmâilîlerin faaliyetlerini ileri gelen daîler ve Suriye'nin Selemiyye şehrindeki imâmlar yönetmekteydi. Ancak

⁴⁶ Tfs. için bkz. Mustafa Öz, "İsmâilye Mezhebi", *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Konular Dizisi, XVII, İstanbul, 1993.

İsmâîlîlerin bir kısmının Muhammed b. İsmâîl'i mehdî olarak beklemesi bu fırkada bir ayrılığı da beraberinde getirmişti. Nitekim söz konusu grup 899 yılında Selemiyye'de mehdiliğini ilan eden 11. imam Ubeydullah'ın imâmetini tanımamıştı.⁴⁷ Bunun yanında Irak kolu da İsmâîliyye davetinden uzaklaşarak Karmatîler diye isimlendirilen fırkayı oluşturmuşlardı. Kuzey Afrika, Yemen, Sind ve Horasan İsmâîlîleri ise Ubeydullah el-Mehdî'ye bağlı kalmışlardı⁴⁸.

İsmâîliyye daîlerinin mezheplerini yaymak için giriştikleri faaliyetler Fâtîmîler Devleti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Bu sayede Fâtîmîler egemenlik yolu ile kendisine bağlı olmayan yerlerde de sembolik hakimiyetler elde etmiştir. Bu yüzdendir ki Fâtîmîler Devleti'nde meydana gelen olaylar, daîler aracılığı ile tüm İslâm dünyasına etki etmekteydi. Nitekim Hâkim bi-emrillah (996-1021) döneminde ortaya atılan *Uluhiyyet* kavramı⁴⁹ İsmâîliyye Şîasında yeni bir bölünmeyi beraberinde getirmişti. Buna göre Hâkim biemreillah'a Uluhiyyet vasfı eklenmiş ve kendisine Allah'ın hulûl ettiği iddia edilmişti. İslâm tarihinde *Dürzî* ismi verilen bu fırka Fâtîmîler Devleti hakimiyeti süresince kopan diğer fırkalar gibi günümüzde hala varlığını devam ettirmektedir. İsmâîlî düşüncesi daha önce geçtiği gibi 12 imam silsilesinden İmâmet Meselesi sebebinden ayrılmıştı. Öte yandan son derece ilginç bir şekilde aynı sebepten dolayı Fâtîmîler Devleti'nde yeni ayrılıklar daha yaşanmıştı. Halife Mustansır (1036-1094) ölünce veziri el-Efdal b. Bedr el- Cemâlî, büyük çocuk ve veliaht olan Nizâr'ın yerine Müsta'î Billah'ı (1094-1101) halife yapmış bu da İsmâîliyye düşüncesinde yeni bir ayrılığı da beraberinde getirmişti. Ortaya çıkan çatışma hali çerçevesinde *Nizârî* ve *Müsta'î* grupları oluşmuştu. Bundan dolayı İran İsmâîlîleri Hasan Sabbah önderliğinde Fâtîmî hilâfeti ile olan bağlarını tamamen kesmişlerdi. Söz konusu bölünme sadece Fâtîmî ve İsmâîlîleri değil bütün İslâm dünyası için ciddi sorunları da beraberinde getirmişti. Yine Halife el-Âmir biahkamillah'tan (1101-1130) sonra da varlığı tartışma konusu olan oğlunun

⁴⁷ Ubeydullah el-Mehdî, birinci Fâtîmî halifesi Tfs. İçin bkz. İbn Hallikân, III, 117-119; Mehmet Azimli, "İlk Şîî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtîmî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *DÜİFD*, VII, Diyarbakır, 2005, s. 59-73; Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *DİA*, XLII, 23-25.

⁴⁸ Mustafa Öz, aynı yer; ayn. mlf." İsmâîliyye", *DİA*, XXIII, 128-133; M. Ali Büyükkara, "İsmâîlî Daî ve Fâtîmî Davet", *İLAM Araştırma Dergisi*, III, 1-11.

⁴⁹ Mustafa Öz, "Dürzîlik", *DİA*, X, 39-48; M. Tayyip Gökbilgin, "Durüz", *EL*, II, 631-637.

değil de amcasının oğlu Hâfız Lidinillah'ın halife olması İsmâîlî düşüncede el-Âmir'in oğluna nispetle *Tayyibiyye* fırkasının çıkmasına sebep olmuştu. Neticede Tayyibiye fırkasını destekleyen Yemen İsmâîlîleri ve onların etkisindeki Sind ve Pâkistan İsmâîlîlerinin, Fâtimîler ile olan bağı tamamen kopmuştur. Gerçekleşen bütün bu gelişmeler Fâtimîlerin zayıflamasına ve Mısır coğrafyasında sessiz sedasız erimesine sebep olmuştur.

2. el-Âmir bi-ahkâmillah Dönemine Kadar Fâtimî Tarihine Muhtasar Bir Bakış

Fâtimîler Devleti 15 Ocak 909 tarihinde Rakkade şehrinde Ubeydullah el-Mehdî (909-934) ve daîsi Ebû Abdullah eş-Şîf tarafından kurulmuştur. Ubeydullah'ın nesebi konusunda tarihçiler arasında çeşitli ihtilaflar mevcuttur. Onun gerçekte Hz. Fâtîma'nın (r.a.) soyundan gelmeyip Yahudî asıllı olduğu veya İsmâîl b. Cafer es-Sâdık'ın soyundan gelmediği gibi bir takım rivâyetler ortaya atılmıştır. Ubeydullah el-Mehdî'nin nesebinin muğlak olmasında hiç şüphesiz Abbasî hilâfetinin denetiminden kurtulmak için İsmâîlî daîlerinin ve imâmlarının girdiği Setr Devresi etkilidir. Ancak bunun yanında Sünnîlerin, İsmâîlî hilafetini zemmetmek gayretlerini de unutmamak gerekmektedir. Ayrıca Ubeydullah'a isnat edilen bir mektupta kendi soyunun İsmâîl b. Cafer es-Sâdık'a dayanmayıp Abdullah b. Cafer es-Sâdık'a dayandığını itiraf etmesi bu karışıklıkları daha da artırmıştır. Dolayısıyla bazı tarihçiler Fâtimî hilâfetinin bâtil olduğunu dile getirmişlerdir. Ancak farklı yollardan da olsa soyunun Cafer es-Sâdık'a dayanması sebebi ile İsmâîlî taraftarları arasına bu yönden bir anlaşmazlık vukua gelmemiştir.

Ubeydullah el-Mehdî, Suriye'de Selemiyye şehrinde iken Abbasîlerin artan baskısı altında kalmıştı. Bu sırada Daî Ebû Abdullah eş-Şîf ise İfrikiyye'de Ağlebî hânedanına büyük ölçüde son vermiş ve başkentleri Rakkade'yi ele geçirmişti. Ardından mehdiliğini ilan eden Ubeydullah'ı yanına davet etmiş el-Mehdi de bu davete icabet etmişti. Ancak Abbâsîlerin takibatı sebebi ile oldukça gizli hareket etmek zorunda kalan el-Mehdî, Siclimâse'de yakalanarak hapse atılmıştı. Fakat Ebû Abdullah eş-Şîf gelerek onu hapisten kurtarıp Rakkade'ye getirmişti. Burada

halifeliğini ilan eden Ubeydullah el-Mehdî, *Emîr el-Mü'minîn* ve *Mehdî Lidînillah* lakaplarını almıştı.

Ubeydullah el-Mehdî'nin Ifrikiyye'ye geldiği zaman bu coğrafya derin bir karışıklık içerisinde idi. Zenâte, Sinhâce, Kutâme ve diğer Berberî kabileler sürekli birbirleri ile mücadele etmekte idiler. Sözü edilen kabilelerin dışında Fas'ta İdrisîler ve Tâhert'te Rüstemîler de bölgede hüküm sürmekte idi. Ayrıca Endülüs Emevîleri de fırsat buldukça bölgeye müdahale etmekteydi. el-Mehdî İfrikiyye'de düşündüğü şartlarda bir devlet vücuda getiremeyeceğini anladığında Mısır'ı almak için iki başarısız sefer düzenlemişti. 915 yılında ise kendi adıyla alınan *Mehdiyye* şehrini kurarak, 920 yılında başkenti buraya nakletmişti. Burada donanmaya önem veren el-Mehdî Akdeniz'de kendine bir hâkimiyet alanı kurmuş ve Sicilya'nın da bir kısmını eline geçirmişti.

Ubeydullah el-Mehdî her ne kadar bölgedeki yerel kabileleri kullanarak bir güç elde etmeye çalışsa da onların üstündeki hâkimiyeti çok da sağlam olmamıştı. Bu durum oğlu Kâim bi-emrillah (934-946) döneminde de devam etmişti. Nitekim yerel kabileler fırsat buldukça ayaklanmış ve bu isyanlar güçlkle bastırılabilmişti. Kâim bi-emrillah döneminde en önemli isyanı Ebû Yezid en-Nükkârî önderliğinde çıkan Hâricî ayaklanmasıdır. İsyân tüm Fâtimî topraklarında yayılmış ve asiler Mehdiyye şehri önlerine kadar gelmişlerdi. Bu sırada Kâim vefat etmiş ve yerine oğlu Mansur Billah (946-965) geçmişti. Asiler karşısında zor bir durumda kalan Fâtimîleri Zîrî b. Menat önderliğindeki Sinhâce kabilesininin yardımı kurtarmış ve isyan 947 yılında bastırılmıştı. Mansur, isyan sırasında derin bir sarsıntı geçiren Fâtimî Devleti'ni tekrar toparladığı gibi Kayrevan yakınlarında bölgedeki muhalif Sünnîleri kontrol etmek için *Mansuriyye* şehrini yaptırmış ve başkenti buraya naklettirmişti.

Mansur'dan sonra yerine oğlu Muizz Lidînillah (965-975) geçmişti. Sicilya doğumlu olan, Latince dahil birkaç dil bilen halife siyasî anlamda da oldukça fazla meziyetlere sahip idi. İslâm dünyasında Abbâsîlerin nüfuzunu kırmak, onlara rakip olmak için Ortadoğu'ya gelmenin gereğini bilen Muizz, Mısır'ı almanın planlarını yapmış ancak hâkimiyeti altında sürekli sorun çıkaran kabileleri tam itaat altına almadan bu işin olamayacağını görmüştü. İşte bu yüzden Cevher es-Sıkkîlî ve Zîrî b.

Manat komutasındaki orduları Atlas Okyanusu'na kadar gönderen halife, Mağrib'i tam itaat altına alıp İdrisîler Devleti'ne son vermiştir.

Halife Muizz, Mağrib'den Trablus'a kadar olan topraklarda hâkim haline gelmişti. Akdeniz'de ise Makedonya Hânedanlığı ile güçlenen Bizans ile mücadele halinde idi. Doğuda Abbâsîlere ve yerel Müslüman hanedanlara karşı başarılar kazanan Bizans, Batı'da da Fâtimî gücünü kırmak istiyordu. Muizz buradaki vali ailesi ile giriştiği ittifak sayesinde Bizans'ı Sicilya'da etkisiz hale getirmeyi başarmıştı. Halife oldukça otoriter olduğu için burada hâkim olan el-Kelbî ailesini adadan sürmüş ancak karışıklıkların başlaması üzerine tekrar göndermek zorunda kalmıştı. Aynı dönemlerde Papa'nın, I. Otto'ya Kutsal Roma Germen imparatoru olarak taç giydirmesi üzerine endişe duyan Bizans, Fâtimîler ile barış yapmıştı.

Devletin batısında Atlas Okyanusu'na kadar hâkimiyetini sağlamlaştıran ve Akdeniz'de güvenliğini temin eden Muizz kendisini ispat etmiş bir komutan olan Cevher es-Sıkkî'yi büyük bir ordu ile Mısır'a yollamıştı. Muizz, seferden önce gönderdiği mektuplar ile bölgede kendisine taraftar bulmuştu. Bir de Kâfûr'un ölümü sonrasında Mısır'da yaşanan karışıklıklar Fâtimîlerin işini kolaylaştırmıştı. İskenderiye üzerinden Mısır'a gelen Cevher, bazı küçük direnişlerin dışında bir mukâvemet ile karşılaşmadan Temmuz 969'da Mısır'ı ele geçirmişti. Burada Abbâsî halifesinin hükmünü kaldırıp, hutbede ve paralarda Fâtimî halifesini ikâme etmişti. Cevher es-Sıkkî, Halife Muizz'in 973 yılında gelişine kadar burayı yönetmişti. Aynı süre zarfında Mısır'a hâkim olmanın sigortası konumundaki Suriye sahil kesimini ele geçirmişti. Cevher 973 yılında halifenin gelmesi ile görevden uzaklaştırılmıştı. Abbâsîlerin zayıfladığı bir zamanda Fâtimîlerin Ortadoğu'da bir güç olarak belirmesi İslâm tarihindeki siyasî dengeleri de değiştirmeye başlamıştı. Muizz döneminden itibaren bölgeye gelen Fâtimîler, Selçukluların gelişine kadar hakimiyetlerini devam ettireceklerdi.

Muizz'in 975 yılındaki ölümü üzerine oğlu Aziz Billah (975-996) halifelik makamına geçmiştir. Aziz Billah dönemi Fâtimîlerin en çok güç kazandığı dönemlerden biri olmuştur. Bu dönemde daîlerin propagandaları sayesinde Fâtimîler geniş coğrafyalara etki etmek imkanı bulmuştur. Suriye'de ise Dımaşk Hâkimi

Alptekin ve Karmatîlerle uzun mücadeleler yapılmış, Fâtimîler kimi zaman Mısır'a kadar çekilseler de mücadelelerden üstünlükle ayrılmayı başarmışlardı.

Aziz Billah'ın yerine oğlu Hâkim biemrilllah (996-1021) henüz 11 yaşında iken Fâtimî tahtına çıkmıştı. Yaşı küçük olması sebebi ile ilk yılları devlet adamlarının çekişmesi ile geçen Hâkim kısa süre sonra otorite kurmayı başarmıştı. Alışla gelenin aksine dinî hoşgörüyü terk eden halife, zimmîlere ve Şîa hâricindeki Müslümanlara çeşitli zulümler ve baskılar yapmıştı. İşi kiliseleri tahrip etmeye kadar götüren halifenin bu tutumu Bizans ile arasının bozulmasına sebebiyet vermiştir. Hilâfetinin son yıllarında Uluhiyyet iddialarında bulunan Hâkim, daha önce de geçtiği üzere Dürzîliğin çıkmasına zemin hazırlamıştı. 1021 yılında esrarengiz bir şekilde öldürülmesi üzerine yerini oğlu Zâhir Lidînillah (1021-1036) almıştı. Söz konusu dönemde halife, babasının yaptığı faaliyetler sonucu ortaya çıkan olumsuzlukları gidermişti. Ayrıca bu dönemde mimârî alanında önemli eserler ortaya çıkarılmıştır.

Halife Zâhir ölünce yerine oğlu Mustansır Billah (1036-1094) geçmişti. Çocuk yaşlarda tahta geçen yeni halife döneminde Fâtimîler en geniş sınırlarına ulaşmışlardı. Onların hâkimiyeti Mısır, Suriye, Yemen, Mağrib, Sicilya'yı da içine alan geniş bir sahada kabul edilmişti. Hatta Sünnî hilâfetin merkezi Bağdat'ta bile kısa süre dahi olsa Fâtimî hutbesi okunmuştu⁵⁰. Ancak Abbâsîlerin onların aleyhine yaptığı şecere, Selçukluların bölgeye gelmesi, devlet adamlarının kendi arasındaki mücadeleler, Bizans ile bozulan ilişkiler, kuraklık ve vebâ salgını gibi etkenler bir araya gelince Fâtimîler Devleti'nde hızlı bir düşüş yaşanmaya başlanmıştı. Merkezî idârenin yok denecek kadar azaldığı dönemde Mağrib, Sicilya, Suriye, Trablus gibi yerler elden çıkmıştı. Karışıklıkların önünü alamayan halife, ordu komutanı ve Akka hâkimi Bedrû'l-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmişti. Bütün devlet işlerini üzerine alan yeni vezir kısa sürede duruma hakim olmayı başarmıştı. Bedrû'l-Cemâlî'nin vezâret makamına gelişiyle birlikte Fâtimîlerin yıkılışına kadar devam edecek olan vezirlerin hakimiyet dönemi başlamıştı.

⁵⁰ Arslan Besâsirî, Tuğrul Bey kendisine isyan eden İbrahim Yınal ile uğraşırken Bağdat'ta Fâtimî halifesi Mustansır adına hutbe okutmuştu. Tfs. için bkz. Marina Atilla, *XI. – XII. Yüzyıllar (1055-1071) Arasında Selçuklu – Fatimî İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 1996, s.43-51.

Mustansır'ın 1094 yılındaki ölümü üzerine Vezir el-Efdal b. Bedrü'l-Cemâlî Mustansır'ın en büyük oğlu ve veliahdı Nizâr'ın yerine damadı ve en küçük oğlu Müsta'lf'yi (1094-1101) halife yapmıştı. Bu da zikrettiğimiz gibi Müsta'lf ve Nizâr ayrımına sebep olmuştu. Söz konusu ayrılık zaten zor günler yaşayan devleti daha da güç durumda bırakmıştır. Ancak Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın 1092 senesindeki ölümü ile başlayan taht mücadeleleri sayesinde Fâtîmîler kısmen de olsa Suriye'nin güney ve kıyı şehirlerinde yeniden hâkimiyet sağlayabilmişti. Yine aynı dönemde başlayan ve devletin tüm yetkilerini elinde bulunduran el-Efdal'in yanlış politikaları sayesinde önlem alınmayan Haçlılar, Fâtîmîlerin Selçuklular'dan aldığı Suriye sahilindeki şehirleri tek tek ele geçirmişlerdi. Hatasını anlayan el-Efdal, Haçlılara karşı çeşitli girişimlerde bulunsa da nihâî bir netice alamamıştı.

1101 yılında Müsta'lf Billah'ın ölümü üzerine ise çalışmamızın konusu olan el-Âmir bi-ahkâmillah 10. Fâtîmî halifesi olarak tahta geçmişti⁵¹.

⁵¹ Cemâleddin Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kâhire, 1995, s. 11-115; Muhammed Suheyl Takkûş, *Tarihü'l-Fâtîmiyyîn fî Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 2007, s.47-403; Hasan İbrahim Hasan, "Fâtîmîler", *DGBİT*, İstanbul, 1986-1990, V, 79-187; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtîmîler", *DİA*, XII, 228-237; M. Canard, "Fâtîmids", *El²*, II, 850-862.

1. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH (1101-1130) VE DÖNEMİN İÇ SİYASETİ

Tam adı ve künyesi Ebû Ali el-Mansur b. Musta'li Billah Ebâ'l-Kasım Ahmed b. Mustansır Billah Ebî Temim Mead b. ez-Zahir Billah Ali b. el-Hâkim Bi-emrillah Mansur b. Aziz Billah olan el-Âmir bi-ahkâmillah, Ubeydullah el-Mehdî ile İfrikiyye'de başlayan Fâtimî hilâfetinin onuncu halifesidir. 1101-1130 (h. 495-524) yılları arasında tahtta oturmuş, 1130 yılında ise Nizârîler tarafından öldürülmüştür.

el-Âmir'in halife olduğu dönemde Fâtimiler Devleti eski ihtişamlı günlerinden uzak iç, dış baskı ve sıkıntılar ile mücadele ediyordu. el-Âmir'in dedesi ve sekizinci Fâtimi halifesi olan Mustansır'ın ihtişamlı ve güçlü başlayan uzun saltanat döneminde tezâhür eden çalkantılar ve buhranlar devleti hızlı bir şekilde kabuğuna çekilmeye zorlamıştı. Bu durum merkezî otoritede zayıflığı beraberinde getirmişti. Mustansır'ın ölümüyle kendini gösteren Mustâli-Nizâr kavgası sebebiyle devlet derin bir siyasî ve askerî çalkantıya düşmüştü. Bu ayrılık sadece siyasî boyutta kalmamış Fâtimî düşüncesinin temelini oluşturan İsmâilî akidesinde de Nizârîler adı altında bir grubu ortaya çıkarmıştı. Bu fırka, İran, Irak ve Suriye gibi bölgelerde etkili olmuştu. Neticede bölgedeki İsmâilîler, Fâtimiler Devleti ile bağlarını tamamen koparmışlardı. Çalışmamızın konusu teşkil eden el-Âmir'in hilâfeti de Nizârî İsmâilîlerinin suikastı ile nihâyete ermişti.

Bu karışıklıklar neticesinde Fâtimîler İslâm dünyasındaki üstünlüklerini de kaybetmişti. 1040 yılında Dandanakan Savaşı'yla birlikte siyasî meşruiyet ve bağımsızlığını kazanan Selçukluların Orta Doğu'ya gelmesi fazla uzun sürmemişti. Bu da ilk olarak Irak'ta Sünnî İslâm'ın merkezinde, Büveyhîlerin kurduğu Şiî nüfuzu kırmış daha sonra da Fâtimîlerin Suriye'deki egemenliklerini nihayete erdirmişti. Alp Arslan ve oğlu Melikşah'ın hükümdarlıkları döneminde Atsız ile Tutuş'un yaptığı seferler ile Selçuklular, Filistin ve Suriye'de Fâtimî egemenliğini büyük ölçüde

kırmıştı⁵². Bununla birlikte söz konusu hükümdarlar döneminde Mısır'ı almak için bir takım teşebbüsler yapılmışsa da bunlardan bir sonuç alınamamıştı. Emir Atsız, Mısır'a kadar ilerlemiş ancak Fâtimî ordusu kaşısında mağlup olmuştu. Alp Arslan'ın Mısır seferi ise Bizans imparatorunun gelmesi üzerine Halep önlerinde son bulmuştu. Ayrıca siyasetin dışında manevî anlamda da Selçuklular ile birlikte Sünnî İslâmın ve Abbasî hilâfetinin saygınlığının artması Fâtimîler için gerilemenin başka bir etmeni olmuştu.

Fâtimîlerin Ortadoğu'dan çekilmeleri sadece Selçuklular eliyle olmamıştı. Selçukluların akabinde Haçlıların da Ortadoğu'ya gelişi buradaki güç dengelelerinin değişmesine sebebiyet vermişti. Fâtimîler bölgeye gelen Haçlıları ilk başlarda kendilerine dost olarak görmüşse de durumun böyle olmadığını kısa sürede anlamışlardı. Suriye kıyı şehirlerini de Haçlılara kaptıran Fâtimîler Mısır'a çekilmek zorunda kalmıştı. Akabinde buraya da göz koyan Haçlılara karşı Sünnî Selçuklu emirleri ile ittifak etmeye mecbur kalan Fâtimîlerin bu acziyeti yıkılış tarihlerine kadar sürmüştü. Çalışmamızın konusu olan el-Âmir'e de bu şartlar altında yıkılmaya yüz tutmuş bir devletin başına geçmek düşse de vezirleri el-Efdal ve el-Betaihî'nin etkili yönetimleri ile haleflerinden daha iyi bir saltanat dönemi geçirmiştir.

⁵² Tfs. için bkz. Marina Atila, s.77-80.

1.1. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH'IN DOĞUMU VE HALİFE OLMASI

Onuncu Fâtîmi halifesi olan Ebû Ali Mansur (el-Âmir) 13 Muharrem 490 (31 Aralık 1096) Salı günü doğmuştur⁵³. Kendisinden küçük olan kardeşleri Emir Cafer ve Emir Abdussamed ile birlikte Müsta'îf Billah'ın üç oğlundan birisi olan halife⁵⁴ babasının 17 Safer 495'te (11 Aralık 1101) ölümü üzerine Fatimî tahtına oturmuştur⁵⁵. Kendisine el-Âmir bi-ahkâmillah⁵⁶ lakabı verilen ve bütün İslâm tarihinin en genç halifelerinden biri olan el Âmir bu makama oturduğunda henüz beş yaşını birkaç gün geçmişti⁵⁷. Tahta geçtiği gün Münşî İbn Sayrafi yeni halife için bir sicil yazmış ve bu sicil, o gün ordunun ileri gelenleri ve emirler huzurunda okunmuştu⁵⁸.

el-Âmir'in yaşı küçük olduğu için babasının ve dedesinin de veziri olan el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî devleti yönetmiştir. Onun hilâfetinin yirminci senesinde öldürülene kadar iş başında kalan el-Efdal hem halifenin küçüklüğü hem de uzun süren vezâretinden dolayı ülkede bir sultan gibi hüküm sürmüştür. Bütün kaynakların üstünde ittifak ettiği şekilde iyi bir yönetici olan vezirin gölgesinde kalan el-Âmir bi-ahkâmillah'ın durumunu İbn Müyesser hicrî 500. seneyi anlatırken şöyle ifade etmiştir;

“ Mısır'da halife el-Âmir bi-ahkâmillah ve Mısır saltanatının yöneticisi el-Efdal Şahinşah b. Emîrû'l-ciüyûş Bedrû'l-Cemâlî. Âmir'in halifelik isminden başka bir yerde ne bir bağlantısı ne de bir mahalli var.”⁵⁹ Bu durumdan dolayı konumuz olan

⁵³ İbn Hallikân, V, 299; el-Makrizî, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-eimmeti'l-fatimiyyîn el-Hulefa*, III, thk. Muhammed Hilmi-Muhammed Ahmed, Kahire, 1996, III, 31; Abdükerim Özaydın, “Âmir bi-ahkâmillah”, *DİA*, III, 68; S. M. Stern, “al- Âmir bi ahkâm allah”, *EL*, I, 440.

⁵⁴ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 28.

⁵⁵ İbn Müyesser, s.70; İbn Hallikân, aynı yer; İbn Zâfir, s. .87; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 31; İbn Kalânîsî, s.196; Ebûl-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, thk. Muhamed Zeynhum Azeb v.d., Kâhire, ty, s.304; Takkûş, s.394.

⁵⁶ Lakabın manası Allah'ın hükümleri ile iş yapan, emreden demektir. Tfs. için bkz. Kuteybe Şehâbî, *Mucemü'l-elkâb Erbâbü's-sultân fî Düveli'l-İslâmiye mine'l-asrı'l-râşidî hattâ Bidâyâti'l-Karni'l-İsrîn*, Dimaşk, 1995, s.23.

⁵⁷ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 31; İbn el-Esîr, IX, .46.

⁵⁸ Sicilin metni için bkz. İbn Müyesser, s.70-74.

⁵⁹ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 37.

el-Âmir bi-ahkâmillah ve dönemini anlatırken bir sınıflama yapmamız gerekmektedir. Buna göre el-Âmir bi-ahkâmillah'ın hilâfet süresini vezir el-Efdal dönemi (20 yıl), el-Betaihî dönemi(5 yıl) ve el-Âmir'in müstakil hareket ettiği vezirsiz dönem(4 yıl) olarak üç bölüme ayırabiliriz⁶⁰.

1.2. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH DÖNEMİ FÂTİMÎ İÇ SİYÂSETİ

1.2.1. VEZİR el-EFDAL DÖNEMİ (1101-1121)

el-Âmir bi-ahkâmillah'ın halife olduğu zaman yaşı küçük olduğu için devletin mutlak yöneticisinin Vezir el-Efdal olduğunu söylemiştik. Her ne kadar halifenin yaşının küçük oluşu bunda etkili olmuşsa da vezirlerin tahakkümü Fâtimîler Devleti için daha öncesinde başlamış bir durumdu ve devlet yıkılana kadar da devam edecekti.

Vezirler, Fâtimîler Devleti içerisinde ilk defa Hâkim bi-emrillah'ın erken yaşta tahta geçmesiyle ciddi nüfuz sahibi olmuşlardı. Lakin bu durum çok sürmemiş, Hâkim bi-emrillah saltanatının ileriki yıllarında tek otorite sahibi olmuştu. Yine aynı şekilde Halife Mustansır'ın da küçük yaşta tahta geçmesi bir vezir tahakkümünü beraberinde getirmişti. Ancak Mustansır, dedesi Hâkim'in yaptığı gibi ilerleyen yıllarda otoritesini hiçbir zaman tam olarak eline alamamıştı. Bunun yanında Mustansır zor kıtlık dönemlerindeki buhranlara tek başına çözüm bulamamış ve o sırada Askalan'da bulunan Bedrû'l-Cemâlî'yi vezir yaparak sıkıntılardan bir nebze kurtulmuştu. Vezirin başarılı yönetimi ve tedbirleri Fâtimîler Devleti'nde bir rahatlık meydana getirmişti. Bu sebepten Mustansır tüm devlet işlerini vezirine bırakarak sarayına çekilmişti. İşte bu olay Fâtimîler Devleti'nin yıkılışına kadar sürecek olan *vezirler tahakkümünü* başlatmıştı.

⁶⁰ Eymen Fuâd Seyyid, *ed- Devletü'l-Fâtimiyye fi'l-Mısır Tefsîr el-Cedîd*, Kâhire, 1992, s.160.

Halkın ve devlet erkanının Bedrû'l-Cemâlî ve oğlu el-Efdal'e olan sevgisi de onların bu otoritesini güçlendirmişti. Buna ilâveten Mustansır'dan sonraki halifelerin küçük yaşta tahta çıkmaları da vezirlerin hâkimiyetini zorunlu ve gerekli kılmıştı⁶¹. Her ne kadar bu durum olumsuz gibi gözükse de vezirlerin dirâyetli yönetimleri sayesinde devlet yaklaşık 100 sene daha ayakta kalabilmişti.

Vezir el-Efdal, Mustansır öldüğünde kız kardeşi ile evli olan Müsta'lî billah'ı başa geçirmiş ve böylece hükmünü kuvvetlendirmişti. Dolayısıyla Müsta'lî billah sadece ismen devletin başında görünmüştür. Tüm yetkileri elinde bulunduran el-Efdal'in bu durumunu modern araştırmacılardan Dr. Eymen Fuâd Seyyid diktatörlük olarak açıklamıştır⁶².

Müsta'lî billah'ın ölümünden sonra tahta geçen el- Âmir'in henüz beş yaşında olması el-Efdal'in hâkimiyetinin zirveye çıkmasına sebep olmuştur. Bu surette devleti adeta bir sultan gibi yöneten el-Efdal'in yanında halifenin veziri öldürülünceye kadar halifenin hiçbir işte önemli bir tesiri olmamıştır.

⁶¹ Fâtimilerde küçük yaşta ilk tahta çıkan ilk halife Hâkim bi-emrillah'dır. 11 yaşında başa geçen halife 4-5 sene içerisinde otoriter bir yapıya bürünmüştür. Torunu Mustansır ise 6 yaşında halife olmuş ve bu da devlet adamlarının güç yarışına girmesine sebep olmuştur. Bunun yanında annesi de devlet işlerine karışan halifenin uzun dönemi boyunca devlet üzerinde ciddi bir otorite kuramamıştır. Onun oğlu Must'âlî ise 20 yaşında tahta geçmiştir. Ardından el- Âmir ise 5 yaşında tahta oturmuştur. Fâtimîlerin son dönemindeki halifelerden büyük yaşta olan tek halife ise el- Âmir'den sonra geçen Hâfız Lidinillah, tahta geçtiğinde 50'li yaşlarda idi. Hâfızdan sonra geçen oğlu Zâfir, 16 yaşında ve onun oğlu Fâiz de 5 yaşında halife olmuşlardır. Son Fâtimî halifesi Âzîd Lidinillah ise tahta geçtiğinde 11 yaşında idi. Buradan da anlaşıldığı üzere halifelerin küçük yaşlarda tahta çıkmış olması vezirlerin hâkimiyetini zorunlu kılmıştır.

⁶² Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devlet el- Fâtimiyye*, s.153; Takkûş, s.495.

1.2.1.1. İdârî Ve Askerî Alanda Meydana Gelen Değişiklikler

Fâtimîler tarihi boyunca bir çok etkili vezir gelmiştir. Bunlardan bazıları şartlar elverdiği ölçüde nüfuzunu güçlendirmiş ve hükümdardan dahi etkili konuma sahip olmuşlardır. Şüphe yok ki el-Efdal de böyle bir vezirdi. Ancak yaptığı bazı hamleler onu diğerleri yanında öne çıkarmaktadır. İşte bu hamlelerden biri de devletin yönetim merkezini Fâtimî sarayından alıp kendisi için yaptırdığı Dâru'l-Mülk'e nakletmesidir. Her ne kadar tüm yetkiler kendi elinde olsa da böyle cesur bir iş yapması Fâtimî tarihinde bir ilkti⁶³.

Yapımı el-Efdal'in emri ile hicri 501/1106 senesinde tamamlanan ve Nil Nehri sahilinde Güney Fustat'da bulunan söz konusu yapı, devletin karar alma yeri haline gelmişti. el-Efdal de Kâhire'de Dâru'l-Kubâb'dan buraya taşınmıştı.

el-Efdal'in yaptığı bu değişiklik divânları da kapsıyordu. Nitekim Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı Mukâtebât, Dâru'l-Mülk içerisinde büyük salonun yanında yer almaktaydı. Diğer divânlar ise adı geçen sarayın yakınlarında kurulmuşlardı. Ayrıca el-Efdal burada kendisi için *Meclis-i Atâyâ*⁶⁴ denen bir meclis oluşturmuştu. Oldukça değerli örtüler ve süslemeler ile doldurulan bu meclise el-Efdal boş vakitlerinde geliyordu⁶⁵.

Bir çok şâir Dâru'l-Mülk'ü methedici şiirler yazmıştır. Onlardan bir beyit ise şudur;

“Dârun hiye felekü'l-A'la ve ente bihâ

Şemsü'd-Duhâ ve benûke'l-encümü'z-zühr”

*“Bu saray en yüce dünya ve sen (Efdal'e hitaben) burada Duha güneşisin ve senin oğulların ise zühr yıldızlarıdır.”*⁶⁶

⁶³ Eymen Fuâd Seyyid, *a.g.e.*, s.160.

⁶⁴ Bu meclise isteyen gelebiliyor ve bir atıyye bırakıyordu. O yüzden bu ismi alan meclis için tfs. Bkz.; İbn el-Me'mûn, s.101; el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bizikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, II, thk. Muhammed Zeyhum Medîhatü's-Şarkâvî, Kâhire, 1997, 332.

⁶⁵ el-Makrizî, *Hitat*, II, 332; aynı müellif, *İttiâz*, III, 37, 40; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.161.

⁶⁶ Nüveyrî, XXVIII, 177.

Yönetim merkezinin Dâru'l-Mülk'e taşınması genç halifeyi devlet işlerinden tamamen soyutlamıştı. Hatta el-Efdal bayramlarda ve diğer merâsimlerde halifenin işlevlerini kaldırarak onu tecrit etmişti. Merâsim işlerini de yeni sarayında idâre etmekteydi. Bu tarihten itibaren el-Efdal, devleti geçtiği üzere adeta bir sultan gibi yönetmişti⁶⁷. Ancak bu kısıtlamaların nedeni kanaatimizce genç halifeyi Nizârî tehlikesinden korumaktan ibaretti.

el-Efdal öldürüldükten sonra ise Dâru'l-Mülk, Fâtîmi halifelerinin gezi yeri haline gelmiştir. Bu surette Fâtîmîlerin yıkılmasından sonra ilk önce Eyyübî hükümdarı el-Melik el-Kâmil zamanında tâcirlerin konaklaması için tahsis edilmiştir. Akabinde Memlûk Sultanı Baybars zamanında Dâru'l-Vekâlet'e dönüştürülmüştür⁶⁸.

Dâru'l-Mülk'ten sonra bu dönemde yapılan bir diğer yenilik ise Divânu't-tahkik'in açılması olmuştur. el-Efdal 501/1108 senesinde adı geçen divânı açmış ve başına Ebû'l-Berekât Yuhannâ b. Ebî Leys'i getirmişti⁶⁹. Bu kişi Hristiyan olup 1134 yılında ölene kadar görevin başında kalmıştı⁷⁰. Yeni açılan bu divân, diğer divânların merteye bakımından üstündü. Buna mukabil yöneticisinin de tecrübeli, hil'at almış ve hâcib olması gerekmektedir⁷¹. el-Efdal'in kurmuş olduğu bu divân Fâtîmîlerden sonra Eyyübî hükümdarı el-Melik el-Kâmil tarafından tekrar ihya edilmiş ise de fazla uzun ömürlü olmamıştır⁷².

el-Efdal bunun yanında başka bir divân olan Divânu'l-Meclis ve'n-Nazar'ın başına İbn el-Eskaf olarak bilinen eş-Şeyh Ebû'l-Fadl'i getirmişti. Zaman içerisinde İbn Eskaf'ın serveti artmıştı. Bu duruma kayıtsız kalamayan el-Efdal yanına giderek ona, bugüne kadar ne kadar biriktirdiğini sorup, getirmesini istemişti. İbn Eskaf, adamlarına verdiği ücretten hariç olarak 700.000 dînâr topladığını söylemiş ve bunları da bir tarafına sandıklar içinde dînâr ve diğer tarafına da dirhem olacak

⁶⁷ Eymen Fuâd Seyyid, aynı yer.

⁶⁸ İbn Müyesser, s.76-77; el-Makrizî, *Hutat*, aynı yer.

⁶⁹ İbn Müyesser, s.77-78; el-Makrizî, *İttiâz*, II,39; Nüveyrî, XXVIII, 177; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.161-162.

⁷⁰ İbn Müyesser, s.77; el-Makrizî, *İttiâz*, II, aynı yer; Eymen Fuâd Seyyid, aynı yer; Takkûş, s.394-395; Nihat Yazılıtaş, *Fâtîmî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010, s.200.

⁷¹ el-Kalkaşendî, III, 493.

⁷² İbn Müyesser, s.77-78; Nüveyrî, XXVIII, s.177.

şekilde dizmişti. Kendisi de bu iki safın arasında durmuştu. Bunu gören el-Efdal, ona “*Ya şeyh mal konusunda beni sevindir, eğer bana ulaştığı gibi kuyular atıl, topraklar verimsiz (ilgisizlikten) ve beldeler harap ise muhakkak ki boynun vurulur.*” İbn Eskaf da el-Efdal’e “*Doğru olan budur. Allah seni korusun, senin yönetiminde bu dediklerin olur ise sen de dediklerini yap*”⁷³. Bu sayede İbn Eskaf, el-Efdal’in güvenini kazanarak hem onun döneminde hem de el-Âmir’in hilâfeti müddetinde görevinin başında kalabilmişti.

Mısır’da bu dönemde önemli bir değişiklik de takvimde yapılmıştır. 501/1107-1108 yılına kadar Fâtimîler, Mısır’da Kıptî geleneği olan Şemsî takvim kullanılıyordu. Ancak bu takvimin kullanılmasından kaynaklanan bazı sorunlar mevcuttu. Zira hicrî takvim 354 gün 4 saat, şemsî takvim ise 365 gün 6 saattir. Dolayısıyla bu 11 günlük farktan dolayı 33 senede bir bu iki takvim arasında bir sene fark oluşmaktaydı. Bu durum ise çeşitli sahalarda problemler meydana getirmekteydi.

Takvimsel farklılığın meydana getirdiği olumsuzluklar vergide, ziraatte, askeriyede ve daha birçok alanda kendini göstermekteydi. Örneğin vergi sisteminde tarıma dayalı vergiler, mahsulden sonra alınmaktaydı. Yani bu noktada verginin alınacağı zamanı belirleyen mevsimsel şartlardı. Mevsimlerin de oluşumunun güneşe dayalı olması tarımda güneş yılı esasına dayalı bir takvim kullanılmasını zorunlu kılıyordu. Fâtimîlerde yapılan söz konusu takvim değişikliği bu sahada bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmişti.

Ortaçağda İslâm dünyası bazı istisnaların dışında Hicrî Takvim kullanmaktaydı. Dînî günler de yine Hicrî Takvim ile belirlenmekteydi. Ancak tarım ve tarıma dayalı alanlarda Şemsî Takvim kısmî olarak kullanılmaktaydı. Bu surette İslâm dünyasında lokal olarak da olsa iki takvim beraber uygulanmaktaydı.

İbn Haldun tarihi yorumlarken coğrafya olgusuna dikkat ederek “*Coğrafya kaderdir*” demektedir. Bu bağlamda o zaman için Fâtimîlerin Mısır coğrafyasında

⁷³ İbn el-Me’ mûn, s.9; el-Makrizî, *Hıtat*, III, 145-146.

bulunması, coğrafyanın gereklerine uymasını da beraberinde getirmekteydi. Yani Mısır'ın etki alanının geniş olması, Bizans ve Avrupa ile bağlantılarının kuvvetli olmasını ve söz konusu coğrafyalarla etkileşiminin yüksek olması anlamına geliyordu. Lakin bu ilişkilerin yürümesi için Şemsî Takvim zaruri görünmekteydi. Diğer taraftan aynı etkileşim İslâm dünyası için de geçerli idi. Ticâret yolları üzerinde bulunan Mısır, Suriye'den, Irak'tan ve diğer İslâm beldelerinden gelen tüccarlar ile ilişkide vaki olan takvim ayrılığı bir takım sorunları da beraberinde getirmekteydi. Zira bu ilişkileri yönetmek için de Hicrî Takvim gerekmekteydi. Bu yönde şikâyetlerin artması üzerine el-Efdal'in yakın ve güvendiği adamlarından olan, sonraları el-Me'mûn lakabıyla tanınacak Ebû Abdullah Muhammed b. Fâtik el-Betaihî, el-Efdal'e Hicrî Takvime geçmek yönünde bir görüş bildirmişti. Vezir de buna icâbet ederek İbn Sayrafi'ye bir sicil yazdırmıştı. Bu sicilde Hilâlî (hicrî) takvime geçiş somut ve nassa (dinî delil) dayalı olarak gerekçelendirilmişti⁷⁴. Buna göre vergiler, maaş ödemeleri gibi etkenler somut gerekçeler olarak gösterilirken *Kur'ân-ı Kerîm'den* ise bazı ayetler nass olarak verilmiştir. Örnek verecek olursak Yâsîn Sûresinde geçen “ *Güneş, aya erişemez*” âyetini bâtinî manâ ile ay hesabına göre olan takvimin (hicrî) güneş hesabına olan takvimden daha üstün olduğunu çıkarmışlardır⁷⁵.

Bu iki takvim arasında iki sene civârında bir fark bulunmaktaydı. Şemsî takvim 499 senesinde iken Hicrî 501 yılbaşı yani Muharrem ayında bu takvime geçilmiştir⁷⁶.

Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu iki takvimin de bazı olumsuz yönleri vardı. Hangisi tercih edilirse edilsin bir takım sorunların doğması muhtemeldi. Bu sorunlardan bir tanesi de iktâ sisteminde meydana gelmişti⁷⁷. Buna göre iktâların değerlerinin düşmesi ile külfetlerini karşılayamayan iktâ sahipleri bu durumdan şikâyet etmişlerdi. Ayrıca vergilerin artması da sorun teşkil eden diğer bir noktaydı. Buna ek olarak bazı emirlerin iktâsı da gereğinden fazla çoğalmıştı. el-Efdal de bu

⁷⁴ Bu sicilin metni için bkz. İbn el-Me'mûn, s. 4-7.

⁷⁵ Ku'ân-ı Kerîm, Yâsîn Suresi, âyet 40. Burada âyetin zâhirî manası gece ile gündüzün ayrılması, birbirlerini geçmemesidir.

⁷⁶ İbn el-Me'mûn, aynı yer; el-Kalkaşendî, XIII, 62-61,71; el-Makrizî, *İttîâz*,III. 40.

⁷⁷ İbn el-Me'mûn, s.9-10.

durumu el-Betaihî ile istişâre etmiş o da muhatabına bütün iktâ sahiplerinin Dâru'l-Mülk'e çağrılmasını ve sorunun herkesin huzurunda çözmesini tavsiye etmişti⁷⁸. Muhatabının tavsiyesine uyan el-Efdal, ikta ehli kişileri sarayına davet etmişti. Bunlar el-Efdal'e "*Niçin bizim iktâlarımız mülk, bostan vs. oluyor*" diyerek kaygılarını dile getirmişlerdi. el-Efdal ise "*Mülk olduğu gibi sahibinindir onu isterse satar isterse kiralar*" şeklinde cevap vererek onları teskin etmişti.

el-Efdal daha sonra iktalar arasındaki dengesizliği gidermek için mülkü gereğinden fazla olanlardan bir kısmını alıp durumu zayıf olanlara vermişti. Ayrıca senelik ıbre 50 bin dînâr olacak şekilde ayarlanmıştı⁷⁹. Bu sayede ikta sahipleri teskin olmuştu. el-Efdal de daha sonra alınan kararları siciller çıkartarak ilan etmişti.

1.2.1.2. Kültürel Ve Dinî Alanlarda Yapılan Yenilikler

el-Efdal kendi vezâreti döneminde Fâtimîler Devleti'nin dinî hayatında da önemli değişiklikler yapmıştır. Onun Sünnî inanç ritüelleri doğrultusunda gerçekleştirdiği icraatları kendisinin İsmâîliyye Şiâsî öğretilerinden uzaklaştığını göstermektedir. Bu doğrultuda Şîa geleneklerinden olan Hz. Ali (r.a.), Hz. Fâtıma (r.a.), ve Halife Kâim Bi-emrillah'ın doğum günlerinde yapılan kutlamalar, törenler kaldırılmıştı⁸⁰. Ancak halife el-Âmir, el-Efdal'in ölümünden sonra bu merasimlerin hepsini ihya etmiştir.

⁷⁸ Nüveyrî, XXVIII, 177-178.

⁷⁹ el-Makrizî, İttiâz, III, 40; Nüveyrî, aynı yer; İbn el-Me'mûn, aynı yer.

⁸⁰ Takkûş, s.394; Yazıltaş, s.200.

1.2.1.3. el-Âmir Bi-ahkâmillah'ın el-Efdal'in Kızı İle Evlenmesi Meselesi ve el-Âmir'in Diğer Evlilikleri

Halife el-Âmir küçük yaşta tahta geçmesi hasebiyle devlet işlerini veziri el-Efdal yürütmüştü. Bu sebepten dolayı o dönemi anlatan kaynaklar haklı olarak el-Efdal merkezli bir anlatımı uygun görmüşlerdir. Bu itibarla genç halifenin, el-Efdal'in ölümüne kadarki hayatı oldukça mübhem kalmıştır. Mevcut durum dönemin kaynaklarına da yansımış ve söz konusu periyot hakkında yeterince bilgi bulunmamasına sebebiyet vermiştir⁸¹. el-Âmir'in ilk dönemleriyle alakalı karanlıkta kalan noktalardan biri de onun yaptığı evliliklerdir.

Halife el-Âmir evlenmek için olgun bir yaşa gelince veziri el-Efdal'in kızı ile evlenmek istemişti. Bu konuyu saraydaki tecrübeli hocalardan Tâcüddevle'ye danışmıştı. Ancak o halifenin isteğini uygun bulmamıştı ve halifeye “*senin atalarından kimsenin üzerine mihr yazılmadı*” demişti. Halife de “*Ben müstesna*” cevabını vermişti. Tâcüddevle, el-Efdal'den çekinen biriydi. Bu sebepten halifenin vezirin kızıyla evlenmesini istemiyordu. Her ne kadar halifeyi bu işten vazgeçirmeye çalışsa da başarılı olamamıştı. Akabinde bu konuyu el-Efdal ile görüşmek için saraydan Dâr el- Mülk'e gitmek zorunda kalmıştı.

Vezirin kızı ile halife arasında kurulacak bir evlilik esasında iki taraf için de avantajlı idi. Bu sayede devlet işlerinde tesiri olmayan halife vezire karşı güçlenebilirdi. Diğer taraftan vezir de yapılacak evlilik sayesinde makamını saltanat haline dönüştürebilirdi. İlâveten evlilikten doğan çocuğun ileride halife olması da oldukça muhtemel idi. Dolayısıyla da el-Efdal halifenin isteğini kabul etmişti. Neticede bir evlilik akdi meydana getirilmiş ve yazılan bir sicil ile de duyurulmuştu. İbn Tuveyr'de söz konusu sicil şu şekilde geçmektedir:“ *Emîrû'l-Mü'minîn, Hz. Peygamber'in s.a.v. sünneti ile kutsal evlilik için onu (el-Efdal'in kızı) tercih etti.*

⁸¹ Fâtîmîler Devleti'nin geç dönem tarihini anlatan kaynaklar genellikle Memlûkler döneminde yazılmıştır. el-Makrizî, İbn Tağrıberdî gibi Memlûk dönemi tarihçileri siyasî tarihi İbn Kalânîsî, İbn el- Esir, İbn Müyesser gibi tarihçilerden, teşkilat tarihini de İbn el Me'mûn ve İbn Tuveyr gibi tarihçilerden iktibas etmişlerdir

*Halife onu, o da halifeyi kabul etti. O, bütün kadınların içinden kendisi için ondan razı oldu. İmâmetin devamı için vezirlerin efendisinin neslinden birini seçti*⁸².

el-Âmir bu evlilik için 100.000 dinar, her biri 500 dinar değerinde yüz hilat, yüz hizmetçi, yüz cariye ve tasarruf etmesi için ise Tamendî ile Üşneyn nahiyelerini geline mihr olarak vermişti⁸³.

İbn Tuveyr rivâyetinin sonuna halifenin her ne kadar evlilik akdi tamamlansa da bu kızla zifafa girmediği ve onu hiç görmediğine dair bir başka rivâyeti de eklemiştir. Ancak İbn Tuveyr dışında dönemi anlatan bazı kaynaklar halife ve el-Efdal'in kızının evliliği konusunda sessiz kalmıştır⁸⁴. Öte yandan halifenin bu evlilikten doğan bir çocuğu da kayıtlara geçmemiştir. Kanatimize göre söz konusu olay ile ilgili kaynaklarda tam bir görüş birliği bulunmamasına karşın yapılan akit gerçektir. Fakat muhtemelen evlilik bağı gerçekleşmemiş ve ortaya çıkan durum ilerleyen yıllarda başlayacak olan halife-vezir düşmanlığında da etkili olmuştur.

Halife el-Âmir'in bir diğer evliliğini de bir Bedevî kız ile gerçekleştirmiştir. Halife gördüğü bu kıza aşık olmuş ancak onunla evlenmesi kolay olmamıştı. Zira kabile ileri gelenleri böyle bir evliliği uygun görmemişlerdi. Ancak bu konuda oldukça harîs ve ısrarcı davranan halife nihayetinde bu evliliği yapabilmişti⁸⁵.

⁸² İbn Tuveyr, s.6.

⁸³ İbn Tuveyr, aynı yer.

⁸⁴ İbn Tuveyr'in bu evlilik ile ilgili verdiği bilgiler İbn Haldun ve İbn Furat tarafından iktibas edilmişse de yine aynı dönemin tarihçileri olan el-Makrizî, Devâdârî ve İbn Tağriberdî tarafından eserlerine dahil edilmemiştir. Bu durum rivâyetin gerçekliği konusunda bir şüphe meydana getirmektedir.

⁸⁵ İbrahim Eyyûb, *Tarih el-Fâtimî el-İctimâî*, Beyrut, 1997, s.125.

1.2.1.5. el-Efdal İle Halifenin Arasının Açılması, Suikast Girişimleri ve el-Efdal'in Ölümü

el-Efdal, Halife Mustansır'ın son zamanlarında geldiği vezâret makamında sonraki iki halife döneminde de devam etmişti. Kendi menfaatleri için Nizâr yerine Müsta'lı'yi halife yapan el-Efdal bu dönemde devlet işlerine tam anlamıyla hâkim olmuştu. Müsta'lı ölünce onun beş yaşındaki oğlu el-Âmir tahta çıkmış ve bu yeni halifenin yaşının da çok küçük olması sebebi ile bazı önemsiz atamalar dışında hiçbir devlet işinde tesiri olmamıştı. Bununla birlikte halife buluğa erince el-Efdal'e karşı bir takım hareketlerde bulunmaya başlamıştı. el-Efdal de, Halife'ye karşı içinde bir kin besliyordu. Bu düşmanca tutumların detayı hakkında ne yazık ki kaynaklar yeterince bilgi vermemektedir. Ancak Sıbt el- Cevzî ve muhtemelen ondan alıntı yapan İbn Tağrıberdî'nin bir rivâyeti oldukça dikkat çekmektedir. Buna göre 512 /1117-1118 yılında el-Âmir hastalanmış ve bu hastalığı da el-Efdal'den saklanmıştı. Çünkü el-Efdal, onu öldürtmeye çalışmış ve zehirler ile defalarca tuzak kurmuştu. Ancak el-Âmir'in kahraman sıfatı olan bir kadın yardımcısı vardı. Dâru'l-Mülk ve Fâtimi Sarayı arasında oturmakta idi. Her türlü ilmi kendisinde toplamış bu hanım, Halifeyi el-Efdal'in girişimlerinden kurtarmıştı⁸⁶.

1115 yılına gelindiğinde ise el-Efdal'e de bir suikast girişimi olmuştu. Kudretli vezir, sarayın Zühûme Kapısı'nda⁸⁷ iken kendisine bir kuyumcudan saldırı gerçekleşmişti. Balgar-Selim adındaki bu kuyumcu, dükkanında asılarak öldürülmüştü. Suikast girişiminden kurtulan el-Efdal de sadakalar dağıtmıştı⁸⁸.

1118 yılında el-Efdal'e ikinci bir suikast girişimi daha olmuştu. Üç adam ellerinde hançer ile el-Efdal'e saldırmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Vezir bu olaydan sonra oğullarını sorumlu tutmuş ve onları bir çok haktan mahrum bırakmıştı. Öte yandan el-Efdal'in Senâü'l-Mülk dışındaki oğulları ile arası iyi değildi. Söz konusu suikast

⁸⁶ Sıbt İbn el-Cevzî, s.81; İbn Tağrıberdî, V, 213.

⁸⁷ Zühûme kapısı Büyük Fâtimî sarayını güneşe bakan kapılarından. Zühûme ismi kokan manasına gelmektedir. Kapıya bu ismin verilmesinin sebebi etlerin ve vs. malzemelerin saray mutfağına bu kapıdan sokulmasıdır. Buradan giren malzemeler kapının yakınlarında depo ediliyordu. Tfs. İçin bkz. el-Makrizî, *Hitat*, II, 223.

⁸⁸ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 53.

girişimi üzerine onları daha da uzaklaştırmıştı. Ancak Senâül-Mülk babasına düşkün olduğu için onunla arası iyi durumdaydı⁸⁹. Bu olaydan sonra el-Efdal korunmak için çok ciddi tedbirler almaya başlamıştı⁹⁰.

Yukarıda aktarılanların dışında el-Âmir'in de, el-Efdal'i öldürtmek için planlar yaptığı kaynaklarca ifade edilmektedir. İbn Kalânîsi ve İbn el-Esîr'in aktardığına göre el-Âmir, Ramazan Bayramında el-Efdal saraya geldiği zaman onu öldürtmek istemişti. Ancak amcasının oğlu ve kendisinden sonraki halife Ebû'l-Meymûn Abdulmecid (Hâfız Lidinillah), el-Âmir'i bu işten vazgeçirmeye çalışmış ve el-Efdal ve babasının ülkeye yaptığı hizmetler ve halk arasında gördüğü saygı sebebi ile kendisinden nefret edileceğini söylemişti⁹¹. Halife de aldığı tavsiyeye uyarak bu işten imtina etmişti.

Daha önceki suikast girişimlerinden kurtulmasına karşın el-Efdal b. Bedr el-Cemâlî 5 Aralık 1121 tarihinde, Ramazan Bayramı gecesini Kâhire'den Fustat'a giderken öldürülmüştü. el-Efdal, Nizârîlerden çekindiği için güvenlik önlemlerini arttırmıştı. Ancak yine de bir kısım Nizârînin Mısır'a sızmasını engelleyememişti. Bunlar uygun bir zaman ve fırsat kollayarak el-Efdal'i Fustat'a dönüşünde hançer darbeleri ile atından düşürmüşlerdi. O sırada Komutan el-Betaihî'nin, el-Efdal'den biraz uzakta olması suikastın başarılı olmasına sebebiyet vermişti. Daha sonra el-Efdal'in adamları ve el-Betaihî hemen müdahale ederek suikastı düzenleyenleri öldürmüşlerdi. Ardından el-Efdal'i yaralı bir şekilde Dâru'l-Mülk'e taşımışlardı⁹². Söz konusu suikastın sorumluluğu Nizârîlere yüklense de bir kısım tarihçiler bu işi el-Âmir ve el-Betaihî'nin yaptığını ifade etmişlerdir⁹³. Neticede el-Efdal bu suikast

⁸⁹ el-Efdal vezâreti müddetince oğullarına bir takım önemli görevler vermişti. Bu görevleri genelde kendi uhdesinde olan işlerdi. Bu bağlamda ileride zikredeceğimiz gibi Haçlılar ile mücadelede baş komutan yapan el-Efdal, devlet içerisinde bazı görevler için kendine vekil bırakıyordu. Yine 1115 senesi Ramazan ayında *Şebbak* mahallinde oğlu Semâ el-Mülk'e aylık 500 dînâr vererek kendisinin yerine niyâbet ettirmiştir. Ancak bu görev Semâ el-Mülk için kalıcı bir görev olmuş ve hicrî 543'e (1148-1149) kadar görevinde kalmıştır. Bkz. el-Makrizî, *İttiâz*, III, 40 vd.

⁹⁰ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 57.

⁹¹ İbn Kalânîsi, s.271-272; İbn el-Esîr, IX, 208.

⁹² İbn Kalânîsi, aynı yer; İbn el-Esîr, aynı yer; İbn Zâfir, s. 88; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 60-61; Ebû'l-Fidâ, II, 330; Yazılıtaş, s.200-201

⁹³ İbn Tuveyr, s.7; İbn el-Esîr, IX, 271; Takkûş, s.395-396; Yazılıtaş, aynı yer.

sonucu öldürülmüştür. Ölmeden önce yanına gelen Halife el-Âmir ise ona hazinesinin yerini sorup bütün mallarına el koymuştu.⁹⁴

el-Efdal'in öldürülme meselesi yüzyıllar geçse de hep ihtilafli kalmıştır. Nizârî şüphesi ağır bassa da diğer ihtimalin de göz ardı edilmemesi gerekir. Çünkü el-Efdal'in ölümünde garip rastlantılar vardır. Suikastçıların saldırdığı sırada el-Betaih'nin uzakta olması tenkit edilmiştir. Ayrıca aynı şahsın vezâret için el-Âmir ile ittifak yaptıkları dile getirilmektedir. Suikasttan hemen sonra el-Âmir'in, el-Efdal'in sarayındaki mallara el koyması, onun oğullarını gözetimde tutması da bu işin planlı yapıldığını söyleyenler için birer delil olmuştur⁹⁵. Bu düşüncedeki müelliflerden olan İbn Kalânîsî ve İbn Tuveyr, Nizârî görüşünü reddederek suikastı el-Âmir'in tertip ettiğini söylemektedir⁹⁶. Ayrıca İbn Kalânîsî, el-Âmir'in vezirinin ölümüne alenî bir şekilde sevindiğinden bahsetmektedir⁹⁷. Ancak bütün bunlar Nizârîlerin en büyük düşmanlarının el-Efdal olduğu gerçeğini değiştirmeyip suikastı bunların yaptığı görüşünü çürütmeye yetmemektedir.

el-Efdal hakkında hemen hemen bütün kaynaklar Haçlı politikası dışında övgü ile bahsetmektedir. Güzel ahlaklı, adil, cömert ve iyilik sever bir insandı. Bazı kaynaklar onun Sünnî akidesine mensup veya mütemâyil olduğunu yazmaktadır⁹⁸. Nitekim Mısır'da İsmâilî düşüncesinin akidelerden bazılarını değiştirmesi bazı mezhep taraftarlarının tepkisine neden olmuştu⁹⁹.

el-Efdal öldüğü zaman geride çok büyük bir hazine bırakmıştı. el-Makrizî bu hazinenin Kâhire'deki saraya iki aydan fazla bir sürede gece gündüz taşınarak götürüldüğünü söylemektedir¹⁰⁰. Bunlar arasında milyonlarca dînâr ve dirhem, çok değerli mücevherler, az bulunan süs eşyaları, yüzbinlerce cilt kitap, atlaslar vs. şeyler

⁹⁴ İbn Kalânîsî, s.272-273; İbn Sayrafî, s.101; İbn el-Esîr, aynı yer; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 61-70; Nüveyrî, XXVIII, 181; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.162-164; Yazılıtaş, aynı yer; Abdulkemim Özeydî, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *DİA*, X, 452-453; G. Wiet, "al-Afdal b. Badr al-Djamah", *EL*, I, 215-216.

⁹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kâhire, 1981, s.173-175.

⁹⁶ İbn Kalânîsî, s.281-282; İbn Tuveyr, s. 7-8.

⁹⁷ İbn Kalânîsî, s.272.

⁹⁸ İbn Kalânîsî, s.272, Hasan İbrahim Hasan, s.173.

⁹⁹ İbn el-Esîr, aynı yer.

¹⁰⁰ İbn Tuveyr, s.8-9; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 72.

mevcuttur¹⁰¹. İbn el-Esîr ise el-Efdal'den kalanları değinirken “*Allah'tan başkasının bilemeyeceği kadar*” ibaresini eklemiştir¹⁰².

1.2.2. VEZİR ME'MÛN el-BETAİHÎ DÖNEMİ

el-Efdal'in 1121 Aralık ayında öldürülmesinin ardından Halife el-Âmir, el-Efdal'in servetini ikâmet ettiği Dâru'l-Mülk'ten kendi sarayına taşıması için maktul vezirinin en önde gelen ve itibar gören komutanı el-Betahî'yi¹⁰³ görevlendirmişti. O da el-Efdal'in hazinelerini ve değerli eşyalarını iki ayı geçkin bir zamanda Fâtimî sarayına ihtimam ile taşımıştı. Bu iş esnasında Halife el-Âmir'in dikkatini dürüstlüğü ile çeken el-Betahî halifenin övgüsüne mazhar olmuştu. Halife kendisine ismine istinaden “*Sen gerçekten emin olunan birisin*” demişti¹⁰⁴. Diğer taraftan el-Âmir, el-Efdal'in ölümünün ardından, el-Betahî'yi vezâret makamına getirmek istemiş ise de arzusu kabul görmemişti. Ancak mezkûr mal taşıma işleminden sonra el-Betahî vezâret makamına geçmek için bir takım şartlar öne sürmüştü. Buna göre halifeden kendisi hakkında çıkan hiçbir dedikoduya aldırış etmemesini, hiçbir fesatçıya göz yummasını, ondan gizli bir iş yapmamasını ve kendisinin vefatından sonra oğullarının vezâret makamına getirilmesini istemişti. Ona istediği güvenceyi veren Halife el-Âmir, bunu iki nüsha halinde yazdırmış ilkini kendinde tutup, diğerini vezirine vermişti. el-Âmir'deki nüsha, el-Betahî'nin azlinden sonra halife tarafından yaktırılmıştı. Vezirdeki nüsha ise tarihçi olan oğlu Cemâl ed-Dîn Ebû Ali Mûsa'da

¹⁰¹ el-Efdal'den kalan mallar için tfs. bkz. İbn Tuveyr, s.8-10; İbn Müyesser, s. 83; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 61-73.

¹⁰² İbn el-Esîr, aynı yer.

¹⁰³ el-Betahî'nin kökeni hakkında kaynaklarda farklı ve birbiri ile çelişen bilgiler vardır. İbn el-Esîr onun babasının el-Efdal'in Irak casuslarından birinin oğlu olduğunu ve hamallık yaptığı sırada el-Efdal'in sarayına da bir şey taşırken onun dikkatini çektiğini yazmaktadır (İbn el-Esîr, IX, 234). Ancak el-Makrizî bunu aksini savunarak böyle bir şeyin gerçek olmadığını ve babasının da el-Efdal'in komutanlarında olduğunu aktarmış ve babası hakkında bilgiler vermiştir (el-Makrizî, *İttiâz*, III, 111)

¹⁰⁴ Me'mûn Arapça bir kelime olup kendisinden emin olunan anlamına gelmektedir (El-Makrizî, *İttiâz*, III, 65 v.d.; Takkûş, s.397.

(İbn Me'mûn) kalmıştı. Böylelikle Me'mûn el-Betaihî 12 Şubat 1122'de vezâret makamına getirilmiş ve *el-Ecel*, *el-Me'mûn*, *Tâcu'l-Hilâfe*, *İzzü'l-İslâm Fâhru'l-Enâm* gibi lakaplar almıştı¹⁰⁵.

el-Betaihî'nin vezirliğinde Fâtîmîler sonraki dönemlerine nispeten iyi bir dönem geçirmiştir. Ancak Haçlıların Sur şehrini tazyiki, Venedik'in Akdeniz'deki saldırıları, Nizârîlerin yıpratıcı faaliyetleri sebebiyle Fâtîmîler zor bir süreçten geçmekteydi. el-Betaihî'nin kötü olmayan yönetimi sıkıntıları minimize etse de bu çok uzun sürmeyecekti. Zira zikrettiğimiz olaylar artık günden güne zayıflama emareleri gösteren Fâtîmîler için sonun başlangıcı niteliğindedir. Nitekim Eymen Fuad Seyyid, el-Betaihî dönemini Fâtîmîler için istikrarın kalıcı olarak bozulduğu bir dönem olarak görmüştür¹⁰⁶.

Halife el-Âmir, el-Efdal'in ölümünden sonra halkın ve devlet adamlarının sevgisini kazanmak için bir takım tedbirler almıştı. Devlet görevlilerinin maaşlarını ve iktalarını çoğaltıp halka da bu uğurda çeşitli güvenceler vermişti¹⁰⁷. Ayrıca başkentte fiyatlar da düşürülmüştü¹⁰⁸.

Sabık vezir el-Efdal, vezâret döneminde halifenin yönetim yetkilerini kısıtlamış, İsmâilî geleneklerinden bazılarını da nihayete erdirmişti. el-Âmir adı geçen vezirin gücünden ve otoritesinden dolayı bu konuda itiraz edememişti. el-Betaihî dönemi tam anlamıyla el-Efdal'in dönemine karşı bir tepki, itiraz dönemi olmuştu. Bu dönemde yapılan bir çok yenilik esasen Fâtîmîler için eski geleneklere, faaliyetlere dönüş anlamı taşımaktaydı. Karakter olarak el-Âmir ile el-Betaihî'nin birbirlerine daha yakın olması arasında büyük bir muhabbet ve sevginin doğmasına sebep olmuştu. Hatta Halife el-Âmir kendi adına nispet edilen hocaların, komutanların vs. görevlilerin de yeni veziri el-Betaihî'ye nispet edilmesini istemişti. Bu bağlamda

¹⁰⁵İbn Tuveyr, s.10; İbn Zâfir, s.88; İbn Sayrafi, s. 105; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 75-76; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.167-168; Takkûş, s.398.

¹⁰⁶el-Makrizî, *İttiâz*, III, 77; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.167.

¹⁰⁷el-Makrizî, *Müsvedde*, s.163.

¹⁰⁸İbrahîm Eyyûb, s.85; Takkûş, s.398.

Bedrül-Cemâlî'ye ve el-Efdal'e nispeti olmayan ve sadece Âmirî nispeti olan kişiler Me'munî nispetiyle anılmaya başlanmıştı¹⁰⁹

1.2.2.1 Yönetim ve İdâre Alanında Yapılan Yenilikler

el-Betaihî döneminde Fâtimiler Devleti'nde eski geleneklerin ihyası dışında bazı önemli yenilikler de yapılmıştı. *Dâru'd-Darb* da bunlardan biriydi. O zamana kadar devletin merkez darphanesi Fustat'da idi. Bunun yanında İskenderiye, Askalan ve düşüşüne kadar Sur şehrinde de darphaneler mevcuttu. Ancak yeni vezir devletin yönetim merkezinin Kâhire'de olması hasebiyle burada da bir darphane açılmasını gerekli görmüştü. 1123 yılında tamamlanan ve Kâhire'de hastane karşısında Kaşşâşîn ve Harâtin denilen yerde yapılan yeni darphane Fâtimîlerin en değerli dinarını¹¹⁰ üreten darphanesi haline gelmişti¹¹¹. Burası daha sonraları *Dâru'l-Âmiriyye* adı ile anılmıştı. el-Betaihî ayrıca Kûs şehrinde de darphane açılmasını emretmişti¹¹².

Dâru'd-Darb'den başka Vezir el-Betaihî, Irak, Şam ve diğer yerlerden gelen tüccarlar için *Dâru'l-Vekâle* adıyla bir birimin de kurulmasını emretmişti. Fâtimî

¹⁰⁹ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimîyye*, s.168; Takkûş, s. 398.

¹¹⁰ el-Âmir döneminde basılan dinarın ön yüzünün merkezinde sırasıyla “Âl ve Gâye” yazmaktadır. Bunun manası ise devletin yüksek hedeflerine işaretir. İç taraftaki halkada ise Şîa geleneklerine göre kelime-i tevhid yazmaktadır: “Lâ ilâhe illallah Muhammedu'r-Rasûlullah Ali velîyyullah”. Dış halkada ise “ Muhammed Rasulullah velev kerihel-Müşrikûn (Müşriklerin hoşuna gitmese de Muhammed Allah'ın peygamberidir)” ayeti yazmaktadır. Arka tarafın merkezinde ise sırasıyla “ el-İmâm ve el- Mansûr” yazmaktadır. Bunlardan ilki halifenin imâmetini temsil eder. İkincisi ise halifenin adıdır. Arka tarafın iç halkasında ise halifenin künyesi olan “Ebû Ali el-Âmir bi-ahkâmillah Emîrû'l-Mü'minîn” yazmaktadır. Dış halkada ise dinarın basıldığı şehir ve tarih belirtilmektedir. Bkz. Mayse Mahmûd Davud, s.190.

¹¹¹ Fâtimiler Devleti nümizmatığında el-Âmir dönemi, üçüncü döneme mensup olup genelde tek tarz dinarın basıldığı görülmüştür. Söz konusu dönemde basılan dinarların en değerlisinin Kâhire'de basılmasının sebebi ise darphaneye sahip diğer şehirlerin Haçlı tehlikesi altında olmasıdır. Bu uğurda kısmî olarak söz konusu şehirlerde basılan dinarların altın değeri düşürülmüştür. Tfs. İçin bkz., Mayse Mahmûd Davud, s.89-92.

¹¹² İbn el-Me'mûn, s.28-39; el-Makrizî, *Hitat*, II, 244-245; ayn. müellif, *İttîâz*, III, 93-94; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimîyye*, s.169-170.

tarihinde daha önce rastlanmayan bu yapı Kâhire’de yeni yapılan darphanenin yakınlarında kurulmuş ve inşası 1123 yılında tamamlanmıştı¹¹³.

Fâtimîlerde Ramazan ayındaki dört Cuma namazından üçünde halifenin hutbeye çıkması adet idi. Halifenin hutbeye çıkmadığı cumaya ise istirahat anlamında *Cumatü’r-rahâ* adı veriliyordu. Söz konusu Cuma namazları hakkında elimizde tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Cuma ve Bayram namazlarında halifeler alay eşliğinde saraydan çıkar ve camiye giderlerdi. Burada kendilerine has etrafı örtülü mihraba geçip namaz vaktini beklerlerdi. Her türlü tehlikeye karşı perdeler açılmaz ve muhafızlar koruma önlemini alırlardı. Hutbe vakti gelince halife hutbeye çıkar ve arkasından veziri davet ederdi. Vezir, halifenin yanına çıkıp elini öper ve bunu da bütün insanların görmesi sağlanırdı. Ardından perde çekilir, Halife hutbeyi okurdu. Fâtimî halifelerinin oturduğu mihrabı çevreleyen iki tane perde vardı. Bunlardan sağ tarafta olanda Fâtiha ve Cuma sureleri yazılı idi. Sol taraftakinde ise Fâtiha ve Münâfikûn sureleri yazılı idi. Halife ilk rekatta sağ tarafında yazılı olanları ikinci rekatta ise sol tarafta yazılı olanları okurdu¹¹⁴. Ancak el-Âmir’in hutbe esnasına bazen sarf etmiş olduğu uygun olmayan cümleler vezirin dikkatini çekmiş ve onu hutbeye çıkmaktan vazgeçirmişti. Bu olaydan sonra Fâtimîler’de vezirlerin hutbeye çıktığı dönem başlamıştı¹¹⁵.

Daha önce zikredildiği üzere el-Betaihî döneminde, el-Efdal zamanında yapılan bazı uygulamalar sona erdirilmiştir. Bu bağlamda ileride de aktarılacağı üzere bazı tören ve dinî uygulamalar ihya edilmişti. Ancak yapılanlar bunlar ile sınırlı değildi. el-Efdal döneminde tutuklanan bazı komutanlar da serbest bırakılmışlardı. Bunlar arasında eski Akka Vâlisi Emîr Azbu’d-Devle İzzü’l-Mülk Ebû Mansûr Benâ da vardı. el-Efdal, onu Akka’dan Haçlı kuşatması sırasında kaçıdığı için tutuklatmıştı. Adı geçen zat yıllar sonra diğer tutuklu emirler ile birlikte serbest kalmıştı. Eski Trablus sahibi Fahru’l-Mülk b. Ammâr da bu sırada hapisten çıkanlar arasındaydı.

¹¹³ İbn el-Me’mûn, aynı yer; İbn Müyesser, s.92; el-Makrizî, *Hitat*, II, 256; ayn. mlf., *İttiâz*, III, 92; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü’l-Fâtimîyye*, s.169; Takkûş, s.399.

¹¹⁴ Tfs. İçin bkz. İbn el-Me’mûn, s.81-83; İbn Tuveyr, s.172-176; Abdulmun’im Mâcid, *Nazmu’l-Fâtimîyyin ve Rûsûmuhum fî Mısır*, II, Kâhire, 1978, s.39-141.

¹¹⁵ İbn Tağriberdî, V, 173-176.

Trablus, Mustansır dönemine kadar Fâtimîlerin elinde idi. Ancak bu dönemde müstakil olmuş Haçlı kuşatması altında bir dönem Fâtimîlere bağlanmışsa da sonunda Haçlıların eline geçmişti. Son bağımsız Trablus hakimi olan Fâhru'l-Mülk'ün de ailesi Mısır'a nakledilmişti. Fâhru'l-Mülk de her ne kadar Dımaşk'ta Tuğtekin tarafından itibar görse de en sonunda Mısır'a gitmişti. Ancak atalarının Fâtimîlerden ayrılması ve kendisinin de Abbâsî halifesine bağlı olması sebebiyle önce idam cezasına çarptırılmış ise de daha sonra ceza müebbet hapse dönüştürülmüştü. Bu sırada Vezir el-Betaihî araya girmiş ve kendisi de özür dilemiş olduğu için el-Âmir tarafında affedilmişti. Ayrıca hayatını idâme ettirebilmesi için kendisine maaş bağlanmıştı¹¹⁶.

el-Betaihî'nin vezirliği sırasında saray ve başkentteki bazı seronomilerde de değişiklikler yapılmıştı. Bunlardan biri Pazartesi ve Perşembe cüluslarının yapıldığı yerin değişmesidir. Söz konusu tören önceleri Meclis el-Mülk'de icra edilirken Ka'atu'z-Zehab'de yapılmaya başlanmıştı¹¹⁷. Bunun yanında saray salonundan avluya bakan üç mekan yenilenmişti. Fâtimîlerde bu tür yerlere manzara denilmekteydi. Bu manzaralarda halifeler, alayları izleyip, arzu halleri dinlemekteydiler¹¹⁸.

el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde dini yapıların sayısı artmıştı. Bu dönemde yapılan en önemli dinî mimarî eser Câmiu'l-Akmer'dir. Bunun dışında Vezir, *Dâr el-Fitra* adı altında bir bina yaptırmıştı. Söz konusu binâ Deylem Kapısının tam karşısında idi. Kâhire'de Deylem Kapısı Hz. Hüseyin'in (r.a.) şehit olduğu yere baktığı için önemliydi. O sebepten söz konusu yapı da burada kurulmuştu. Yapılan yeni binada dinî merâsimler icrâ edilmekteydi. Vezire Dâr el-Fitra'yı yapma fikri ise el-Efdal'in cenâzesinde yaşanan sıkışıklık sırasında gelmişti¹¹⁹.

el-Efdal, Nizârî korkusundan Halife el-Âmir'in bayram törenlerinde gözükmesine izin vermezdi. el-Betaihî, halifeye niçin ortaya çıkmadığını sormuş o da cevaben

¹¹⁶ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 78-79.

¹¹⁷ el-Makrizî, *Müsvedde*, s.69-70.

¹¹⁸ el-Makrizî, *Hitat*, II, 200-203; ayn. mlf. *Müsvedde*, s.113-114.

¹¹⁹ el-Makrizî, *Müsvedde*, s.170.

senin fikrin nedir diye sormuştu. En sonunda vezir, halifeye kendi yenilettiği manzaralardan birinde durup avluya bakmasını tavsiye etmişti. Zira bu manzaralar avlunun tümüne hakim ve korunaklı idi. Vezir, halifeye burada durmasını, askerlerin alay için hazırlanmasını izlemesini tavsiye edince bu fikir halifenin hoşuna gitmişti. Sonrasında el-Âmir bayram törenlerinde alayın hazırlanışını artık söz konusu manzaralardan takip etmeye başlamıştır.

Halife el-Âmir bi-ahkâmillah, el-Efdal sonrasında Nil kıyısındaki Lü'lü Sarayında yaşamaya başlamıştı. Halife için burası genişletilmişti. el-Betaihî ise onun yanındaki Dâru'z-Zehab'de ikâmet ediyordu. Bu dönemde oldukça yaygınlaşan alaylar, kutlamalar vesilesi ile halife ve vezir saraylarından oldukça sık dışarı çıkıyor, halka, askerlere ve kölelere bahşişler dağıtıyordu. el-Makrizî buna dikkat çekerek o dönemde Mısır ve Kâhire'de rızık sıkıntısı çekilmediğini dile getirmiştir¹²⁰.

Bu dönemde ihya edilen en önemli kurumlardan bir tanesi de el-Efdal'in kapattığı Dâru'l-İlm'dir. el-Âmir, adı geçen yerin tekrardan açılmasını sağlamıştı. Ancak Halife el-Âmir onun ölümünden sonra burayı tekrar açmış ise de sadece şer'î ilimlerin okutulmasına izin vermişti¹²¹.

el-Betaihî, vezirlik yaptığı dönemde el-Efdal'in uygulamalarından yararlı olanları da devam ettirmekteydi. Bunlardan bir tanesi de Cemâzie'l-ahir ayının son günü tüm beldelerde içki alım ve satımının yasaklanması idi. Zira adı geçen aydan sonra İslâm dininde mübarek sayılan üç aylar başlamaktaydı. Dolayısıyla vezir, ehli zimme dışındaki tebaayı valiler vasıtasıyla uyarmış ve yasağın çiğnenmesi halinde ağır cezalara çarptırılacağını bildirmiştir¹²².

¹²⁰ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 129; ayn. mlf., *Müsvedde*, s.281-284.

¹²¹ el-Makrizî, *Müsvedde*, 304; ayn. mlf., *Hutat*, II, 274-278; Hasan İbrahim Hasan, s.175-176; İbrahim Eyyûb, s.58.

¹²² İbn el-Me'mûn, s. 104.

1.2.2.2. Eski Törenlerin ve Kutlamaların İhyası

Fâtımîler Devleti kuruluşundan beri İsmâîlî Şîasının geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Ancak el-Efdal'in vezâreti döneminde bu geleneklerin bazıları kaldırılmış, bazıları da halifenin elinden alınıp vezire nakledilmişti. Tören ve kutlamaları çok seven halife de söz konusu duruma katlanmak zorunda kalmıştı. Ancak Vezir el-Betaihî döneminde bu uygulamalar tekrar ihya edilmişti. Buna göre Hz. Ali'nin, Hz. Fâtıma'nın (r.a), Halife Kâim Bi-emrillah'ın doğum gününde yapılan merâsimler tekrar yapılmaya başlanmış, ezan da eskiden olduğu gibi İsmâîlî geleneklerine göre okunmaya başlanmıştı¹²³.

Fâtımîler tarihinde el-Âmir hilâfesinde el-Betaihî'nin vezir olduğu dönem en gösterişli ve şaşalı dönem olarak kabul edilmiştir¹²⁴. Söz konusu dönemde kutlama ve törenlerin sayısı artmıştı. Bu konuda Vezir el-Betaihî'nin oğlu tarihçi İbn Me'mûn oldukça geniş ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ona göre Halife, Pazartesi ve Perşembe günleri adet olduğu üzere Ka'atu'z-Zeheb'de otururdu. Bunun dışında haftanın belli günleri alay halinde gezintiye çıkar, veziri de kendisine eşlik ederdi¹²⁵. Fâtımîler'de alay gezintileri oldukça gösterişli idi. Emirler, askerler, saray görevliler ve diğer zümreler sabah saray avlusuna gelir ve halifeyi beklerdi. Halife de hiç giymediği yeni kıyafetleri giyer ve alaya katılanlara da yeni kıyafetler ile süslü ve gösterişli silahlar dağıttırır. Askerlere devleti simgelediği için beyaz renkte tek tip kıyafet giydirilmekteydi. Bunun yanında *Simât-Velîme* adında çok büyük ziyafetler düzenlenir ve halkın her tabakasından kişilerin katılması sağlanırdı¹²⁶.

el-Betaihî dönemi mimarî açıdan da aktif geçmişti. Sarayların yanında bir çok bina, cami, halîç ve gezinti yerleri de inşa edilmişti. Ayrıca halife önderliğinde

¹²³ Takkûş, s.394.

¹²⁴ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimîyye*, s.170; Takkûş, s.399; Tfs için bkz. Cemal Bedevî, *el-Fâtimîyye Devletü'l-Tefârih ve't-Tebârih*, Kâhire, 2003, s.1-156.

¹²⁵ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimîyye*, s.171.

¹²⁶ Tfs. için bkz. Abdulmun'im Mâcid, II, 7-141..

Muizz döneminde kurulan Kâhire şehrinde toplu bir imar faaliyeti başlatılmış ve adeta şehir tekrardan inşa edilmiştir¹²⁷.

Ortaya konan ilginç yeniliklerden birisi de el-Âmir'in doğum günü kutlamasıdır. Ancak onun doğum günü Muharrem ayına yani matem günlerine denk geldiği için halktan ve ileri gelenlerden bi'at almak ile yetinilip, ziyafetler verilirdi¹²⁸.

1.2.2.3. Me'mûn el-Betaihî'nin Azledilmesi ve Öldürülmesi

Halife el-Âmir bi-ahkâmillah ve veziri Me'mûn el-Betaihî arasında her ne kadar karşılıklı güven ve saygı olsa da ikisinin arasındaki sevgi çok uzun sürmeyecekti. Öyle ki el-Betaihî ilerleyen yıllarda el-Efdal suikastı nedeniyle kendi istikbalini daha fazla düşünmeye başlamıştı. Dolayısıyla vezirlik görevine gelmeden önce kendisini güvence altına almak için berat alsa da bunu kendisine yeterli görmemişti. Kendisini sağlama almak üzere öncelikle kardeşi Mu'temen b. Fadik'i Mısır'da önemli görevlere getirmişti. Mu'temen İskenderiye'de görevlendirilmiş ve özel bir askerî birlik kurmuştu¹²⁹. Bu sayede gerektiğinde halifeye karşı mukâvemet edebilmeyi ummaktaydı. Diğer taraftan el-Betaihî bütün bunları da yeterli görmeyip el-Âmir'in yerine bir başkasını geçirmeyi planlamıştır. Onu halifeyi hal' planı ile alakalı farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan ilki el-Betaihî'nin halifenin kardeşi Cafer b. Müsta'î'yi abisini öldürerek tahta geçmesine teşvik ettiği yönündedir. Halife durumu yakın adamlarından Ebû Hasan b. Ebî Usâme tarafından öğrenince vezirinden kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştı¹³⁰. Bir diğer rivayet ise sarayda dolaşan dedikoduların el-Âmir'e söylenmesidir. Buna göre el-Betaihî hilafetin Nizâr'ın oğlu olan Muhtâr Muhammed b. Nizâr'ın hakkı olduğu şeklinde iddialarda bulunmaktaydı. Vezir, Yemen'e elçi gönderip onun adına para basılmasını ve hutbe

¹²⁷ Tfs. için bkz. Paula Sanders Paula, *Ritual Politics and the City in Fatimid Cairo*, New York, 1994, s. 65-80.

¹²⁸ İbn el-Me'mûn, s.35-36.

¹²⁹ Takkûş, s.401.

¹³⁰ İbn el-Esîr, IX, 234; İbn Müyesser, s.113-114; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 110; Nüveyrî, XXVIII, 188; Yazılıtaş, s.202.

okutulmasını istemişti¹³¹. Durumu haber alan el-Âmir bu kişinin nesebini sorgulatmış ve doğru olduğunu anlayınca da Yemen'e durumu araştırması için birini göndermişti.¹³²

el-Makrizî de bu iki rivâyeti birlikte vermektedir. Kanaatimizce Nizâr ile ilgili olan rivâyet daha doğrudur. Zira el-Âmir'den sonra kardeşini tahta çıkarmak İsmâilî geleneklerine aykırıdır. Öte yandan el-Betaihî'nin, İsmâilî akidesine oldukça bağlı mutaassıb biri olduğu söylenmektedir. Eğer durum böyle ise elindeki gücü kullanarak Nizâr ve oğullarının davasını kabul edip o soydan birini imam yapmayı düşünmesi imkan dahilindedir. Zira İsmâilî nassları Nizâr lehine idi. Hatta kendisinin, el-Efdal'in de ölümüne karıştığı iddiası belki bu yaklaşımla daha da anlam kazanacaktır. Esasında Nizâr'ı destekleyen el-Betaihî doğal olarak el-Efdal'e kin duymuş olabilirdi. Nitekim Yemen Suleyhîleri ile el-Âmir döneminde yapılan yazışmaların metninin bugün elimizde olması rivâyetin doğru olduğu görüşünü arttırmaktadır¹³³. Sonuçta el-Âmir bütün bunları öğrendiği zaman canı çok sıkılmış, veziri ve kardeşinden kurtulmak istemişti. Öte yandan muhataplarının askerî yapılanmasından haberdardı. Bu yüzden temkinli hareket edip ikisini de ele geçirmek için bir plan yaptı. O sırada Mu'temen, İskenderiye'de idi. Bu durum el-Âmir'in işini zorlaştırmaktaydı. Zira halife, el-Betaihî'yi tutuklasa Mu'temen İskenderiye'de bir isyan başlatabilirdi. Dolayısıyla halife, ilk olarak onu Kâhire'ye davet etmişti. Ancak Mu'temen kuşkulanıp abisine haber göndermişti. el-Betaihî de saraya giderek durumun nedenini öğrenmek istemişti. Halife de vezirini teskin ederek kardeşine hil'at giydirip ihsanda bulunacağını söylemişti. Esasında Mu'temen o sıralarda İskenderiye kıyılarında bir Bizans-Venedik filosunu mağlup etmişti. İki kardeş belki de buna güvenerek halifenin art niyetli olmadığı kanısına varmışlardı. Nihayetinde İskenderiye'den Kâhire'ye hareket edip Ramazan ayının girişi sırasında gelmişti.

¹³¹ Bu rivâyete göre el-Efdal'in Must'âlî'yi halife yapması ile İskenderiye'ye giden Nizâr'ın cariyelerinden biri o esnâda hamileydi. Rivâyette geçen Muhtâr Muhammed b. Nizâr bu cariyeden doğan kişidir. Bkz.Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.173; Takkûş, s.401.

¹³² Eymen Fuad Seyyid, aynı yer.

¹³³ Hasan İbrahim Hasan, s.173-176.

el- Âmir planını iyi kurmuştu. Fâtîmîlerde sarayda ziyafet şeklinde iftar verilmesi adet idi¹³⁴. Halife de onları Ramazanın ilk günü davet etmiş ve ihsanda bulunmuştu. Ertesi iftar yine davet göndererek ihsanı artırmıştı. Üçüncü gün ise ikisini de saraya ziyâfet için tekrar davet edip bir şekilde yanlarındaki muhâfız ve korumalardan uzaklaştırmış akabinde onları tutuklatmıştı (1125)¹³⁵. Zindanda üç sene kalan Me'mûn el-Betaihî, kardeşi Mu'temen ve otuza yakın adamı halifenin emriyle öldürülmüştü. Halifenin bekleyişinin nedeni ise sözde el-Betaihî ile hareket eden Yemen daîsi İbn Necîbüddeve'yi beklemesidir. Ancak ilerde geçeceği üzere Yemen'de meydana gelen söz konusu olayların komplo olması muhtemeldir. Kanaatimize göre el-Âmir, daha önce ahitname verdiği vezirinden kurtulmak ve yönetimde tek kalmak için gelen dedikoduları kendi menfaatine göre kullanmıştır. Ayrıca maktullerin evlerindeki eşyalar da müsâdere edilmiştir¹³⁶.

Me'mûn el-Betaihî hakkında kaynaklar, birbirlerine paralel şeyler söylerler. Cömertliğinin, iyi devlet adamlığının, halkın durumunu iyi saptamasının dışında çok kan dökmüştür¹³⁷. Bu bağlamda el-Efdal ve oğullarının yanında bir kısım devlet adamlarının öldürülmesinden sorumlu tutulmuştur¹³⁸. Hem adı geçen vezirin hem de el-Âmir'in hizmetinde oldukça yüksek iltifat görmesine rağmen el-Efdal'in ölümünde adı geçmesi ve el-Âmir'i hilâfetten uzaklaştırma teşebbüsleri yüzünden tarihçiler tarafından tenkit edilmiştir. İbn el-Esîr onun ölümünü anlattıktan sonra bu sebepten dolayı metne "*İşte iyiliğe karşı kötülükle muâmele edenlerin cezası budur*" şeklinde bir ibare eklemiştir¹³⁹.

¹³⁴ el-Makrizî, *Hıtat*, II, 112-113.

¹³⁵ İbn Tuveyr, s.11-16.

¹³⁶ İbn el-Esîr, aynı yer; Nüveyrî, aynı yer; el-Makrizî, *İttîâz*, III, 110-115; Eymen Fuad Seyyid, aynı yer; Takkûş, 401; Yazılıtaş, aynı yer.

¹³⁷ İbn el-Esîr, aynı yer; el-Makrizî, aynı yer.

¹³⁸ el-Makrizî, aynı yer.

¹³⁹ İbn el-Esîr, aynı yer.

1.2.3. el-ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH'IN YÖNETİMDE MÜSTAKİL HAREKET ETMESİ VE TEBÂ İLE İLİŞKİLER

el-Âmir bi-ahkâmillah, el-Betaihî'yi tutuklatınca, onun yerine başka bir vezir atamamıştır. Zira el-Efdal döneminde halifelîği sadece ismen olmuş, ardından el-Betaihî döneminde vezirinin komplo girişimleri ile yüz yüze kalmıştı. O sırada 29 yaşında olan halife 24 senedir tahtta idi. Geçmiş acı deneyimler ve kendini devlet işlerinde yeterli olgunlukta görmesi sebebiyle ölene kadar kendisine başka bir vezir ataması yapmamayı tecih etmişti. Zira 24 senedir tahtta olsa da sürekli vezir tahakkümü altında geçmişti. Dolayısıyla devlet işlerinde fazla bir deneyimi yoktu. Bu da etkisini kısa sürede göstermiş ve Fâtimîler Devleti bir takım iç karışıklıklarla karşı karşıya kalmıştı.

el-Âmir müstakil hareket etmeye başlayınca evvela halkın ve komutanların gönlünü alma yoluna gitmişti. Onlara çeşitli ziyâfetler ve ikramlarda bulunmuştu. Bu surette Mısır'da bir bolluk devri meydana gelmişti¹⁴⁰. el-Âmir, Fâtimîleri eski ihtişamlı günlerine döndürmek arzusundaydı. Eskiden olduğu gibi kutlamalar ve törenler sayesinde halk ile iç içe olmak niyetindeydi. İbn Müeyesser ve İbn Tuveyr, el-Âmir'in eskiye dönüş çabaları arasında eski bir Fâtimî Şîarı olan İslâm beldelerinin tümünü istîla edip Bağdat'ı yağmalamanın olduğunu da söylemiştir. Hatta bununla ilgili bir takım hazırlık bile yaptığını ifade etmiştir¹⁴¹. Ancak Eymen Fuad Seyyid böyle bir şeyin mümkün olamayacağını, tüm İslâm beldelerinden evvel Fâtimîlerin ellerindeki toprakları koruyamadığını ve Selçuklulara, Haçlılara kaptırdıklarını yazmıştır¹⁴². Kanaatimizce de bu geriye dönüşün coğrafi anlamda değil kültürel anlamda olması daha muhtemeldir.

Halife el-Âmir her ne kadar kendine vezir atamasa da başta ekonomi olmak üzere devlet işleri için biri Müslüman diğeri Yahudî olmak üzere iki yardımcı edinmişti.

¹⁴⁰ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 117-118.

¹⁴¹ İbn Tuveyr, s.19; İbn Müeyesser, s.112; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.176.

¹⁴² Eymen Fuad Seyyid, aynı yer.

Bunlardan Müslüman olanı Ebü'l-Fazl Cafer b. Abdu'l-Mün'im b. Ebî Kayrât'dır. Yahûdî olan ise Kâtib Ebû Yakûb İbrâhîm'dir¹⁴³. Ancak her ikisi de kendi kutsal kitaplarına yemin ederek göreve başlasalar da sonrada sözlerine sadık kalmamaları ve halka zulmetmeleri sebebiyle azledilip hapsedilmişlerdi¹⁴⁴.

Bu dönemde öne çıkan en önemli olay müsaderenin yaygınlaşmasıdır. Halife el-Âmir vezirlerinin ölümü ve azlinden sonra onların eşyalarını müsâdere etmişti. Ancak yapılanlar bununla sınırlı kalmamış halka kadar inmişti. Şöyle ki; Vezir el-Betaihi'nin idamından sonra Üşmüm Tannâh¹⁴⁵ ehlinden Râhib Yuhannâ b. Ebî Leys isminde bir Hristiyan halifeye yakınlaşmıştı. Bu zat ona ülkedeki diğer Hristiyanlardan müsâdere etmiş olduğu 100.000 dinarı vermişti. Bu olay halifenin hoşuna gitmiş ve rahibe *Papazların Babası, Ruhânî, Nefîs, Hristiyan Dininin Önde Geleni, Reislerinin Efendisi, Patriklerin Efendisi, On Üçüncü Havarî* gibi lakaplar vermişti¹⁴⁶.

İlerleyen zamanda sözü geçen rahibin eliye yapılan müsâdâre işi Mısır'da yaygınlaşmış ve Müslümanlardan, kâtiplerden, kadılardan, tüccârlardan dahi zorla para alınmaya başlanmıştı. Vermek istemeyenler ise bazen darp edilip bazen de yağmalanmıştı. Halk Mısır vâlisine şikayet etse de rahip yaptığı bağışlar ile bunları bertaraf ediyordu¹⁴⁷. Müsâdere faaliyetleri 1129 yılına gelindiğinde Mısır ve Kâhire halkı arasında ciddi bir infial meydana getirmişti. Amr b. As Cami'sinde toplanan halk "*Efendimiz Âmir'in bize revâ gördüğü adalet bu mu? Bir Hristiyanı, Müslümanlara tercih ediyor*"¹⁴⁸ diye protestoya başlamışlardı. Bunu haber alan el-Âmir olayların gidişatından ve akabinde başına geleceklerden korkarak Mısır Valisi Mikdâd'a Rahip Ebû Leys'in öldürülmesini emretmişti. Neticede rahip öldürülerek

¹⁴³ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 115-116; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.174.

¹⁴⁴ Takkûş, s.401-402; Yazılıtaş, s.203.

¹⁴⁵ Dimyat'a yakın eski bir yerleşim yeridir (bkz. Nüveyrî, XXVIII, 189, 5. Dipnot)

¹⁴⁶ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 117.

¹⁴⁷ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 119,123.

¹⁴⁸ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 125; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.175.

Nîl nehrinde köprü üzerine asılmıştı. Ayrıca evindeki tüm servetine de el konulmuştu¹⁴⁹.

Fâtîmîler Devleti'nde bazı dönemler dışında önemli makamlara Ehli zimme mensupları da gelebilmekteydi. Tarihi sürece bakacak olursak Muizz Lidînillah Mısır'ı almasıyla İsmâîlî davetini yaygınlaşsa da bir anda bütün eyaleti kendi mezhebine çekmesi mümkün olmamıştı. Zira Mısır birçok kavmin birleştiği kozmopolit bir yapıya sahipti. Dolayısıyla Fâtîmîler mezhepsel anlamda yıkılana kadar burada tam anlamıyla üstünlük kuramamıştı. Çünkü Mısır'daki Müslümanlar esas itibariyle Sünnî itikadında idi. Fâtîmîler yaptıkları faaliyetler ile her ne kadar İsmâîlîye mezhebine geçişleri arttırsalar da tam anlamıyla Mısır'ı kendi mezheplerine çekememişlerdi.

Coğrafyada İsmâîlîler dışında Sünnî, Hristiyan ve Yahudî nüfus da ikâmet etmekteydi. Her ne kadar yönetim İsmâîlî Şîasında olsa da diğer dinî gruplar kendi ritüellerini icra etmelerine izin verilmekteydi. Ayrıca bu gruplar çeşitli devlet kademelerinde istihdam da edilmekteydi¹⁵⁰. Ancak belli başlı dönemlerde bunun zıttı durumlar da yaşanmıştı. Örneğin Hâkim bi-emrillah döneminde yapılan baskılar Sünnî Müslümanlara ve zimmîlere karşı bir netice vermemişti.

Hâlife el-Âmir zamanında Hristiyan ve Yahûdîler Mısır'da rahat bir şekilde yaşamlarını idâme ettirip devlet görevlerinde bulunabilmişlerdir. Özellikle Ermenî kökenli Bedrû'l-Cemâli ve oğlu el-Efdal'in vezirliği zamanında çok fazla iltifat görmüşlerdi. Yine bu dönemde Fâtîmîler Devleti'nde Ortodoks Ermenîlerin nüfuzunun arttığı da yadsınmaz bir gerçektir. Bedrûl-Cemâlî tarafından bir takım kiliselerin yapılmasına izin verilmiş ve bu hoşgörülü tutum oğlu el-Efdal tarafından devam etmiştir. Hatta el-Efdal, Kıptîlerin patrik seçimini kazanmış olan II. Makâre'yi Dâru'l-Vezâret'te ağırlamış ve onu tebrik etmişti. Ayrıca vâililere emir

¹⁴⁹ İbn Müeyesser, s.107-108; İbn Tuveyr, s.20-23; İbn Zâfir, s.88-89; el-Makrizî, *İttîâz*, 125-127; Nüveyrî, XXVIII, 189-190; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.175; Takkûş, s.402.

¹⁵⁰ Takkûş, s.118-121.

gönderip onun geçişi sırasında yardımcı olmalarını istemişti¹⁵¹. Söz konusu dönemde el-Efdal, Divânü't-Tahkîk'in başına Ebü'l-Berakât Yuhannâ b. Ebî Leys, Divânül-Meclis ve'n-Nazar'ın başına İbn Eskaf ve Aşağı Mısır divanının başına Ebû Yumn Vezîr Abdulmesih'i getirmişti¹⁵².Yine bu dönemde Hristiyanların Mısır ve Kâhire sokaklarında dînî merâsimlerini yapmalarına Müslümanların aleyhine bir takım gelişmelere rağmen izin verilmişti¹⁵³. Ayrıca el-Makrizî'nin aktardığına göre Hristiyan kilise adamları ve Yahudî kâtibler Fâtimîler Devleti'nde büyük itibar görmüşlerdir¹⁵⁴. Ayrıca bu iki dinin başkanları Fâtimîlerin tören ve kutlamalarına da iştirak edebiliyorlardı. 1121 yılında el-Âmir'in ve Me'mûn el-Betaihî'nin de yapmış oldukları bayram kutlamalarına iştirak etmişlerdi¹⁵⁵.

Ehli zimmeye tanınan hakların aksine Sünnîler, Fâtimîler tarafından her zaman İsmâilî tazyikine maruz kalmıştır. Ehli zimme kadar inançlarını yaşamak hususunda serbest olamamışlardır. Muizz Lidînillah'ın hoşgörülü politikasının haleflerince terkedilmesi sebebiyle Sünnîler, uzun müddet Fâtimîler Devleti içerisinde mezheplerini gizlemek durumunda kalmışlardır. Ancak el-Efdal'in Sünnîliğe mütemâyil olması ile bu mezhep mensupları daha rahat olmuşlardı¹⁵⁶. onun ölümünden sonra İsmâilî baskısı yeniden başlamıştır.

¹⁵¹ Sâvires b. Mukaffâ, *Tarihu'l-Betârîka*, II, thk. Abdulaziz Cemâleddîn,(*Tarihu'l-Mısır min Bidâyetü'l-Karnı'l-Evvel Hattâ Nihâyetü'l-Karnı'l-Işrûn min Hilâli Mahtûta*), III. Cüz, Kâhire, 2006, s.1164.

¹⁵² Yazılıtaş, s.200.

¹⁵³ Sâvires, II, 1165.

¹⁵⁴ Sâvires, aynı yer.

¹⁵⁵ Sâvires, II, 1166

¹⁵⁶ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtimiyye*, s.162.

2. el-ÂMİR BÎ-AHKÂMİLLAH DÖNEMİ FÂTİMÎLERİN DIŞ SİYASETİ

2.1. HAÇLILAR İLE İLİŞKİLER

1095 yılında Clermont Konsili'nde Papa II. Urbanus'un *Doğulu Hristiyan kardeşlerimize yardım* çağrısıyla başlayan Haçlı seferleri derin bir siyasi buhran içerisindeki Ortadoğu coğrafyasını daha da karmaşık ve sancılı bir hale sokmuştur. Bu dönemde Suriye'de kıyı şeridi hariç tüm varlığını Selçuklulara kaybetmiş olan Fâtimîler, bölgenin bu yeni ve güçlü aktörlerini eski konumlarını kazanmak için kullanmak istemişlerdi. Zira Fâtimîler, Haçlıları eski müttefikleri Bizans'ın paralı askerleri olarak görüyordu¹⁵⁷. Bu yüzden devleti idare eden el-Efdal derhal Haçlılar ile irtibata geçmişti. Haçlıları, Selçukluların Suriye toprakları üzerine istilaya teşvik eden el-Efdal¹⁵⁸, beklediği cevabı alamayınca onları Selçuklu sultanı ile ittifak yapmak ile tehdit etmişti¹⁵⁹. O zamana kadar asla ihtimal verilmeyecek bu ittifak geçen zaman içerisinde Haçlıların Sur şehrini kuşatması sırasında dolaylı olarak da olsa gerçek olacaktı. Antakya'yı alan Haçlılar bir Fâtimî ittifakını gereksiz görmüş ve bu da Fâtimîler ile aralarının zaman içerisinde bozulmasına sebep olmuştu.

Kudüs'ün haçlılar tarafından 14 Temmuz 1099 yılında ele geçirilmesi ve burada yapılan katliamdan sonra hatasını anlayan el-Efdal, Haçlılar ile mücadeleye girişmiş ancak ileride göreceğimiz üzere pek bir başarı sağlayamamıştı. Bu tarihten itibaren Fâtimîlerin elinde olan Suriye kıyı şehirleri Haçlıların sürekli saldırılarına maruz kalmış ve 1153'de Askalan'ın da düşmesi ile Fâtimîler Suriye ve Filistin'deki son topraklarını kaybetmişlerdi.

¹⁵⁷ Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2008, s.64

¹⁵⁸ İbn el- Esir, IX, 13-14; Usta, *a.g.e.*, s. 63

¹⁵⁹ Usta, s.64

Tarihsel süreçte Fâtimîlerin, Haçlılara karşı tutumu müverrihlerce çoğu zaman tenkit edilmiştir. Ancak bunlar genelde mübalağalı olup kimi zaman haksız ithamları kapsamaktadır. Hiç şüphesiz Fâtimîler Devleti'ni anlatan eserlerin çoğunun Sünnî tarihçiler tarafından yazılması bunda etkili idi. İbn Tağriberdî, eseri *en-Nücûm ez-Zâhire'de* İmam Zehebî'nin görüşlerinden alıntı yaparak¹⁶⁰ el-Âmir döneminde Fâtimîlerin Haçlılar ile mücadele konusunda ciddi ve kararlı olmadığını dile getirmiştir¹⁶¹. Ardından ise el-Âmir döneminin bu durumunu üç nedene bağlamıştır. Bunlar ;

- 1- Mısır'dan Suriye'ye yürüyüşün uzun sürmesi
- 2- Donanma ile gönderilen askerlerin denizlerde mahir olsa bile kara savunmasında yetersiz kalması
- 3- Fâtimî Veziri el-Efdal'in, Haçlı seferlerinin bidâyetinde mücehhez bir ordu ile Haçlılara karşı çıkmaması¹⁶²

İbn Tağriberdî'nin görüşlerini değerlendirecek olursak Fâtimîlerin yalnızca el-Âmir döneminde değil, babası Müsta'li billah döneminden beri Haçlılara karşı bir zaaf içerisinde olduğunu anlayabiliriz ki bu yerinde bir tespittir. İbn Tağriberdî'nin bahsi geçen değerlendirmesine bir eleştiri getirecek olursak; başarısızlığın merkezinde bulunan ismi vermeyip, el-Âmir dönemi başarısız geçti demekle iktifa etmesidir. Yani söz konusu müellifin gizli bir şekilde el-Efdal'i koruma çabasında olduğu gözükmektedir. Diğer taraftan söz konusu durum yalnızca İbn Tağriberdî için geçerli değildir, diğer İslâm kaynakları da aynı şekilde hareket etmiştir. Ancak el-Âmir 'in dönemini incelerken Fâtimîler içerisindeki güç noktasını iyi tespit etmek elzemdir. Şöyle ki; Haçlılar ile mücadelenin yoğun olarak yaşandığı dönemde devletin vezâret makamını ve bu itibarla tüm yetkilerini elinde bulunduran el-Efdal Şahinşah b. Bedrû'l-Cemâlî, söz konusu dönemin tek tasarruf sahibidir. Buradan

¹⁶⁰ İmam Zehebî, el-Âmir döneminde Haçlılar ile yapılan mücadelelerdeki başarısızlığı dile getirmiştir. Bkz. ez-Zehbî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhiri'l-A'lam*, XI, thk. Beşar Gavvâd, Beyrut, 2003, s.422.

¹⁶¹ İbn Tağriberdî, V, 178.

¹⁶² İbn Tağriberdî, V, 179.

hareketle kazanılmış bir başarı veya alınmış bir yenilgi onun uhdesinde olması gerekmektedir.

Nitekim Haçlıların, Ortadoğu coğrafyasına gelişleri ve Fâtimî Veziri el-Efdal ile olan ilişkilerine baktığımızda el-Efdal'in telâfisi mümkün olmayacak şekilde hatalar yaptığını görmekteyiz. Bunlara kısaca değinmek konuyu anlamamız açısından bize yardımcı olacaktır.

el-Efdal, Selçuklu Sultanı Melikşah ölünce Selçuklu topraklarında çıkan kargaşayı ve Haçlıların gelişini fırsat bilip Suriye ve Filistin şehirlerinden bir kısmına tekrar hakim olmuştur. Buradan Fâtimîlerinin onun zamanında askerî anlamda büyük bir güce sahip olduğunu rahatlıkla anlayabiliriz. Antakya'nın Haçlılar tarafından alınmasından bir ay sonra büyük bir kuvvetle Kudüs'ü ele geçiren el-Efdal, Haçlılar ile anlaşma yoluna gitmiş, onları kendisi için bir tehlike değil, Selçuklulardan intikam almak için bir araç görmüştür. Bu uğurda onları Antakya önlerinde desteklemiş, her fırsatta Selçuklular üzerine istilaya teşvik etmiştir.

Fâtimîler Devleti, Haçlılar ile mücadelede her ne kadar Selçuklulara nispeten zayıf bir durumda olsa da tek elden yönetildiği için bu cihetten onlardan avantajlı idi. Zira Selçuklu vassalları Haçlıların dışında kendileri arasında da bir mücadele içerisindeydi. Bu durum onların muhataplarına karşı topyekün bir mücadeleye girişmesine engel oluyordu. Dolayısıyla yapılan mücadeleler nihaî sonuç vermekten uzaktı. Fâtimîler ise asker, insan kaynağı bakımından Selçuklu vassallarından geri durumda idi. Ancak Haçlıların insan kaynağı açısından zafiyetleri dolayısıyla Mısır'dan gelen orduların Haçlılar ile mücadelede için yeterli sayıda olduğunu söylemek mümkündür. Zira Haçlılar Kudüs'e gelene kadar bir sürü kayıp vermişlerdi. Yine 1101 Haçlı seferlerinin de Anadolu'da hüsrana uğraması Haçlıların bu nüfus zafiyetine sürekli mübtelâ olmasını sağlamıştı. Buradan anlayacağımız üzere Fâtimîlerin Haçlılar ile başa çıkabilecek yeteri kadar ordu ve serveti vardı. Nitekim ileride göreceğimiz şekilde Remle savaşlarında Müslüman kuvvetlerinin sayısı Haçlılardan az değildi. Hatta III. Remle Savaşı'nda Haçlıları tamamen kıran Fâtimî kuvvetleri karasızlık ve ihtilaf yüzünden başarı sağlayamamışlardı. Bunun yanında denizlerde de etkin durumda bulunan Fâtimîlerin Suriye sahil şehirlerini bir

süre için korumayı başardığını ancak bu faaliyetlerde de geri dönüşü olmayan ihmalkarlıklar yapıldığını görmekteyiz. Bütün bu verilerden hareket edersek Fâtîmîlerin elinde Haçlılar ile mücadelede yeteri kadar askerî ve malî gücü olduğunu ancak bunların doğru ve etkili kullanılmadığını söylemek mümkündür. Sünnî kaynaklarca genel bir tenkide maruz kalan söz konusu zafiyetin suçlusu kanaatimizce halife el-Âmir değil 1121 yılında öldürülünceye kadar devleti tek başına yöneten Vezir el-Efdal'dir. Döneme yakın kaynaklardan Ebül-Mehâsin'in el-Efdal hakkındaki şu sözlerini aktarmak yararlı olacaktır: "*Efdal Mısır ordusunu vaktinde harekete geçirmedi. Mâlî ve askerî gücü olmasına rağmen onun böyle hareket etmesini anlamıyorum*"¹⁶³. Yine 1105 yılında yapılan Dördüncü Remle Savaşı'ndan sonra el-Efdal'in Suriye'ye karadan büyük ordular göndermeyi bırakıp donanma göndermek ile iktifa etmesi de son derece dikkat çeken bir konudur. İlerleyen zamanlarda Suriye kıyı şehirlerinin peş peşe düşmesi Fâtîmîlerin bu topraklara olan ilgisini kaybettiğinin bir göstergesidir.

Vezir el-Efdal'in ölümünden sonra yerine geçen el-Betaihî'nin Haçlılara duyarsız politikası ve iç politikaya yönelmesi bu dönemde Sûr şehrinin düşmesine neden olmuştu. Halife el-Âmir'in de her ne kadar düşünce olarak Haçlılar ile mücadele fikrinde olsa da bu düşüncesini fiilayata dönüştürmek konusundaki kararsızlığı da bir başka tenkit sebebidir.

¹⁶³ Yusuf Derviş Gavanime, "el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, trk. trc. A. Özaydın, XIII, s.146.

2.1.1. HAÇLILARA KARŞI YAPILAN ASKERÎ MÜCADELELER

Remle coğrafi olarak Filistin'in ortalarında yer alan bir şehirdir. I. Haçlı seferinden Selahaddin Eyyûbî dönemine kadar Haçlıların elinde kalmıştır. Coğrafi konumu hasebiyle Fâtîmî-Haçlı mücadeleleri daha çok burası üzerinde yoğunlaşmıştır.

Tarihte Remle savaşları adıyla meşhur olan ve Fâtîmîler ile Haçlılar arasından geçen mücadeleler silsilesi adından da anlaşacağı üzere bu şehir yakınlarında gerçekleşmiştir. Çünkü Remle, Fâtîmîlerin Suriye ve Filistin seferlerinin hareket noktası olan Askalan'a yakın bir mesafedeydi. Buradan Filistin'e hareket eden Fâtîmî orduları bir iki gün içerisinde Remle'ye ulaşıp Haçlıları müşkil durumda bırakabiliyordu. Ayrıca burada yapılacak savaşın avantajları da fazlaydı. Herhangi bir zafer durumunda Fâtîmî orduları kolayca Kudüs'e ilerleyebilirdi. Yenilgi durumunda ise oldukça muhkem bir şehir olan Askalan'a rahatlıkla geri çekilebilirlerdi.

Haçlılar açısından da Remle, Fâtîmîlerin ordularını durdurabilecek en önemli nokta idi. Zira Fâtîmîlerin Filistin'de daha da içerilere sokulması Haçlıları ciddi bir zafiyete sokabilirdi. Çünkü ileride görüleceği üzere Fâtîmî orduları Haçlılardan sayıca çok üstündü. Dolayısıyla bir ordu kralın birlikleri ile savaşırken diğer bir ordu Yafa ve Kudüs gibi şehirleri ele geçirebilirdi. Bunun önlenmesi için Fâtîmî ordularının yekpare bir şekilde durdurulması elzemdi.

Aktarılan sebepler doğrultusunda Remle, Fâtîmîler ile Haçlılar arasında doğal bir savaş alanı olmuştu. Bu savaşların sayısı tarihçiler arasında ihtilaf konusudur. Bazı kaynaklar beş Remle savaşından bahsederken bilhassa batılı araştırmacılar üç savaştan bahsetmektedir. Bunun sebebi ise üç savaşın büyük muharebeler şeklinde olması itibariyle diğerlerinden ayrılmasıdır. Biz çalışmamızda dört sayısını kabul edeceğiz.

Remle savaşlarının ilki Müsta'li billah döneminde, diğerleri ise çalışmamızın konusunu teşkil eden el-Âmir bi-ahkâmillah devrinde vuku bulmuştur. Çalışmamızın dışında yer alan Birinci Remle Savaşı, Kudüs'ün Haçlıların eline geçmesinden sonra vuku bulmuştur. Vezir el-Efdal onları Filistin'den atmak istemiş ise de Haçlıların ani

bir saldırısı ile başarısız olarak Askalan'a çekilmek durumunda kalmıştır¹⁶⁴. Bu yenilgiden sonra el-Efdal Haçlılarla daha ciddi bir mücadeleye girişmiştir.

2.1.1.1. II. Remle Savaşı (1102)

el-Efdal, I. Remle Savaşı'ndan sonra Haçlılar ile daha ciddi bir mücadeleye girişmiş ve 1102 yılında babası Bedrü'l-Cemâlî'nin memlûklerinden Bi't-Tavâşî olarak bilinen Sa'adu'd-Devle'yi Filistin'e göndermişti. Kudüs kralının o sırada Kayseriye ile meşgul olmasını fırsat bilen et-Tevâşî, Remle'ye kadar ilerlemiş ancak kralın yaklaştığını duyunca Mısır'dan gelecek yardımı beklemek için Askalan'a çekilmişti.

Kral I. Baudouin ise Remle'yi tahkim etmiş ve karargahını Fâtimî ordusunun manevralarını izlemek için Yafa'ya kurmuştu¹⁶⁵. Fâtimîlerin Mısır'dan gelecek yardımı beklemesi onların aleyhinde olmuş ve Haçlıların güçlü şekilde hazırlanmasına sebebiyet vermişti. Ağustos ayında gerekli yardımı alan et-Tevâşî Remle üzerine yürümüşü. Taraflar Tübnâ¹⁶⁶ denilen yerde karşı karşıya gelmişti.

I. Baudouin savaştan önce toplanan harp meclisinde Mısırlıların saldırısını beklemeden bir taarruz yapılmasını düşünmüştü. Ayrıca ordusunu beş kısma ayırmıştı. Bunlardan ilkini Berwold adlı bir şövalyenin emrine vermişti. İkincisini ise Hayfa hakimii Geldemar Carpanel'in, üçüncüsü de Hugue de S. Omer'in emrinde idi. Dördüncü ve beşinci kısmı ise kendi komutasına alan kral savaş planını tamamlamıştı.

Haçlılar plana uygun olarak sabahın ilk ışıklarıyla birlikte Fâtimî ordusuna saldırmışlardı. Ancak rakiplerinin ordusu kendilerinden sayıca fazla ve iyi bir şekilde

¹⁶⁴ Saîd Abdulfettâh Âşûr, *el-Hareketü's-Salîbiyye*, I, Kâhire, 2010, s.207-211; Yaacov Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Lieden, 1991, s.97; Fethi Tefvik Mukbil, *el-Fâtimiyyetün ve's-Sâlibiyyün*, Beyrut, ty, s.81-82. M. Breet, "The Battles of Ramla", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Leuven, 1995, s.23.

¹⁶⁵ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara, 1987, II, 61.

¹⁶⁶ Dımaşk amillerinden olan Tübnâ, Yafâ ile Remle arasında kalmaktadır.

teçhiz edilmişti. Dolayısıyla Haçlı saldırısı Fâtimîler tarafından başarı ile bertaraf edilmişti. İlk olarak Berwold'un komutasındaki birinci grup ve ardından Hayfa hakiminin askerleri hezimete uğramıştı. Akabinde Hugue de St. Omer'in kuvvetleri Fâtimîler karşısında tutunamamış ve Yafa'ya doğru adamları ile birlikte kaçmıştı. Fâtimîler zaferi kazandıklarından emindiler. Karşı tarafta ise Kral Baudouin etkili bir konuşma yapıp ordusunun kalanlarını toplamayı başarmıştı. Kendisi de ordusuyla birlikte Fâtimî kuvvetlerinin merkezine saldırmış ve şaşkına dönen Fâtimî saflarını parçalamayı başarmıştı. Bozulan Fâtimî ordusu panik halinde ağırlıklarını bırakıp Askalan'a kadar kaçmıştı¹⁶⁷. Haçlılar onları bu şehrin surlarına kadar takip etmiş ardından da geri dönerek ganimetleri bölüşmüşlerdi.

Mücadele Fâtimîler açısından ağır kayıplarla sonuçlanmıştı. İçerisinde komutan et-Tavâşî'nin de olduğu birçok askeri ölmüş, ordunun ağırlıklarını da savaş alanında bırakmak zorunda kalmışlardı. Ancak Fâtimîler malî ve askerî açıdan Haçlılara nispetle zengin bir potansiyele sahipti. Dolayısıyla bu yenilgi el-Efdal'in, Haçlılar ile mücadelede geri adım atmasına sebep olmamıştı.

2.1.1.2. III. Remle Savaşı (1103)

Bir önceki savaşta uğradığı yenilgiye rağmen el-Efdal Filistin davasından vazgeçmeyerek oğlu Şeref el-Me'âlî'yi bir ordu ile birlikte Filistin'e yollamıştı. Arap ve Sudanlılardan oluşan 20000'in üzerindeki bu ordu öncekine göre daha iyi teçhiz edilmiş usta askerlerden oluşmaktaydı¹⁶⁸.

Fâtimîler hezimete sonuçlanan bir önceki savaşın üzerinden bir sene geçmeden hiçbir güçlkle karşılaşmadan çok daha güçlü bir ordu toplamayı başarmışlardı. Fakat Haçlılar için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Ayrıca Kudüs Kralı I. Baudouin önceki zaferine güvenerek yeni gelen Fâtimî birliklerini küçümsemiş ve yardım kuvvetlerini beklemeden onları karşılamak üzere Remle üzerine yürümüşü.

¹⁶⁷ İbn Kalânîsî, s.196- 197; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 238-240; Fehmî Tefvik Mukbil, s. 84; M. Breet, s.24.

¹⁶⁸ Runciman,II, 62.

Kral, Remle’de Fâtîmî ordusunu görünce hatasını anlamıştı. Ancak elindeki birkaç bini geçmeyen kuvvetleri ile herşeye rağmen Fâtîmîler üzerine saldırmaktan da geri durmamıştı. Mısır kuvvetleri ilk etapta bunları öncü birlikler zannetselerse de çok geçmeden durumu anlamış ve bütün güçlerini kullanarak Haçlı ordusunu imha etmişlerdi. Haçlılar kuvvetlerinden kaçabilenler Remle Kalesine sığınmışlardı. Kral I. Baudouin de ilk etapta otlar arasına gizlenmiş ve ardından Remle Kalesine kaçmayı başarmıştı¹⁶⁹.

Fâtîmî kuvvetleri savaşın ardından Remle Kalesini kuşatmışlardı. Zira kralın orada olduğunu tahmin etmekte idiler. Ancak karanlığın çökmesi onların nihaî hücum yapmasını engellemişti. Öte yandan Haçlılar surları zayıf durumdaki şehrin savunulamayacağını biliyorlardı. Kral da Fâtîmîlere esir düşmemek için gece karanlığını fırsat bilerek Remle’den kaçmıştı.¹⁷⁰ Sonrasında sabahın ilk ışıklarıyla birlikte kaleye yüklenen Fâtîmî kuvvetleri, kolayca şehre girmeyi başarmışlardı. Geride kalan Haçlıların bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da esir alınmıştı¹⁷¹.

Daha önce de değindiğimiz üzere Remle’de alınacak bir galibiyet Fâtîmîler için oldukça önemliydi. Zira Kudüs ve Yafa gibi şehirler üzerine hareketleri bu sayede kolaylaşıyordu. Ayrıca kuzeydeki kontluklardan gelecek yardımların ulaşması da zaman alacaktı. Her şey mükemmel gözükse de bir süre sonra Müslümanlar arasında görüş ayrılığı çıkmıştı. Bazıları Yafâ’ya gidip orayı Haçlılardan almak, bazıları da Kudüs’e gitmek istemişlerdi¹⁷². Şerefü’l-Meâ’lî kişilik olarak babasının

¹⁶⁹ İbn el-Esîr, IX, 68; el-Makrizi, *İttîâz*, III, 32-33; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 240-242; Lev, s.108; Fehmî Tefkîk Mukbil, s.85.

¹⁷⁰ Willermus Tyrensis kralın kaçıış hakkında ilginç bir rivayet aktarmaktadır. Buna göre kral I. Baudouin 1101 yılında Mâverâyütdün’den zengin bir Arap kabilesinin geçtiği haberini almış ve onları yağmalamak için hemen harekete koyulmuştu. Neticede haçlılar amaçlarını gerçekleştirmiş ve bir çok kişiyi öldürmüş kalanları ise esir almışlardı. İşte bu esirlerden birisi kabile şeyhlerinden birinin doğum yapmak üzere olan karısı idi. Durum krala bildirilince o da kadının hizmetçisi ile birlikte serbest bırakılmasını ve yanlarına yeteri kadar yiyecek ve binek verilmesini emretmişti. Şeyh de bu duruma müteşekkir olmuştu. Yine bu rivayete göre bu şeyh kral Remle kalesinde Fâtîmî muhasarası altında iken kaleye gelmiş ve kralla görüşmek istemişti. Kendisine birkaç sene önce yaptığı yardımdan müteşekkir olan şeyh krala Fâtîmîlerin hücumunun sabah olacağını söylemişti. Kral da bunu fırsat bilerek istemeye istemeye kaçmak zorunda kalmıştır. Bkz. Runciman, II, 59-63

¹⁷¹ İbn Müyesser, s.74; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 241.

¹⁷² el-Makrizi, *İttîâz*, III, 32-33.

meziyetlerinden uzaktı. Komutanlar üzerinde tam muktedir değildi¹⁷³. Neticede Fâtimî birlikleri Yafa'ya yönelmiş ve kuşatmıştı. Kudüs Kralı Baudouin ise Remle'den Arsuf'a kaçmış ve oradan da muhasara altındaki Yafa'ya denizden ulaşmıştı. Burada küçük birliklerden oluşan orduyu tanzim ederek Kudüs'ten, Antakya'dan ve Urfa'dan yardım istemişti. Her şeye rağmen üstünlük Fâtimîlerin elindeydi. Ancak onlardaki yönetim zaafiyeti Haçlıların giderek güçlenmesine sebebiyet vermektedir. Aslında şehri kuşatan Şerefü'l-Meâlî ordunun bir kısmını Kudüs'e gönderebilse Haçlıların Yafa üzerinde odaklaşmasını önleyebilirdi. Runciman buna dikkat çekerek yapılacak bir kuşatmanın Yafa kuşatmasına etki dahi etmeyeceğini söylemektedir¹⁷⁴. O esnada Avrupa'dan gelen ve içinde hacılar ve askerlerin olduğu iki yüz gemilik bir filo Haçlılar için kurtuluş habercisi olmuştur. Yeni gelenlerle anlaşan Kral ortaklaşa yaptığı bir saldırı sonucunda kuşatmacıları püskürtmeyi başarmıştı¹⁷⁵. Neticede Askalan'a kadar kaçan Fâtimî kuvvetleri yine ağırlıklarını, geride bırakmak zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla Fâtimîler açısından parlak başlayan mücadele adeta bir hezimete dönüşmüştü. Fâtimîler kazandıkları savaşla Kudüs'ü almak yönünde ciddi bir fırsat ele geçirmişlerdi. Ancak bunu beceriksiz bir yönetim ile fiile dönüştürememişlerdi. Böyle bir fırsat tekrar Müslümanların eline ancak Hittin Savaşı'ndan sonra geçecektir

el-Efdal oğlunun Yafa önlerinde yenilip Askalan'a çekildiğini duyunca hemen takviye birlikler hazırlamaya koyulmuştu. Bir sene sonra bunları karadan ve denizden Haçlılar üzerine sevkmişti. Kara birliklerine Tâcü'l-Acem, deniz birliklerine ise Kadı. b. Kadûs komuta ediyordu. Haçlıların önemli bir deniz gücü olmadığı için Fâtimî donanması Yafa'ya kadar sokulmakta zorlanmamıştı. Ancak kara orduları Askalan'dan ileriye gidememişlerdi. Tâcü'l-Acem, el-Efdal'den emir almadan harekete geçmek istememişti¹⁷⁶. Ancak hiç şüphesiz el-Efdal, onu Haçlılar ile savaşmaya yollamıştı. Onun Askalan'da beklemesinin sebebi kuvvetle ihtimal

¹⁷³ Runciman, II, 66.

¹⁷⁴ Runciman, II, 61.

¹⁷⁵ İbn el-Esîr, IX, 68; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 242; Yazılıtaş, s.203.

¹⁷⁶ İbn el- Esir, IX, 68.

Runciman'ın dediği gibi Kadı b. Kadûs'u kıskanması olmalıdır¹⁷⁷. Neticede İbn Kadûs Askalan'a mektup yazarak Yafa önlerinde yirmi gün beklediğini ve Tâcu'l-Acem'den de hiçbir yardım alamadığını ifade etmişti. Olaylar el-Efdal'e bildirilince sadakatsiz komutanını tutuklatmış ve yerine Cemâlû'l-Mülk adlı birini başkomutanlığına getirmiştir¹⁷⁸.

Şeref el-Meâ'li Mısır'a dönmesine rağmen Fâtimî ordularının Askalan civarında bulunması Haçlılar için bir tehditti. Bunun bilincinde olan Kudüs kralı I. Baudouin kuzeyden gelen Antakya ve Urfa birliklerinin desteği ile Askalan'a kadar ilerlemiş ve şehir dışında yapılan çarpışmaları zorlanmadan kazanmıştı. Ancak Askalan sağlam surlarıyla Haçlılar için çok zor bir hedef olduğu için Haçlılar şehri kuşatmaya bile yeltenmeden buradan ayrılmışlardı¹⁷⁹.

2.1.1.3. IV. Remle Savaşı (1105)

Haçlılar'dan Filistin'i geri almak için her sene buraya bir ordu göndermeyi adet edinen el-Efdal 1105 yılında da hazırladığı kuvvetleri oğlu Senâû'l-Mülk komutasında Askalan'a yollamıştı. Bununla birlikte Dımaşk Selçuklu Atabeyi Tuğtekin'e de haber göndererek bu sefer için yardım istemişti.

Esasında el-Efdal, Haçlıları daha önce de Selçuklu ittifakıyla korkutmuştu. Fakat iki devlet arasındaki ayrımın hem siyasî hem de dinî oluşu bu birlikteliği önlemişti. Ancak gelinen noktada Fâtimîlerin Haçlılar ile mücadelede yetersiz kalması bunu zorunlu kılmıştı. Öte yandan Dımaşk Selçuklularında da bir kargaşa hakimdi. Zira 1104 yılında buranın hakimi Dukak ölmüş ve Atabek Tuğtekin de kendi çıkarları doğrultusunda küçük şehzade Tutuş'u, Ertaş'a tercih etmişti. Bunun üzerine Ertaş, Dımaşk'tan ayrılmış ve Busra Hakimi Aytekin'in yanına sığınmıştı. Orada da çok durmayan Şehzade, Kudüs kralına müracaat etmiş ve ona katılmıştı. O sırada bu

¹⁷⁷ Runciman, II, 66.

¹⁷⁸ İbn el- Esir, aynı yer; Saîd Abdulfettâh Âşûr, aynı yer; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Bahrîyyeti'l-İslâmîyyeti fi Mısır ve 'ş-Şâm*, Beyrut, 1981, s.109-110; Fehmî Tevfik Mukbil, s.87-88; M. Breet, s.26-27.

¹⁷⁹ Runciman, aynı yer; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 242-243.

isyanla uğraşan Tuğtekin asilere cevaben Busra'yı tazyik etmekteydi. Ancak Ertaş'ın da Haçlı ordusunda olması kendisinin el-Efdal'den gelen talebe sıcak bakmasını sağlamıştı. Tuğtekin isyan sebebiyle mazeret bildirmesine rağmen cihattan da geri kalmamak için 1300 kişiden müteşekkil bir takviye kuvveti İsbahbed Sabâvu ve Cihâr Tekin komutasında yardıma göndermişti¹⁸⁰.

27 Ağustos 1105 tarihinde Askalan ve Yafa arasında mutad savaş yeri olan Remle'de muharebe Haçlı taarruzuyla başlamıştı. Ancak Dimaşk birlikleri karşı bir atakla buna cevap vermişlerdi. Fâtimî ordusu da diğer savaşlara nazaran fazlaca sebat göstermişti. Ancak ilerleyen saatlerde Müslüman safları çözülmeye başlamış ve mücadeleyi Haçlılar kazanmıştı. Bu savaşta Müslümanlar Askalan Valisi Cemâlû'l-Mülk Sanî' el-İslâm da dahil olmak üzere yaklaşık olarak bin iki yüz kayıp vermişti. Yine aynı şekilde Haçlıların kayıpları da buna yakındı. Savaşın ardından kalan Fâtimî ordusu Askalan'a, Dimaşk'tan gelen yardımcı kuvvetler de Tuğtekin'in kuşattığı Busrâ'ya gitmişlerdi¹⁸¹.

2.1.1.4. Remle Savaşlarının Genel Sonuçları ve Fâtimî-Haçlı Mücadelelerine Etkileri

Fâtimîler Devleti miladî X. asrın başlarında toprakları Atlas Okyanusu'ndan Halep ve Hicâz'a dek uzanan büyük bir devletti. Ancak Mustansır döneminde başlayan siyasî gerileme sonraki dönemlerde de devam etmiş ve aynı yüzyılın sonunda Mısır ile Suriye-Filistin'de birkaç şehre hükmeden bir devlete dönüşmüşlerdi. Selçukluların gelişi ile Suriye'de de gerileyen devlet, Vezir el-Efdal'in etkili politikası sayesinde bir kısım kayıplarını telâfi edebilmişti. Ancak Selçuklu taarruzlarından sonra ortaya çıkan Haçlı saldırıları, Fâtimîler için geri dönüşü olmayan kayıpları beraberinde getirmişti. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız Remle savaşları da bu konudaki en önemli merhalelerden birini teşkil etmişti.

¹⁸⁰ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 35; İbn el-Esir, X, 85; Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 246.

¹⁸¹ İbn Kalânîsî, s.206; İbn Müyesser, s.75; İbn el Esir, aynı yer; el-Makrizî, aynı yer, Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 246-247; Lev, s.108; Fehmî Tefkîk Mukbil, s.90- 92.

Remle savaşları Fâtîmîlerin Filistin ve Suriye konusundaki emellerini nihayete erdiren en önemli olay olmuştur. Zira Mısır'dan gönderilen orduların her defasında düşmanlarına karşın sayısal üstünlüğüne rağmen mağlup olması devletin buraya yönelik ilgisinin kaybolmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenden ötürü Fâtîmîler Devleti'nin tüm otoritesini elinde tutan el-Efdal 1105 seferinden sonra büyük çapta bir orduyu Filistin'e göndermemiştir. Tarihçiler tarafından tenkit edilen bu durum devletin Suriye-Filistin'deki varlığını kaybetmesi sonucunu doğurmuştur.

Haçlılar, Mısırlı düşmanlarının hareketsiz kalması ile rahatlamış ve kendi mevcudiyetleri için oldukça önemli olan kıyı şehirlerine yönelmek imkanını bulmuşlardı. el-Efdal ise Suriye'de kalan son topraklarını Mısır'dan büyük ordular yollamak yerine son derece mücehhez donanmalar yollayarak koruma yolunu seçmişti. Esasında Fâtîmîler Devleti'nin ileride de geçeceği üzere bunu yapabilecek güçte donanmaları vardı. Ancak onun yeni hareket tarzı ilk zamanlarda başarılı olsa da devamlılığı olmadığı için geçici sonuçlar verecekti. Bu da Fâtîmîlerin muhkem Askalan dışında Mısır haricindeki topraklarını kaybetmesine sebep olacaktı. Askalan ise Mısır'ın güvenliğini sağlayan anahtar bir konumdaydı. 1153 yılına kadar Fâtîmîlerin elinde kaldıktan sonra Haçlılar tarafından zapt edilecekti. İşte bu olay da Fâtîmîler Devleti'ni yıkılışa getiren olayların ilk zincirini teşkil edecekti.

Remle savaşlarında uğranılan başarısızlık el-Efdal'in bir daha muhataplarıyla meydan savaşına girmeyi göze alamamasına sebebiyet vermişti. Ancak bu onun için Haçlı üstünlüğünü kabul etmek anlamı taşımıyordu. Bu değişim daha ziyade bir strateji değişikliği idi. Kendisi bundan sonra saldırmak yerine savunmada kalmayı tercih etse de zaman zaman seriyelerle Haçlıları güç durumlara sokmayı da başarabilmişti.

Nitekim 1106 yılında gerçekleştirilen bir akın Fâtîmîler için Remle savaşlarının getiremediği başarıyı getirmiştir. Zira bu akında sayıları bini geçmeyen Fâtîmî süvarileri önce Hristiyan hacıların karargahını basmış ardından da Remle'yi çok rahat bir şekilde ele geçirmişti. Haçlıların Yafa Valisi Roger, Fâtîmî ileri harekâtını durdurmak istese de tuzağa düşmüş ve canını zor kurtarmıştı. Fâtîmî akıncıları, Yafa surlarına kadar onları takip etmiş ve ardından Kudüs üzerine yürümüştü. Ancak

neticede kralın bütün kuvvetleriyle geldiğini haber alarak süratle Askalan'a çekilmek zorunda kalmışlardı¹⁸². Yine 1107 yılında yapılan bir seriyye Hebron'a, 1110 yılında ise Kudüs taraflarına yapılmıştı¹⁸³. İlerleyen zamanlarda da devam eden bu akınlar az bir ganimetten başka bir getirisi olmasa da Haçlıların ilgisini dağıttığı için önem arz etmekteydi.

2.1.2. KUŞATMALAR DÖNEMİ

Haçlılar yukarıda da geçtiği üzere Remle savaşlarıyla Mısır'dan gelebilecek tehlikeleri minimize etmeyi başarmışlardı. Ancak ellerinde tuttıkları saha kendi mevcudiyetlerini korumaya yeterli değildi. Zira 1101 Haçlı seferlerinin Anadolu'da hüsrana uğraması onların sayıca zayıf durumda kalmasına sebebiyet vermişti. Bu noktada Avrupa'dan gelecek yardım Haçlılar için hayati önem arz etmekteydi. Öyle ki Kudüs Kralı I. Baudouin, III. Remle Savaşı'nın getirdiği hezimetten Avrupa'dan gelen hacılar sayesinde kurtulmuştu. Ancak Haçlılara bu yardımın gelmesi oldukça zor ve tehlikeli idi. Çünkü Fâtimîler kara güçlerinin aksine denizlerde önemli bir üstünlüğe sahiptiler. Bu sayede Fâtimîler uzun yıllar Filistin açıklarında hakim durumda kalmışlardı. Onlar Avrupa'dan gelen asker ve hacıları taşıyan gemilere saldırıp ağır kayıplar verdiriyorlardı. Ayrıca bu saldırıları atlatan Hristiyan hacılar Yafa ve Arsuf gibi hinterlandı küçük olan limanlara ulaşıyor fakat bu sefer de batılılar kara yolundan Kudüs'e ulaşabilmek için tehlikeli bir güzergahdan ilerlemek zorunda kalıyorlardı¹⁸⁴.

Avrupa'dan gelen yardımların hayati rolünü ve Fâtimîlerin Suriye-Filistin sahillerinde güçlü oluşunun getirebileceği muhtemel zararları I. Baudouin anlamakta

¹⁸² Runciman II, 74-75.

¹⁸³ Runciman, aynı yer.

¹⁸⁴ Runciman, II, 72.

zorluk çekmemiştir. Ancak denizlerde Fâtîmîlerle mücadele edecek bir gücünün olmadığını da farkında idi. Bu sebepten ötürü Avrupa ile olan yardım yollarını garantiye almak için Fâtîmîlerin Suriye sahil şehirlerinin alınmasını elzem görmüştü. Bunun için gerekli donanma Bizans'ta mevcuttu. Ancak Bizans çok yüksek bir getirisi olmadan Fâtîmîler ile arasını bozmak istemiyordu. Bu sebepten Haçlılara yaptıkları yardım genellikle lojistik sahadaydı. Üstelik Antakya üzerindeki hak iddiaları da iki tarafın arasında halledilmesi gereken önemli bir mesele idi¹⁸⁵. Bu şartlar altında Kral Baudouin İtalyan şehir devletlerinin desteğini verdiği bir takım imtiyazlar ile sağlamak yoluna gitmişti. İleride de anlatılacağı üzere İtalyanların sağladığı destekler ile Haçlılar, Fâtîmîlerin elinde olan Akka, Beyrut, Sayda, Sur gibi sahil şehirlerini almayı başarmışlardı.

2.1.2.1 Akka Kuşatması (1103-1104)

Haçlıların Ortadoğu topraklarında kalması için Batıdan gelecek yardımın önemini daha önce de vurgulamıştık. Haçlılar ellerinde olan limanların yetersizliğinin farkındaydı. Durumun farkında olan kral 1103 yılında Filistin'in en büyük liman şehirlerinden olan Akka'yı ve kuşatmıştı. Bahar aylarına tekabül eden bu kuşatmada kral denizden herhangi bir destek alamayıp¹⁸⁶ kuşatmaya karadan devam etmişti. Fâtîmîler ise Sur ve Sayda gibi şehirlerden gelen asker ve gıda emtialarını limandan şehre sokmaya muvaffak olmuşlardı. Bu surette kuvvetlenen şehir halkı bir huruç hareketi ile Haçlıların hücum kulelerini ve mancınıklarını yakmıştı. Nihayetinde de kral kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştı¹⁸⁷.

Kudüs Kralı aldığı başarısızlığa rağmen kendileri için oldukça önemli olan bu şehri alma fikrinden vazgeçmemişti. 1104 senesinde bölgeye gelen 70 parçadan müteşekkil bir Ceneviz filosu, kral için önemli bir fırsattı. Kral, Cenevizlilere ganimetten üçte bir pay, ticarî imtiyaz ve pazar mahallesine bir sokak vererek onları

¹⁸⁵ Runciman, II, 77.

¹⁸⁶ İbn el-Esîr Haçlıların elinde 16 parçalık bir donanma olduğundan bahsetse de bu bilgi batı kaynaklarında yoktur. Bkz. Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul, 2015, s.122-123.

¹⁸⁷ Usta, *Kuşatma*, s.122; Runciman, II, 72.

Akka üzerine gitmeye ikna etmişti. Müttefikleri başlattığı kuşatma müdafiler açısından ilkinde nazaran daha zorlu olmuştu. Hem karadan hem de denizden uygulanan tazyik şehir halkının dış dünya ile bağlantısını kesmişti. Öte yandan Fâtimî filoları da bu sefer şehre yardım ulaştıramamıştı. Akka'da direnç her geçen gün düşmüş ve Fâtimî Valisi Zâhirü'd-Devle el-Cüyûşî de şehri terk etmişti¹⁸⁸. Daha fazla direnme gücü kalmayan şehir ahalisi Haçlılarla yapılan bir anlaşma ile 26 Mayıs 1104 tarihinde teslim olmuşlardı. Anlaşmaya göre isteyenler yanlarına alabildikleri eşyaları ile şehirden ayrılmış, kalanların ise vergi vermek şartıyla tebaa olmalarına izin verilmişti. Ancak Cenevizliler ganimet için şehirde kalanlara başlattıkları zulüm kral ile aralarının bozulmasına kadar gitmişti. Nihayetinde I. Bauoduin, onların taşkınlıklarını hızlı bir şekilde sona erdirmişti¹⁸⁹.

2.1.2.2. Beyrut Kuşatması (13 Mayıs 1110)

Kudüs Kralı I. Bauoduin, Akka'nın 1104 yılındaki zaptıyla Suriye sahillerini Fâtimîlerden kurtarma planının en büyük adımlarından birini gerçekleştirmişti. Ancak Sûr, Sayda, Askalan ve Beyrut, Fâtimîlerin elindeydi. Adı geçen şehirlerin güçlü garnizonlar ve muhkem surları Haçlıları için ciddi bir tehdit içermekteydi. Akka kuşatması krala deniz ablukasının ne derece önemli olduğunu göstermişti. Zira deniz tarafının boş bırakılması Fâtimî yardımının şehre kolayca ulaşılmasını sağlıyordu. Daha önce aktarıldığı üzere Haçlıların, Fâtimî filolarını mağlup edecek bir deniz gücü yoktu. Dolayısıyla kral, batıdan Suriye sahillerine gelen donanmaları kullanmak derdinde idi. Bunu da Akka'da Cenevizlilere bir takım imtiyazlar vererek başarmıştı. Yine aynı şekilde 1110 yılında gelen bir Ceneviz filosunu Beyrut üzerinde kullanmış ve başarı elde etmişti.

Beyrut 1110 yılı başlarında karadan ve denizden Haçlılar tarafından ablukaya alınmıştı. el-Efdal gönderdiği küçük bir filo ablukayı geçip şehre girmeyi başarmıştı.

¹⁸⁸İbn el- Esir; IX, 72; Usta, Kuşatma, s.123; M. Breet, s.27.

¹⁸⁹ İbn Kalânîsî, s.200; İbn Müyesser, s.75; Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 243-246; Runciman, II, 72-73; Usta, *Kuşatma*, s.123-124; Fehmî Tefvîk Mukbil s.88-90.

Ancak daha sonraları Ceneviz ve Pisa gemilerinin bölgeye gelmesi ile yeni yardım filoları ablukayı aşamamış ve bu sayede şehir erzak ve askerî yönden sıkıntıya düşmüştü. Kara kuşatmasında da şartlar Haçlılar için oldukça elverişliydi. Zira kuşatma malzemelerini yapacak hammaddeler Beyrut civarında yeteri kadar mevcuttu¹⁹⁰. Bu avantajları iyi kullanan kuşatmacılar karşısında müdafiler zor duruma düşmüş ve şehrin valisi Kıbrıs'a kaçmıştı¹⁹¹. Neticede hiçbir yardım alamayan Beyrut daha fazla dayanamayarak 13 Mayıs 1110 yılında Haçlıların eline geçmişti. Şehrin zabtını Akka'da olduğu gibi buradaki Müslümanlara yapılan yağma ve katliamlar takip etmişti¹⁹².

2.1.2.3. Trablus Kuşatması ve Şehrin Haçlılara Teslimi (1103- 12 Temmuz 1109)

İbn el-Esîr'in İslâm beldelerinin en güzel ve zenginlerinden olduğunu söylediği¹⁹³ Trablus, Fâtimîlerin eline Halife Muizz Lidinillah zamanında Suriye'nin fethi sırasında geçmişti. Bizans ile uzun mücadelelere neden olan bu kıyı şehri 1070 yılında Fâtimîlerden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmişti¹⁹⁴. Sonrasında kısa bir süre Selçuklu egemenliğine de giren şehir Haçlı Seferleri sırasında tekrar Fâtimîlere bağlanmıştı.

Trablus I. Haçlı Seferi sırasında Antakya'nın fethinden sonra güneye Kudüs'e doğru hareket eden Haçlıların saldırılarından, Haçlı liderlerinden Raymond St. Gilles'in sancağını Trablus surlarına çekmek suretiyle kurtulmuştu¹⁹⁵. Ancak bu durum uzun sürmemiş ve Raymond St. Gilles, Bizans yardımı ile 1103 yılında

¹⁹⁰ Beyrut, ormanlık alanları geniş ve sedir ağaçları ile meşhur bir yerdi. Bu ağaçlar hem kullatma malzemeleri hem de gemi yapımında kullanılıyorlardı. Bu itibarla Haçlılar bu şehrin önünde lojistik sıkıntı çekmemişlerdir. Tfs. İçin bkz. Usta, *Kuşatma*, s.124-125.

¹⁹¹ Runciman, II, 76.

¹⁹² İbn Kalânîsî, s. 228; İbn el-Esîr, IX, 139; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 46; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 251; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, s.115-116; Yazılıtaş, s. 205; Runciman, aynı yer; Usta, *Kuşatma*, s.126; Fehmî Tevfik Mukbil, s.103-106.

¹⁹³ İbn el-Esîr, IX, 96.

¹⁹⁴ Cengiz Tomar, "Trablusşam", *DİA*, XLI, 293.

¹⁹⁵ *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, s.66.

Trablus'u kuşatmaya başlamıştı. Şehir sağlam surları ve korunaklı yapısı sebebiyle uzun süre kendini savunabilmişti. Öte yandan Raymond St. Gilles de kuşatmada ısrar etmiş ve şehrin yakınlarına kendi adıyla (Kal'atu's-Sancîl) anılan bir kale ile yanına bir de barınak inşa ettirmişti (1104)¹⁹⁶. Kuşatma 1105 yılında Raymond St. Gilles ölünce yeğeni William-Jourdain tarafından devam ettirilmişti¹⁹⁷.

Haçlılar, şehri kara tarafından kuşatırken denizden Bizans ve Cenevizlilerden yardım almaktaydılar. Trablus halkı için durum her geçen gün kötüye gidiyordu. Uzun süren kuşatma şehirde erzak sıkıntısını ve fiyat artışlarını da beraberinde getirmişti. Şehrin hakimi Fahrü'l-Mülk yeni vergiler getirerek şehri savunmaya çalışsa da vaziyet her geçen gün daha da kötüye gitmişti. Hatta bu vergileri vermek istemeyen birkaç kişi Haçlıların yanına kaçmıştı¹⁹⁸. Hiçbir surette dışarıdan yardım alamayan Fahrü'l-Mülk bazen emrindeki deniz kuvvetleri ile Haçlıların elindeki yerleri yağma edip şehre erzak temin etmeye çalışıyordu. Halk da değerli eşyalarını satarak savunmaya destek vermekteydi. Ancak şehirde fiyat artışı yüzünden yüz dirhemlik bir gümüşün değeri bir dinara kadar çıkmıştı¹⁹⁹.

Şehir bu denli baskı ve tazyik altında iken Fahrü'l-Mülk Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve halifeden yardım istemek için 501 senesi Ramazan ayında (Nisan-Mayıs 1108) Trablus'tan ayrılmıştı. Hareketinden önce amcasının oğlu Zû'l-Menâkib'i şehirde işleri yürütmesi için vekil bırakmıştı. Ayrıca şehrin korunması için de her mevkide adam görevlendirip, askerlerin altı aylık maaşını peşin ödemişti. Fahrü'l-Mülk, Bağdat'a Dımaşk atabeyi Tuğtekin ile beraber gitmeyi düşünmüştü. O sebepten dolayı Dımaşk'a yönelen Fahrü'l-Mülk, amcasının oğlu Zû'l-Menâkib'in Fâtîmîlere bağlanmak sureti ile kendisine isyan ettiğini öğrenmişti. Bunun üzerine şehrin içindeki adamlarına onun tutuklanmasını ve el-Hevâbî kalesine kapatılmasını istemişti. Adamları da onun emrini yerine getirmişti²⁰⁰. Dımaşk'ta Tuğtekin ile

¹⁹⁶ İbn el-Esîr, IX, 95; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 291; Usta, *Kuşatma*, s.127-128.

¹⁹⁷ Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 291-294; Usta, *Kuşatma*, aynı yer.

¹⁹⁸ İbn el-Esîr, aynı yer.

¹⁹⁹ İbn el-Esîr, aynı yer, Usta, *Kuşatma*, 129.

²⁰⁰ İbn el-Esîr, IX, 129-121.

birleşen Fahrü'l-Mülk bir müddet burada kaldıktan sonra Tuğtekin ile birlikte Bağdat'a gitmişti²⁰¹.

Muhammed Tapar uzun müddet mücadele ettiği kardeşi Sultan Berkyaruk'un ölümü üzerine tahtı tek başına ele geçirmiş ve ülkenin hakimi olmuştu. Böylece babası Melikşah'ın ölümü ile başlayan karışıklıklar onun devrinde son bulmuştu. Ancak söz konusu karışıklıklar Haçlıların Ortadoğu coğrafyasına rahat bir şekilde yerleşmesini sağlamıştı. Selçuklular ve onlara tabi valilerin, beylerin kendi aralarında mücadele etmesi Haçlıların işini kolaylaştırmıştı. Sultan Muhammed Tapar'ın ülkede uzun süreden beri vuku bulan karışıklıkları sona erdirmesi Haçlılar ile mücadele eden Müslüman emirleri umutlandırmıştı. Nitekim Trablus Hakimi Fahrü'l-Mülk de bu düşünce ile onunla konuşmak için yola çıkmıştı²⁰². Bağdat'ta sultan ve halifeye çok değerli hediyeler sunan Fahrü'l-Mülk oldukça iyi karşılanmıştı. Ancak gerekli sözleri alsa da somut olarak pek bir şey elde edememişti.²⁰³ Çünkü Muhammed Tapar o sıralarda ülkesinde otoritesini kuvvetlendirmeyi daha elzem görmekteydi.

Öte yandan Trablus halkı Fahrü'l-Mülk'ün yokluğunda Fâtimî Veziri el-Efdal ile irtibat kurarak ve kendilerine bir vali tayin edilmesini istemişti. Bunun üzerine el-Efdal, Şerefü'd-Devle Ebû't-Tayyib'i oraya vali olarak göndermişti²⁰⁴. Fahrü'l-Mülk ise dönüşünün ardından Dımaşk askerlerinin yardımı ile Cübeyl şehrini almış ve Haçlılar zapt edene kadar burada ikamet etmişti. Fâtimî valisi Trablus'a girince Fahrü'l-Mülk'ün ailesini Mısır'a göndermişti. Ayrıca şehir için gerekli olan erzağı da getirmesi halkı bir nebze olsun ümitlendirmişti. Ancak kuşatma devam ediyordu ve Raymond St. Gilles'in oğlu Bertand bir Ceneviz filosu ile Trablus önlerine gelmişti. Ardından Kudüs Kralı I. Baudouin'in de gelmesi üzerine şehrin kurtuluş için pek bir şansı kalmamıştı. Bunun yanında Mısır'dan gelecek yardımın hazır olmasına rağmen karasızlık yüzünden gecikmesi, yola çıkınca da ters yönde rüzgar esmesi işleri

²⁰¹ İbn Kalânîsî, s.219-220.

²⁰² İbn el-Esîr, aynı yer.

²⁰³ Usta, *Kuşatma*, s.129.

²⁰⁴ İbn el Esir, aynı yer; el-Makrizî, *İtiâz*, III, 38; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 195-1966.

Trablus halkı açısından daha da zora sokmuştu.²⁰⁵ . Haçlıların artan mancınık atışları ve hücum kuleleri ile yapılan saldırılarına dayanamayan şehir 1 Temmuz 1110 tarihinde Haçlıların eline geçmişti. Daha önce aman dileyen vali ve bir kısım asker Dımaşk'a gidebilmişken kalan halk ise ağır yağma ve baskılara maruz kalmıştı²⁰⁶ .

2.1.2.4 Sayda Kuşatması (4 Aralık 1110)

Sayda ilk olarak 1106 yılında Haçlı tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Şehrin ekonomik durumunun iyi olması ve Haçlılara haraç ödemesi ile bu tehlikeden o an için kurtulmuştu²⁰⁷ .

Her ne kadar bahsi geçen tarihte Haçlılar, Sayda planlarını askıya alsalar da bu bir vazgeçiş değildi. Zira iki sene sonra Kral yine Suriye'ye gelen İtalyan filolarından destek alarak şehri kuşatmıştı. el-Efdal de vakit kaybetmeden güçlü bir donanmayı Sayda'ya yollamış ve bu donanma İtalyanları mağlup etmişti. Ancak Fâtîmî donanması şehir sakinlerine güven verse de karadan da yardım almak elzemdi. Sayda Valisi bağlı bulunduğu Mısır'dan yardım alamayacağını biliyordu. Dolayısıyla Dımaşk Hakimi Tuğtekin'e müracaat etmiş ve 30.000 byzantios mukabilinde onun desteğini sağlamıştı. Valinin bu siyaseti Kral I. Baudouin'i geri çekilmeye mecbur bırakmış ve Sayda bir kere daha muhasaradan kurtulabilmişti. Fakat bu sefer de şehir sakinleri Dımaşk Türklerinden rahatsız olmuş ve onları dışarı çıkarmak istemişlerdi. Ayrıca paralarını alamayan Dımaşklılar da ahaliyi, Haçlıları çağırmakla tehdit etmişlerdi. Öte yandan kralın da böyle bir hazırlık içinde olduğu anlaşılınca Türkler 9000 Byzantios ücret alıp geri dönmüşlerdi²⁰⁸ .

1110 yılında Haçlılar, Sayda şehri için yeni bir girişimde bulundular. Ekim ayında başlayan kuşatmaya Norveç'ten gelen bir filo da eşlik ediyordu. Ancak Sur

²⁰⁵ İbn el-Esîr, IX, 136; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 44; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, s.112- 114; Fehmî Tefkîk Mukbil, s.102.

²⁰⁶ İbn el-Esîr, IX, 136; el-Makrizî, aynı yer; İbn Kalânîsî, s.222-22. Ebü'l-Fidâ, II, 316; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 299-301; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, s.112-114.

²⁰⁷ Runciman, II, 75; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 250.

²⁰⁸ Runciman, II, 75-76, Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 250-251.

şehrindeki güçlü Fâtimî filosu saldırganları yenmekte zorlanmamıştı. Haçlılar safından başlatılan deniz kuşatması zafiyete düşecekken Venediklilerin gelişi ile durum tersine dönmüştü. 1108 yılında Dımaşk yardımını alarak şehrini kurtarmış olan vali şimdi ise ilginç bir strateji geliştirmişti. O, Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçen ve I. Baudouin'in hizmetinde bulunan birini yüksek vaatlerle Kralı öldürmesi konusunda ikna etmişti. Ancak şehrin yerli Hristiyanları muhasırlara attıkları bir ok ile durumu bildirmişlerdi. Durumu öğrenen kral hemen o kişiyi idam ettirmişti. Bu taktiği başarısız olan vali ve şehirliler, Beyrut halkının başına gelenlerden korkarak Haçlılardan anlaşma istemişlerdi. Kralın da buna icâbet etmesiyle Sayda 4 Aralık 1110 tarihinde Haçlılara teslim edilmişti. Anlaşma gereği isteyen halk yanına taşınabilir mallarını alarak Müslüman beldelere gitmek, kalanlar ise yüksek vergileri ödemek suretiyle şehirde kalmak konusunda seçimlerinde özgür bırakılmışlardı.. Yardımları sayesinde kuşatmanın başarısında önemli rol oynayan Venediklilere de bir takım imtiyazlar verilmişti²⁰⁹.

2.1.2.5 Askalan'daki Fâtimî Valisinin İsyanı ve Şehirde Haçlı Tehlikesinin Belirmesi

Askalan, Fâtimîlerin Filistin'de son direniş noktasıydı. el-Âmir bi-ahkâmillah buraya vali olarak Şemsü'l-Hilâfe'yi atamıştı. Kudüs Kralı I. Baudouin Sayda dönüşü Askalan ve çevresini yağmalamıştı²¹⁰. Şemsü'l-Hilâfe, kral ile irtibata geçip hediye ve para göndermişti. Bunu yaparak daha başka planları için I. Baudouin'in desteğini sağlamayı da düşünmüştü. Zira Şemsü'l-Hilâfe'nin merkezden bağımsızlığını kazanmak gibi planları bulunmaktaydı. Ancak her ne kadar düşüncelerini gizli tutmaya çalışsa da vaziyet el-Efdal ve Halife el-Âmir bi-ahkâmillah'ın kulağına gitmişti. Bu duruma çok üzülen Halife ve veziri büyük bir ordu hazırlayıp Askalan'a göndermişlerdi. el-Efdal'in niyeti asî valiyi gizlice

²⁰⁹ İbn el-Esîr, IX, 139; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 46; İbn Kalânîsî; s.232-233; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 251-252; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, s.112; Runciman; II, 76-77; Usta, *Kuşatma*, s.126; Fehmî Tevfik Mukbil, s.106-107; Yazılıtaş, s.205.

²¹⁰ İbn Kalânîsî, s.233.

tutuklatmaktı. Ordunun Haçlılar ile cihada gittiğini duyuran el-Efdal, İzzü'l-Mülk adında bir komutanını de Şemsü'l-Hilâfe'nin yerine geçmesi için ordu ile göndermişti²¹¹. Ancak gelişmelerin farkına varan Şemsü'l-Hilâfe, Fâtîmî ordusuna karşı vaziyet almış ve kraldan yardım istemişti²¹².

Valinin isyankar tavrı el-Efdal'i endişelendirmişti. Zira I. Baudouin yardıma geldiği takdirde Mısır'ın kilidi durumundaki şehir Şemsü'l-Hilâfe tarafından Haçlılara teslim edilebilirdi. Bu durumda el-Efdal geri adım atmış ve valinin gönlünü alma yoluna gitmişti. Ayrıca ona kendisinden alınan Mısır'daki iktalarını da geri vermişti. Bütün bunlara rağmen kendisini emniyette görmeyen Şemsü'l-Hilâfe, kendisini korumak için Ermenilerden bir birlik meydana getirmişti²¹³. Bu durum halk arasında bir infiale sebep olmuştu. Gelişmelerden rahatsız olan ahali, Ağustos 1111'de Şemsü'l-Hilâfe'ye saldırarak öldürmüş ve mallarını yağmalamıştı. Vali'nin katli Mısır'da duyulunca sevinç ile karşılanmış, el-Efdal ve Halife el-Âmir haberi getirenlere çeşitli hediyeler vermişlerdi. Yeni bir vali halka iyi davranması tembih edilerek haberi getiren müjdeciler ile Askalan'a yollanmıştı²¹⁴. Diğer taraftan Şemsü'l-Hilâfe'nin öldürülmesine neden olan yağmada bazı insanlar da zarar görmüştü. el-Efdal bu karışıklığın sona erdirilip suçluların da tutuklanmasını istemişti²¹⁵.

²¹¹ İbn el- Esir, IX, 164-165; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 36; Yazılıtaş, s.205.

²¹² İbn Kalânîsî, s.234; el-Makrizî, aynı yer.

²¹³ William James Hamblin, *The Fatimid Army During The Early Crusades*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, Michigan, 1985, s.204-207.

²¹⁴ İbn el-Esîr, aynı yer; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 252-253; Yazılıtaş, aynı yer.

²¹⁵ İbn Kalânîsî, aynı yer; İbn el-Esîr, aynı yer; Runciman, II, 78. Fehmî Tevfik Mukbil, s.107- 108.

2.1.2.6. Sur Kuşatmaları ve Şehrin Tuğtekin'e Teslimi

Suriye sahil şeridinde Fâtîmîlerin elinde olan Sur dışındaki bütün şehirleri ele geçiren Haçlılar, 1111 Kasım ayında adı geçen şehrin önlerine gelmişlerdi. Kral daha önce de şehir için bir takım girişimlerde bulunmuştu. 1107-1108 yıllarındaki kuşatmada taraflar 7000 dinar haraç üzerine antlaşma yapmışlar ve I. Baudouin, Sur kuşatmasından vazgeçmişti²¹⁶.

Sur sağlam surları, hendekleri ve kayalıklar ile dolu sahili ile karadan, denizden her türlü kuşatmalara dayanıklı bir şehir idi. I. Baudouin surlar önündeki ağaçları kesip kışlık barınak yapmıştı. Bu sayede hem şehrin karadan dış dünya ile bağlantısını kesmiş hem de kuşatmada ne kadar ısrarcı olduğunu oraya koymuştu²¹⁷.

Şehrin Fâtîmî Valisi İzzü'l-Mülk de müdafa için gerekli tedbirleri almış ve Mısır uzak olduğundan Dimaşk Atabeyi Tuğtekin'den yardım istemişti. Bunun üzerine Atabek Tuğtekin Türklerden oluşan 200 okçuyu Sur şehrine göndermişti. Ayrıca Haçlılara karşı cihat etmek isteyen gönüllüler de şehre gelmişti²¹⁸. Diğer taraftan kaynaklarda Haçlıların, Vali İzzü'l-Mülk'ün destek ricası ile Tuğtekin'e gönderdiği parayı ele geçirdiğinden bahsedilmektedir. Ancak bu konuda ihtilaf mevcuttur. İbn el-Esîr'in verdiği bilgilere göre Tuğtekin bu parayı teslim almıştı²¹⁹. Ona göre bunun akabinde gönderdiği takviye kuvvetler Haçlıların Müslüman işbirlikçileri sayesinde yakalanıp öldürülmüştü²²⁰.

Sur şehrinin korunaklı bir coğrafyada bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Ayrıca şehrin kara surları da dar bir alanda idi. Bu ise müdafilerin işini kolaylaştırmaktaydı. Zira saldırganları dar bir sahadan hücum etmeye mecbur bırakıyordu. Haçlılar bu güç şartlar altında çok fazla bir ilerleme gösteremediler. Ancak müdafilerin yaptığı bir

²¹⁶ el-Makrizi, *İttîâz*, III, 38; Runciman, II, 77; Yazılıtaş, s.206.

²¹⁷ Usta, *Kuşatma*, s.131-132.

²¹⁸ İbn Kalânisi, s.240; Usta, *Kuşatma*, s.132.

²¹⁹ İbn el-Esîr, IX, 145; Usta, *Kuşatma*, s.132-133.

²²⁰ İbn el-Esîr, aynı yer; Usta, *Kuşatma*, s.133.

huruç hareketini püskürttüktan sonra, onları takip ederek şehre girebilmişlerdi. Lakin sayıları iki yüzü bulan Haçlılar, fark edilince hemen geri şehir dışına sürülmüşlerdi.

Müdafiler savunma için Dımaşk'tan yeniden yardım istemişlerdi. Tuğtekin de bu isteğe hemen cevap vermiş, şehre takviye birlikler gönderip kendisi de onların ikmal noktalarını vurmak için harekete geçmişti. Ayrıca Haçlıların değişik bölgelerdeki topraklarına küçük birlikler göndererek yağma yaptırmış ve bu sayede onların dikkatini dağıtmayı ümit etmişti. Bu sayede takviye kuvvetlerin şehre girmesini kolaylaştırmak amacındaydı²²¹. Ancak gelen takviye birlikler şehre girmeyi başaramamışlardı. Herşeye rağmen Haçlılar, kendilerini güvende göremeyip çevrelerine hendekler kazmışlardı²²². Diğer taraftan şehre deniz yoluyla mühimmat yollamaktan başka pek bir şey yapamayan Fâtîmîler de Kudüs çevresinde bir takım saldırılar gerçekleştirerek Haçlıların dikkatini dağıtmaya çalışmışlardı.

Fâtîmîlerin Sur şehrine yardım götürebilecek donanması ve gücü vardı. Mevsimin kış olması nedeniyle bölgede Haçlılara yardımcı olabilecek bir deniz gücü de bulunmuyordu²²³. Dolayısıyla da Fâtîmîler şehre denizden yardım konusunda hiçbir zorlukla muhatap olmamışlardı. Haçlıların ikmali ise kara yoluyla yapılabilmekteydi. Ancak Tuğtekin, gönderdiği adamlar sayesinde Sur ile Sayda arasındaki köprüyü yıktırarak bu ikmali kesintiye uğratmıştı. Bunun üzerine Haçlılar da kendi ikmallerini deniz yolu ile yapmaya başlamışlardı²²⁴.

Haçlılar kuşatma esnasında yaklaşık iki hücum kulesi yapıp üzerlerine de koçbaşları monte etmişti²²⁵. Ortaçağ dünyasında nadir görülen bu uygulamanın amacı koçbaşları korumak ve zaten dar olan alanda sıkışıklığın önüne geçmektir²²⁶. İbn Kalânîsî bu burçlardan birinin boyunun 40 zira' (takriben 30 metre),

²²¹ Usta, *Kuşatma*, s.134.

²²² İbn Kalânîsî, s.241; Usta, aynı yer.

²²³ Haçlılar, kıyıda bir şehir kuşattıkları zaman Venedik Ceneviz ve Pisa gibi İtalyan denizci şehir devletlerinden yardım almaktaydı. Ancak Sur kuşatmasının kış mevsime denk gelmesi sebebi ile, bu kuşatmada onlardan bir yardım alamamışlardı. Ancak kendilerine zaamn zaman Bizans gemileri ile yardım gelmekteydi, bkz. Usta, *Kuşatma*, s.132-133.

²²⁴ Usta, *Kuşatma*, s.135

²²⁵ İbn Kalânîsî, s.241.

²²⁶ Usta, aynı yer.

diğerininkinin de 50 zira'dan fazla (+ 38 metre) olduğunu söylemektedir²²⁷. Müdafiler söz konusu kuleleri tahrip etmeye çalışmış yanlarına petrol, katran gibi yanıcı maddeler alıp, kuleleri yakmak için huruç hareketi yapmışlardı. İlk denemeleri başarısız olmuştu. Ancak kulelere yakın bir yerde çıkardıkları ateş rüzgar ile birlikte küçük kuleye sıçramış ve çıkan yangını Haçlılar söndürememişti. Böylece küçük kule tamamen yanmış büyüğü de ciddi bir zarar görmüştü. Bunun üzerine Haçlılar kuşatma aletlerini muhafızlar ile korumaya başlamışlardı.

Haçlılar kuleleri onardıktan sonra saldırılara yeniden başlamışlardı. Surlar ile aralarındaki üç hendeği doldurup geçerek duvarın önlerine gelmeyi başarmışlardı. Fakat böylesine sıkışık bir durumda Trablus'un düşmesinden sonra Sur'a sığınan bir denizcinin tavsiyeleri şehrin Haçlı tazyikinden kurtulmasını sağlamıştı. Şöyle ki; müdafiler aldıkları tavsiye sayesinde surlara yaklaşan kulelerin ve koçbaşlarının dengesini aşağı ipele sarkıtılan demir çengeller ile bozmayı başarmışlardı. Haçlılar koçbaşlarını bizzat kendileri kırmak zorunda kalmışlardı. Yine bu denizcinin tavsiyesi ile yüksek bir vinç yapıp üzerine bir sepet konmuştu. Bu sepet ile kulelerin üzerine bırakılan Rum ateşi sayesinde kulelerde yangın çıkarılmıştı. Daha sonra yine sepet ile yangınları söndürmeye çalışan Haçlıların üstlerine de pislik atılmıştı. Bu sayede Haçlılar üzerlerini temizlerken yangın büyümüş ve kuleler de tamamıyla kül olmuştu²²⁸. Ortaya çıkan sonuç Kral I. Baudouin'i kuşatmayı kaldırıp Akka'ya dönmek durumunda bırakmıştı. Bu kuşatmada Haçlılar 2000, Müslümanlar ise 400 kayıp vermişti²²⁹.

Sur halkı, Haçlılar şehir önlerinden ayrılrsa bile Kral I. Baudouin'in tekrar dönüp şehri kuşatmasında korkuyordu. Dolayısıyla Vâli İzzü'l-Mülk ile konuşarak muhasaradan bir yıl sonra şehri Tuğtekin'e teslim etmeyi kararlaştırmışlardı²³⁰. Bu durumu Tuğtekin'e bildirmek için giden elçi Banyas'a ulaşınca şehrin hakimi ve aynı

²²⁷ İbn Kalânîsî, aynı yer.

²²⁸ İbn Kalânîsî, s.241-243; İbn Esir, IX, 144-146; Usta, *Kuşatma*, s.136; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 253-254.

²²⁹ İbn Kalânîsî, aynı yer; Usta, aynı yer; el-Makrizî bu kuşatmada Haçlıların kaybını 1500 olarak vermiştir Bkz. el-Makrizî, *İttîâz*, III, 39.

²³⁰ İbn Kalânîsî, s.245; Nihat Yazılıtaş, "Sûr Şehrinin Haçlılar Tarafından Tehdidi Karşısında Fâtîmî-Tuğtekin İttifakı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara, s. 120.

zamanda Tuğtekin'in adamlarında olan el-Emîr Seyfû'd-Devle Mesud ile görüşmüştü. İkiisi birlikte Dımaşk'a ulaştıklarında Kral I. Baudouin'in Sur'u tazyik etmeye başladığını haber almışlardı²³¹. Tuğtekin ise Halep Meliki Rıdvan ile olan antlaşmasından dolayı Hama taraflarına gitmişti. Sur elçisi ve Banyas valisinin Tuğtekin'i beklediği sırada Tuğtekin'in oğlu ve naibi Tâcû'l-Mülk bu fırsatı kaçırmamak için acele etmiş ve yanına Seyfû'd-Devle Mesud'u da alarak, şehri teslim almak için Banyas'a hareket etmişlerdi. Seyfû'd-Devle Mesud güvendiği adamlar ile birlikte Sur'a ulaşmıştı. Öte yandan Tuğtekin de durumu haber aldıktan sonra süratle gelerek şehri teslim almıştı. Dımaşk hakimi şehre çok sayıda asker ve savunma malzemeleri getirerek şehri takviye etmişti. Halk da bunun üzerine rahatlamıştı. Tuğtekin, şehre Seyfû'd-Devle Mesud'u vali olarak atamıştı. Bu sırada Sur'da hutbe önceden olduğu gibi Fâtîmî Halifesi el-Âmir bi-ahkâmillah adına okunmaya ve sikkeler de Fâtîmîler adına basılmaya devam etmişti²³².

Tuğtekin, el-Efdal'e mektup göndererek *“Baudouin çok sayıda asker toplayarak Sur'a saldırdı, Sur ahalisi bu durum karşısında benden yardım ve destek istedi. Ben de oranın korunması için yardım ve destek gönderdim. Mısır'dan işleri eline alacak, şehri müdafâ edecek biri gelirse şehri ona teslim ederim, nâiblerim oradan ayrılır. Sizden burayı ihmal etmemenizi, donanma ile yiyecek ve destek göndererek burayı güçlendirmenizi rica ediyorum.”* demek suretiyle onu gelişmelerden haberdar etmişti²³³.

el-Efdal mektubu aldıktan sonra Seyfû'd-Devle Mesud'a teşekkür etmiş ve Tuğtekin ile oğlu Börü'ye hilatler göndermişti. Ayrıca içinde sabık Askalan Valisi Şerefû'd-Devle Ebâ Tayyib ed-Dımaşkî'nin de olduğu donanma hazırlayıp Sur'a yollamıştı. Bu donanma şehrin ihtiyaç duyduğu erzak ve askerler ile donatılmıştı. Donanma Sur'a ulaşınca şehirde fiyatlar düşmüş, işler yoluna girmiş ve halk

²³¹ İbn Kalânisî, aynı yer.

²³² İbn Kalânisî, aynı yer.

²³³ İbn Kalânisî, s.246; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 51.

rahatlamıştı. Bunun üzerine I. Baudouin Sur hayallerini ertelemek zorunda kalmıştı²³⁴.

2.1.2.7. Haçlıların Mısır Seferi ve Mısır- Dımaşk Yakınlaşması

Fâtımîlerin 1113 ve 1115 yılında Haçlı topraklarına yaptığı başarılı saldırılara cevap vermek isteyen Kudüs Kralı I. Baudouin 1118 yılı Mart ayı başında Sina Yarımadasını geçerek Farma'ya girdi²³⁵. Buradaki Fâtimî garnizonun boşaltılmış olması ile ciddi bir engel ile karşılaşmayan Haçlılar şehre girince camileri, mescitleri ve şehrin kapılarını yaktılar. Daha sonra şehirdeki sivillere karşı katliama girişen Haçlıların yaptıkları ile alakalı el-Makrizî'de şöyle bir hikaye geçmektedir: “ *Orada oturan bir adamı öldürdüler ve göğsüne yaslanan kızını kestiler.* ”²³⁶

Farma'dan sonra Mısır'a yönelen Kral I. Baudouin, İbn el-Esîr'in anlattığına göre bu coğrafyayı çok beğenmiş ve ele geçirmek için daha da hırslanmıştı²³⁷. Kral, Nil'e ulaşınca nehirde yüzmüş ve balık tutmuştu²³⁸. Ancak Nil'de kaldığı bu müddet zarfında ağır bir şekilde hastalanan²³⁹ I. Baudouin öleceğini anlamış ve hemen dönüşü geçmişti. Bununla birlikte el-Ariş'e varmadan hayatını kaybetmişti²⁴⁰. Karnı yarılarak iç organları gömüldüğü için öldüğü araziye *Sabhatu Baudouin (Baudouin Arazisi)* denmiştir²⁴¹. Akabinde naaşı Kudüs'e götürülüp orada defnedilmiştir. Kudüs tahtına da kuzeni Urfa Kontu II. Baudouin oturmuştur.

²³⁴ el-Makrizî, aynı yer; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, s.116-119.

²³⁵ Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 266-267; Yazılıtaş, s.205.

²³⁶ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 56.

²³⁷ İbn el-Esîr, IX, 178.

²³⁸ Yazılıtaş, aynı yer.

²³⁹ İbn el-Esîr yarasının kötüleştiğini (İbn el-Esîr, IX, 178), el-Makrizî ise ateşli bir hastalık geçirdiğini yazar (Makrizî, *İttiâz*, III, 56); Runciman, II,82.

²⁴⁰ İbn Zâfir, s.90; İbn el-Esîr kralın Kudüs'de vefat ettiğini yazmaktadır.(İbn el-Esîr, aynı yer); Fehmî Tefvîk Mukbil, s.93- 95.

²⁴¹ el-Makrizî, aynı yer.

Fâtîmî Veziri el-Efdal, Kudüs Kralı'nın cüretkarane Mısır seferine oldukça öfkelenmiş ve intikam almanın yolunu aramıştı. Akabinde Haçlıların güçlenmesinden çekinen Tuğtekin ile ittifak yapmıştı. Bu durum yeni Kudüs Kralı II. Baudouin'i endişelendirmişti. Derhal Tuğtekin'e elçi gönderip yanına çekmek istemişti. Ancak Fâtîmî yardımına güvenen Tuğtekin buna yanaşmamıştı²⁴². Neticede Fâtîmîler yaz boyunca Askalan'a yığınak yapmışlardı. Akabinde Tuğtekin'den başkomutanlığı almasını istemişlerdi. Müttefiklerin ciddi hazırlığı Haçlıları da hareketlendirmişti. Kral kuzey kontluklarından yardım istemiş ve sınıra asker sevkiyatı yapmıştı. Görünüşte herşey savaş için hazır durumda olsa da iki ordu yaz boyu birbirlerini izlemekten başka bir şey yapmamışlardı²⁴³. Bir ordunun diğeri üzerine saldırmaya cesârat edememesini Haçlı kaynaklarından Fulcherius Carnotensis şöyle açıklamaktadır. *"Her iki taraf da ölmek değil yaşamak taraftarı idi"*²⁴⁴. Filhakika iki taraf da artık birbirlerini iyi tanıyordu. Geçmişteki büyük meydan savaşları (Remle Savaşları) iki tarafa da ölümden başka bir şey getirmemişti. Bu savaşlar sonucunda ne Fâtîmîler Filistin'de bir başarı sağlamış ne de Haçlılar Fâtîmî tehlikesini bertaraf etmekten başka bir şey yapabilmişlerdi. Bütün anılar tazeyken iki ordu da birbirine karşı çıkamamış ve yaz sonu memleketlerine dönmüşlerdi.

2.1.2.8. III. Sur Kuşatması ve Şehrin Haçlılara Teslimi

Daha önce de geçtiği üzere Haçlılar, Sur şehri önlerine iki kere gelmişlerdi. Bunların ilkinde 7000 dinar haraç vererek kurtulan şehir, ikincisinde ise Fâtîmî-Dımaşk ittifakı ile Haçlıları şehir önlerinden çekilmeye zorlamışlardı. Bu ikinci kuşatmadan sonra Sur halkı şehri Tuğtekin'e teslim etmiş, hutbe ve sikkeler üzerindeki uygulama Fâtîmîler zamanında olduğu gibi devam etmişti. Tuğtekin şehre kendi adamlarından Seyfü'd-Devle Mesud'u vali olarak bırakmıştı.

²⁴² Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 402.

²⁴³ İbn el-Esîr, aynı yer; Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 402-43.

²⁴⁴ Runciman, II, 120-121.

O sıralarda Mısır'dan Sur şehrine muntazam olarak donanma ile yardım gelmekteydi. Bu durum el-Efdal'in ölümünden sonra da (1121) devam etmişti. Ancak ilerleyen zamanlarda Sur halkının Vali Seyfû'd-Devle Mesud hakkındaki şikayetleri artmaya başlamıştı. Ahali Fâtîmî Halifesi el-Âmir'e onu şikayet edip, kendilerine muhalefet ettiği ve zarar verdiğini bildirmişti. el-Âmir gelen şikayetlere tepkisiz kalmamıştı. Nihayetinde 518/1124-1125 yılında gönderilen bir donanma Sur şehrine ulaştığı zaman vali donanmayı selamlamak üzere gelmiş ve geldiğinde tutuklanıp Mısır'a gönderilmiş ise de sonrasında ise Dımaşk'a iade edilmişti²⁴⁵. Yeni Fâtîmî valisi halkın gönlünü almış ve el-Âmir de Tuğtekin'e mektup göndererek olanları haber vermişti. Bu duruma sabık vali Mesud'un sebep olduğunu söyleyip iyi niyetlerini bildirmişti. Tuğtekin de duruma olumlu yaklaşarak yardım vaadinde bulunmuştu²⁴⁶.

Öte yandan Haçlılar olayları öğrenince şehri almak için arzuları daha da artmıştı²⁴⁷. O sırada Kral II. Baudouin Belek Gazi'nin elinde esir olduğu için Kudüs'de idareye Patrik Gormond ve Konnetabl Guillaume ortaklaşa niyebet ediyorlardı. Bunlar o sene 120 gemiden müteşekkil büyük bir Venedik filosunun bölgeye gelmesinden faydalanmak istemişlerdi. Bizzat Venedik doğunun yönettiği bu filo Askalan'da demirli Fâtîmî filosunu bir hile açığa çekip tamamını imha etmişti. Bunun yanında Mısır sularında seyreden ticaret gemilerini de yağmalayan Venedikliler akabinde Akka civarına demirlemişlerdi²⁴⁸.

Fâtîmîler, Haçlı seferlerinin başladığı sıralarda onlara karşı koyabilecek kara ordularına sahipken birkaç girişimden sonra bunu terk edip sadece donanma göndermek ile yetinmişlerdi. Bu da sahildeki şehirlerin zaman içerisinde baskılara dayanamayarak düşmesine sebep olmuştu. Şimdi Sur kuşatmasında da Venediklilerin Fâtîmî filosunu imha etmesi ile kalan şehirlere artık yardım göndermesi de imkansız bir hale gelmişti. Yeni bir donanma vücuda getirebilmek için olanakları da hayli

²⁴⁵ İbn Kalânisi, s.277; İbn el-Esîr, IX, 228; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I,413; Yazılıtaş, *a.g.m*, s.121.

²⁴⁶ İbn el-Esîr, aynı yer; Yazılıtaş, aynı yer.

²⁴⁷ Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 414.

²⁴⁸ Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 415; Usta, Kuşatma, s.137; Ebru Altan, "Venedik'in Haçlı Seferi (1122-1124)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul, 2013, s.302.

sınırlı olan Fâtîmîler, Sur'daki kuşatmayı sadece seyretmekle yetinmek zorunda kalmışlardı.

Haçlıların kuşatma hazırlığı yaptığını öğrenen Sur valisi şehri savunmak için yeterli mühimmat ve erzak olmadığından durumu metbu bulunduğu el-Âmir'e bildirmişti. Halife de şehre yardım edebilecek bir güçte olmadığına farkında olduğu için Sur'un Tuğtekin'e teslimini emretmişti²⁴⁹. Vali bu emir gereğince şehri Tuğtekin'e bırakmıştı. Dimaşk hakimi de şehre asker ve mühimmat sevketmişti. Haçlı-Venedik ittifakının beklenen Sur kuşatması Nisan-Mayıs aylarında başlamıştı. Kuşatmanın başlangıcında müdafiler kendi imkanları ile yaptıkları silahlar ile Haçlılarla mücadele etmişlerdi. Ancak uzayan muhasara şehirde iâşe ve su sıkıntısını beraberinde getirmişti. Bu sıkıntılar halkın moralini de düşürmeye başlamıştı. Durumun her geçen gün kötüye gittiğini gören Tuğtekin bir ordu ile Dimaşk'tan hareket etmişti. Haçlıların 6-7 km. yakınlarına kadar gelen Tuğtekin böylece onların kuşatmayı kaldırıp kendi üzerine geleceğini ya da ihtiyatta kalacağını düşünmüştü. Ancak Haçlılar buna pek aldırmaz etmeyince çabaları beyhude kalmış oldu. Son olarak elinde Haçlılara saldıracak yeteri kadar asker olmadığı için Mısır'dan yardım istediye de bundan bir sonuç çıkmamıştı. Nihayetinde yapabileceği çok fazla bir şey kalmayan Atabek geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Şehirdeki müdâfiler Haçlı saldırılarının artması üzerine ikinci kuşatmada olduğu gibi tekrar kuşatma aletlerine saldırmaya karar vermiş ve bir huruç hareketi ile gerçekleştirmişlerdi. Bu saldırı kısmen başarılı olmuşsa da Antakya'dan gelen Hadeviç adlı Ermeni bir usta kuşatma aletlerini iyi bir şekilde tamir etmişti. Son çare olarak Artukoğlu Belek'i şehre davet eden müdâfiler onun Menbiç kuşatmasında şehit olmasıyla tamamen ümitsiz bir durumda kalmışlardı²⁵⁰. Daha fazla dayanamayan halk da Tuğtekin'den de onay alarak şehri 7 Temmuz 1124 tarihinde

²⁴⁹ İbn Kalânîsî, aynı yer; İbn el-Esîr, aynı yer.

²⁵⁰ Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 416; Usta, *Kuşatma*, s.140.

Haçlılara teslim etmişti. Buna mukabil yanlarında götürebilecekleri kadar eşya alarak şehirden ayrılma imtiyazı elde etmişlerdi²⁵¹.

2.1.3. HAÇLILARLA DENİZLERDE YAPILAN MÜCADELELER

Fâtîmîler, Mağrib’de kurulduğu zamandan beri donanma ve deniz gücüne oldukça önem vermişlerdi. Zira coğrafyaları itibariyle bu bir elzemdi. Böylelikle Sicilya ve Orta Akdeniz egemenliği için Bizans ile, Batı Akdeniz egemenliği için de Endülüs Emevîleriyle mücadele edebilmişlerdi. Ayrıca Mısır’ı ele geçirmelerinde de deniz gücü oldukça önemli bir etken olmuştu.

Mısır’ın zaptından sonra Fâtîmîler yine donanmalarını güçlü tutmaya devam ettiler. Çünkü Mısır’ın güvenliği için Suriye kıyı şehirlerinin alınması gerekmektedir. Sahip oldukları deniz gücü hasebiyle bunda pek zorlanmamışlardı. Yapılan fetihlerin akabinde de donanma gücü bir gereklilik olmayı sürdürmüştü. Suriye’de Karmatî ve Bizans saldırılarına karşı etkin bir deniz gücünün varlığı elzemdi. Daha sonraları Haçlılara karşı donanma, yine aynı şekilde el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde etkin olarak kullanılmıştı. Bu periyotta deniz mücadeleleri hep Haçlılara ve onların yardımcılara yönelik olduğu için denizcilik kısmını bu bölümde anlatmayı uygun bulduk.

el-Âmir döneminde Fâtîmîler Devleti her ne kadar eski ihtişamını kaybetse de denizlerde hala güçlü durumdaydı. Halife el-Âmir İskenderiye’de yeni gemiler yapılması için arazi tahsis etmiş ve bu yolla deniz gücünü güçlendirmeye

²⁵¹ İbn Kalânîsî, s.278; İbn Müyesser, 96-97; İbn el-Esîr, IX, 228-229; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 107; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.120; Saîd Abdulfettâh Âşûr, I, 414-417; Usta, *Kuşatma*, aynı yer; Runciman, II, 139-141.

çalışmıştı²⁵². Böylece hiç değilse Filistin sularındaki hakimiyetlerini devam ettirebilmeyi başarmışlardı.

Daha önce de değindiğimiz üzere Remle savaşlarında ciddi bir başarı sağlayamayan el-Efdal, Haçlılara karşı bir değişikliğe giderek savunmaya geçmişti. İşte bu strateji Fâtimîlerin elindeki mücehhez ve büyük donanmalar sayesinde sürdürülmekteydi.

Fâtimîler Devleti denizlerde takdire şayan bir şekilde Haçlıların bölgeye gelişlerinden 1124 yılına kadar Haçlı donanmaları ile tek başına mücadele etmişti²⁵³. Fâtimî donanması bu mücadeleyi üç şekilde yürütmüştü. Bunların ilki kuşatma altındaki şehirlere asker ve erzak götürmek, ikincisi Haçlı kıyı şehirlerine çıkarma yaparak muhasara etmek ve sonuncusu da Haçlılara yardıma gelen Batılı filolarla ile mücadele etmektir. Örneğin 517/1123-1124 yılı içerisinde Venedik ve Bizans'a ait yirmi parçadan müteşekkil bir filo İskenderiye önlerine gelmişti. Bu haber Kâhire'ye ulaşınca derhal bir donanma ve ordu sevk edilmiş ve düşman kuvvetleri mağlup edilmişti²⁵⁴.

Yine aynı yıl Tuğtekin'den ve Aksungur'dan Mısır'a Fâtimîleri Haçlılara karşı cihada teşvik etmek için elçiler gelmişti. Fâtimî halifesi ve veziri başında Hâcib Ali b. Hamid'in olduğu heyete oldukça iyi davranmış ve hil'atler giydirmişti. Fâtimî baş donanması o esnada Haçlı sahilleri üzerine saldırı gerçekleştirmekteydi. Bunun için 40 parçadan oluşan ikinci donanma hazırlanıp Hüsâmü'l-Mülk en-Nersî idaresinde Askalan'a gönderilmişti²⁵⁵. Öte yandan Fâtimî kuvvetlerinin Askalan'a ulaştığı haberi gelince Haçlılar da Venedik'e müracaat ederek yardım istemişlerdi. Akka'da bulunan Venedik doçu bir plan hazırlamıştı. Buna göre donanmasını ikiye ayırıp birini Yafa'ya, diğeri 18 tane küçük gemiden oluşan bir filoyu da hacı taşıyor süsü

²⁵² Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.120.

²⁵³ Yaacov Lev, s.104-106; Murat Öztürk, *Fâtimîlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012, s.133.

²⁵⁴ el-Makrizî, *İttîâz*, III, 98; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.121; Murat Öztürk, s.148; Yaacov Lev, s.112.

²⁵⁵ İbn Müyesser, 94-95; el-Makrizî, *İttîâz*, III, 99-100; ayn. mlf, *Müsvedde*, s.323-326; Saïd Abdulfettâh Âşûr, I, 412.

vererek Kıbrıs'a göndermişti. Bu oyuna kanan Fâtimî donanması küçük filonun peşine takılmıştı. O esnada arkadan gelen büyük donanmayı farketmeyen Fâtimîler iki ateş arasında kalmıştı. Meydana gelen savaşı Venedikliler kazanmış ve Fâtimîler de bir çok kayıp vermişlerdi²⁵⁶. Yenilgi haberini alan el-Âmir ve veziri el-Memun el-Betaihî, Hüsâmü'l-Mülk'e çok kızmış ve onun hakkında ölüm kararı vermişlerdi²⁵⁷.

Yine 1124 yılında Haçlı kıyılarına Fatimî baş donanması tarafından yukarıda belirtildiği gibi yağma akınları düzenlenmişti. Bu seferde Fâtimî kuvvetleri bir çok gemi ve savaş aleti ele geçirmiş ve bir çok kişiyi de esir almıştı. Donanmanın muzaffer dönüşü Mısır'da büyük sevince sebep olmuş ve şenlikler icra edilmişti. Ayrıca donanma komutanına *Zimam el- Üstül* ünvanı verilmişti²⁵⁸.

Fâtimî donanmaları son olarak 1126 yılında Haçlı topraklarına ve Kıbrıs'a saldırmışlardı. Bu seferde ilk olarak Beyrut, ardından Trablus ve son olarak da Kıbrıs hedef alınmıştı. Ancak içme suyu sıkıntısı ve yerli halkın direnci sayesinde bu akının Fâtimîler için getirisi olmamıştı.

Fâtimîler Haçlılar ile uzun müddet mücadele etseler de kalıcı bir başarı sağlayamadıkları gibi büyük bir güç kaybına uğramıştı. Dolayısıyla 1126'dan sonra 1151 yılına kadar donanmayla ilgili bir kayıt kaynaklarda yer almamaktadır²⁵⁹. Ayrıca bahsi geçen tarihten sonra Fâtimîler iç siyasette sonu gelmeyen çekişmelere duçar olacaklardı. Diğer taraftan Haçlıların kuzey meseleleriyle uğraşması hasebiyle Fâtimîler Mısır'da dış baskıdan bir anlık kurtulma şansı bulmuşlardı. Devletin azalan gücünü iç siyasete harcaması bu sayede Haçlılar ile olan mücadelelere ilgisinin kalmamasına sebep olmuştur. Bu durumda da donanmaya çok ihtiyaç duyulmamıştır. Öte yandan Fâtimîler eskisi kadar geniş sahalara hükmedemiyorlardı. Her ne kadar Mısır coğrafyası bu devleti taşısa da gemi yapımı için kerestelerin yetişmesi zaman

²⁵⁶ Ebru Altan, s.302; el-Makrizî Fâtimîlerin bu kayıpları savaş olmadan hile yolu ile yaşadığını yazmaktadır (el-Makrizî, *İttîâz*, III, 100).

²⁵⁷ el-Makrizî, aynı yer; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.121-122.

²⁵⁸ el-Makrizî, aynı yer; Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.122.

²⁵⁹ Murat Öztürk, s.151-152.

alıyordu. Başka bir yerden ithal şansının da az olması kaybedilenlerin yerine koyulması için gerekli donanma inşasının yavaşlamasına sebebiyet vermiştir²⁶⁰.

2.2. YEMEN'DE SULEYHÎLER İLE İLİŞKİLER

Tarihte İsmâîlî daveti Fâtîmîler Devleti kurulmadan önce gizli bir şekilde daîler tarafından yapılıyordu. Selemiye'deki davet merkezinden yetkiyi alan daîler İslâm beldelerinde faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bilhassa Yemen, Mısır, İran, Suriye ve Irak'ta bulunan davet merkezleri başarıya ulaşmış ve bunların her biri tarihin gidişatını önemli ölçüde değiştirmişlerdi. Bunlardan ilk olarak Suriye ve Irak kolu, baş daî Hamdan Karmat ile Fâtîmîler'den bağını kopartmış ve Karmatîler olarak anılmıştır. Bu fırka Suriye'de ve Irak'ta Abbâsî ve Fâtîmî devletleri ile mücadeleye girmiş ve önemli başarılar kazanmıştı. İran kolu ise Hasan Sabbah öncülüğünde Fâtîmîler Devleti ile bağını koparmış ve Nizârîler adıyla anılmıştı. Mısır kolu ise yaptığı faaliyetler ile Mısır halkını İsmâîlî akidesine ısındırmış ve Fâtîmîlerin burayı kolayca ele geçirmelerine olanak sağlamıştı. İsmâîlî akidesine en önemli başarıyı kazandıran davet merkezi ise Yemen olmuştur.

Yemen'deki İsmâîlî daveti akideyi Mağrib ve Hindistan gibi uzak coğrafyalara taşımış ve Mağrib'de Ebû Abdullah eş-Şîî öncülüğünde Fâtîmîler Devleti'ni kurmayı başarmıştı. Söz konusu devlet kurulunca mezhebin gizlilik dönemi de nihayete ermişti.

Ancak imâmet-hilâfet meselesi yüzünden Mısır dışındaki bütün davet merkezleri zamanla Fâtîmîler Devleti'nden uzaklaşmıştı. Yemen de el-Âmir'in ölümünden sonra

²⁶⁰ Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdulaziz Salim, s.103- 109; William Hamblin, "The Fatimid Navy During the Early Crusades", *Medieval Ships and Warfare*, ed. Susan Rose, Aldershot, 2008, s.217.

Hâfız lidinilah'ın halifeliğini tanımamış ve el-Âmir'in varlığı günümüzde hala tartışmalı bir konu olan oğlu Tayyib'e biat etmişti. Bu sebepten dolayı buradaki mezhep taraftarları *Tayyibîye* fırkasını oluşturmuştu.

Yukarıda da zikri geçtiği üzere Yemen İsmâilîyye fırkasının en güçlü olduğu coğrafyalardan biri idi. Bu sebeple kuruluşunda önemli rol oynadıkları Fâtimîler Devleti ile aralarında her zaman için sıkı bir bağ bulunmaktaydı. Devlet kurulunca halifeler buraya daîler göndermiş ve mezhebi yaymaya çalışmışlardı. Ancak Yemen coğrafî olarak kontrolü bir hayli zor idi. Bu sebepten dolayı kısmî hakimiyetler kurulsa da bir bütün olarak nadiren devlete bağlı olmuşlardı. Bunun yanında bölgede Sünnî nüfus fazla ve diğer Şîî grupları olan Zeydîler ve İmâmîye de bölgede faaliyette idi. Günümüzde de devam eden bu kozmopolit durum Yemen'de bitmek bilmeyen mücadeleleri de beraberinde getirmişti. Bölgede Benî Hemdân kabilesinden olan üç grup mücadele etmekteydi. Bunlardan Suleyhîler önceleri İsmâilî mezhebinde olmasa da daha sonra bu mezhebe girmişlerdi. Halife Zâhir döneminde bunlar güçlenmeye başlamış ve Mustansır döneminde, XI. yüzyıl ortalarında bütün Yemen'e hakim olmuşlardı. Ayrıca Fâtimîler ile de şeklen tabiiyet kurmuş ve mezhebi Yemen'de yaymaya çalışmışlardı. Ancak Mısır'da bu dönemde ortaya çıkan ve *felâket-i uz mâ* diye anılan kıtlık yıllarında bu bağlantı zayıflamıştı. Bölgenin önemini iyi kavrayan Halife Mustansır ilişkileri kuvvetlendirmiş ve bir takım yardım faaliyetleri de yapmıştı. Bunun meyvelerini de kısa sürede onları Hicâz üzerine istilaya sevk ederek almıştı. Bu sayede Hicâz'da üst hakimiyeti tekrar kendi lehine çevirebilmişti. Bu sıralarda Yemen'de hakimiyeti eline alan Melike Ervâ²⁶¹ ile de iyi ilişkiler kurmuş ve ona “*es-Seyyidet 'l-Hürre*” lakabını vermişti.

Yemen, Mustansır'ın ölümünden sonra baş gösteren Müsta'lı-Nizâr kavgasında önceleri sessiz kalmayı tercih etmişti. Zira Mustansır, Melikeden hiçbir oğlu için biat almamıştı. Melike de akılcı bir siyaset izleyip Mısır'daki karışıklığın bitmesini beklemişti. Bilahare Mısır'dan Nizâr'ın hezimetini ve ölümü haberleri gelince Ervâ tarafını belli etmiş ve Müsta'lı billah adına hutbe okutmuştu. Aynı zamanda ülkesine

²⁶¹ Tfs. için bkz. Hüseyin b. Fezzullah el-Hemdânî, *es-Suleyhîyyûn ve 'l-Hareketü 'l-Fâtimîyye fi 'l-Yemen*, Beyrut, 1986, s. 142-193.

sızmaya çalışan Nizârîleri de kovuşturmuş ve Yemen’de teşkilatlanmasına izin vermemişti. Melikenin bu faaliyetleri Mısır’da takdir edilmiş ve ilişkiler daha da kuvvetlenmişti²⁶².

Müsta’lî billah zamanında Fâtîmîler’in ruhânî etkisi oldukça azalmıştı. İran, Horasan ve Suriye’de mezhep taraftarları Nizâr’ın arkasından gitmiş ve Fâtîmîler ile bağıni kesmişti. Hicâz ise maddî menfaatlar karşılığında Sünnî hilâfet ve Fâtîmîler arasında ikili oynamaktaydı. Bu durumda devlete sadık kalan tek coğrafya Yemen’di. el-Efdal bunun önemini kavramış ve Yemen ile ilişkileri en üst düzeyde tutmuştu. el-Âmir döneminde ise ilişkiler yine aynı seyirde devam etmekteydi. Ancak XII. yüzyılın başlarında Suleyhîler Yemen’de hızlı bir geri çekilmeye mecbur kalmışlardı. Yine bu dönemde Yemen’de Havlanî kabilesinin İsmâilîyeden ayrılması geri çekilmeyi hızlandırmıştı²⁶³. O tarihlerde melikenin kocası ölmüş ve o da devlet işlerini akrabaları ve valileri sayesinde yönetmeye başlamıştı. Ancak bu geri çekilmeye karşı bir başarı sağlayamayınca Fâtîmîlerden yardım istemek zorunda kalmıştı.

el-Âmir ve veziri el-Efdal, Yemen’den gelen bu çağrıya kayıtsız kalmadılar. 513 senesinde daî Ali b. İbrâhîm b. Necîbüddeve Yemen’e gönderildi. Bu daî zekî, askerî ve idârî meziyetleri yüksek biriydi. Yolda yine Yemen’den gelen başka bir daî ile karşılaşan İbn Necîbüddeve, ondan Yemen halkından meşhur olanların isimlerini ve tarihlerini, bunun yanında sırlarını da öğrenmişti. Bu şartlar altında Yemen’e giden daî konuşmalarında bunlardan bahsetmiş ve halk arasında gaybı bildiğine inanılmıştı²⁶⁴.

İbn Necîbüddeve, Yemen’de Melike ile uyum içinde çalışıp karışıklıkları bir nebze olsun gidermişti. O, halkın refahını sağlamış, adaleti tesis etmiş, fiyatları düşürmüş, kaybedilen yerlerin bir kısmını geri almış ve itaatten çıkan Havlanîyyûn

²⁶² Cemâleddin Sürûr, s.256.

²⁶³ Hüseyin b. Fezullah el-Hemdânî, s. 167-168.

²⁶⁴ Hüseyin b. Fezullah el-Hemdânî, s. 168; Cemâleddin Sürûr, s.257.

Kabilesini tekrar itaat altına almıştı. Bu faaliyetler ile Güney Yemen'de tekrar Suleyhî hakimiyetini kuvvetlendiren Daî, Ervâ'nın da tam güvenini kazanmıştı²⁶⁵.

Mısır'da el-Betaihî vezâret makamına gelince Yemen ilişkilerine ayrı bir önem vermişti. İbn Necîbüddeve'nin başarılı faaliyetlerine destek olmak için Halife ve veziri buraya askerî yardım da yapmıştı. Bu bağlamda 400 tane Ermenî ve 700 tane zencî (Sudan'lı) tercübeli okçu ve savaşçıyı bölgeye göndermişti. Bu desteği alan Daî, Yemen'de Habeş kökenli bir devlet olan Benî Necâh Devleti ile mücadeleye girişmişti. Ancak yapılan savaşta hezimete uğramıştı. Mısır'dan gelen birliklerinin çoğu kırılmış ve kendisi de atından düşerek ölüm tehlikesi atlatmıştı. Ancak bu hezimet onu mücadeleden alıkoymamıştı. Civardaki kaleleri tek tek kuşatmış ve Melikenin gönderdiği yardımlar ile de bir takım başarılar kazanmıştı²⁶⁶.

Yemen'de Melike ve İbn Necîbüddeve'nin yakın ilişkiler içinde olması ve söz konusu daînin kazandığı başarılar her kesim tarafından iyi karşılanmamıştı. Bölgedeki diğer İsmâilî daîler ve emîrler ondan kurtulmak için fırsat kollamaya başlamıştı. Bu fırsat onlarına eline 520 senesinde geçmişti. Zira bu tarihte gelen Fâtimî elçisi İbn Necîbüddeve'den önce onun düşmanları ile karşılaşmıştı. Bunlar elçinin ilerlemesine engel olmuş ve bir takım hediyeler ile kendi taraflarına çekmişlerdi. Elçi de onlardan iki şeyi yapmalarını istemişti. Bunlardan ilki Halife el-Âmir'e verilmek üzere İbn Necîbüddeve'nin Nizâr adına davet yaptığını bildiren mektuptur. Bir diğer istediği şey ise Nizâr adına sikke bastırılmasıdır. Bunlar da hemen fiiliyata geçirilmiş ve halifeye bildirilmişti. el-Âmir de Melikeye derhal yakın adamı Muvaffakuddin b. Hayyât'ı göndermiş ve İbn Necîbüddeve'nin teslimini istemişti. Buna razı olmayan Melike, halifeye mektup ve elçi göndermiş, daîye şefaathetmek istediğini söylemişti. Ancak söz konusu daînin düşmanları çoktu. Mısır'dan yakalanma kararının geldiği de duyulmuştu. Bu sebeple bulunduğu yerde düşmanları tarafından derdest edilmişti. Melikenin elçileri gelip onu kurtarmak istese de tutuklayanlar buna bir şekilde mani olmuş ve daîyi Mısır'a göndermişlerdi. İbn

²⁶⁵ Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, s. 169.

²⁶⁶ Arif Tâmir, *Tarîhu'l- İsmâilîyye*, Londra, 1991, III, 181-182; Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, s. 170-171.

Necîbûddeve Mısır'a Melikenin elçisinden önce ulaştırılmıştı. el-Âmir de onu derhal idam ettirmişti²⁶⁷.

el-Âmir, İbn Necîbûddeve'yi el-Betaihî ve kardeşiyle birlikte idam ettirmişti. Daha önce de geçtiği gibi el-Betaihî Yemen'de Nizâr'ın neslinden biri adına hutbe okuttuğu için azledilmişti. İdam da adı geçen dâinin Mısır'a ulaşmasından sonra yapılmıştı. Bütün bu olayları birleştirdiğimizde azledilmiş vezirin bir komploya kurban gittiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak halifenin idam için daîyi beklemesi zihinlerde bir karışıklık meydana getirmektedir. Buna göre sorgulama yapılması ve el-Betaihî'nin aklanması gerekirdi. Durumun böyle olmaması aksine hepsinin idam edilmesi iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan ilki vezirin gerçekten suçlandığı gibi Nizâr taraftarı olup halifeyi tahttan indirmek istemiş olmasıdır. Eğer bu gerçekse Yemen'e giden elçi bunu bilmekteydi ve o yönde tavsiyeler vermişti. Bir diğer ihtimal ise halifenin tek başına yönetim için vezirinden kurtulmak istemesidir. Çünkü el-Âmir, veziri göreve getirirken ahitname vermişti. Bundan dönmesi ancak böyle bir ihanet durumu ile mümkün olabilirdi. Bu bağlamda Yemen'de meydana gelen olayı iyi bir şekilde kullanmıştır. Devletin yazışmalarını, daîlerin durumunu idare eden el-Betaihî idi. Bundan dolayı Yemen'deki durumdan habersiz olması imkan dahilinde değildi. Dolayısıyla Yemen'den gelen bu Nizâr haberleri, vezirin tutuklatılması için yeterli bir sebepti. Halife de kanaatimizce bu olayın doğruluğuna pek aldırmaz etmeden bunu vezirinden kurtulmak için bir fırsat olarak görmüştü. Halk nazarında suçlanmamak için de dâinin Yemen'den gelmesini beklemişti.

Yaşanılan olaylar el-Âmir ile Melike Ervâ arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilememiştir. Hatta idamlardan sonra yapılan yazışmalar iki taraf arasındaki bağları daha da kuvvetlendirmişti. el-Âmir Yemen'e İbn Necîbûddeve yerine İbrâhim b. Hasan el-Hâmidî'yi atamıştır²⁶⁸.

Sadık bir İsmâilî taraftarı olan Ervâ uzun süren hayatı boyunca Fâtimîler Devleti'ne bağlı kalmıştı. Bu bağlılık el-Âmir döneminde en üst seviyeye çıkmıştı.

²⁶⁷ Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, 172-174; Cemâleddin Sürûr, s.257-259.

²⁶⁸ Cemâleddin Sürûr, aynı yer

Melikeyi emin bir bendesi olarak gören el-Âmir 524/1129-1130 senesinde Melikeye bir sicil göndermiş ve kendisinden sonra oğlu Ebâ'l-Kasım Tayyib'e biat etmesini istemişti²⁶⁹. Akabinde aynı sene içerisinde halife öldürülmüş ve Yemen'de davet oğlu Tayyib adına yapılmıştı. Ancak Mısır'da böyle bir çocuğun varlığının meçhul olması²⁷⁰ hasebiyle bir takım sorunlar çıkmıştı. Hâfız lidinillah ilk olarak *Emânetçi İmâm (el-İmâmü'l-Müstevda')* olarak devlet işlerini yürütmüş ardından ise tamamen hilâfete geçmişti. Söz konusu durum İsmâilî Şiâsında bir büyük bölünmeyi daha beraberinde getirmişti. Daha önc bi'at verdikleri üzere Tayyib b. Âmir adına biat veren Suleyhîler, Hâfız'ın hilâfetinin tanımamış ve Tayyib adına davet yapmaya devam etmişlerdi. Böylelikle Müsta'li İsmâilîye, Tayyibîye (Bohra) ve Hâfızîye olarak ikiye ayrılmıştı. Mısır, Hâfızî olmuş ancak devlet yıkılınca bahsi geçen kol ortadan kalkmıştır. Tayyibîye ise Yemen'de ve Hindistan'da küçük gruplar halinde günümüze kadar ulaşmıştır²⁷¹.

Yemen, Fâtîmîlerin sınırları dışında hakim olduğu tek bölge idi. Bu ayrımdan sonra Mısır ile ilişkileri büyük ölçüde kesmişti. Akabinde Melike Ervâ da bu olaydan hemen sonra vefat etmiş ve zaman içerisinde Suleyhîler sadece birkaç kaleye hakim bir hanedan olarak kalmıştır²⁷². Yemen'de Fâtîmîlere tabi diğer küçük kabileler ise bağlarını sürdürmüştü²⁷³.

²⁶⁹ Bu sicilin metni için bkz. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, s.183; Cemâleddin Sürûr, s.259-260.

²⁷⁰ Bu konuda çeşitli rivayetler vardır. İbn Müyesser ve ondan aktaran el- Makrizî çocuğun, el-Âmir'in sağlığında doğduğunu söylemektedir. Ancak diğer rivayetler ise halife ölürken bir eşinin hamile olması yönündedir. Buna göre halife rüyasında çocuğun erkek olduğunu görmüştü ve bu rüya üzerine doğmamış çocuğu üzerine biat almıştır. Bazı rivayetler de Hâfız Lidinillah'ın kendi hilâfetini meşrulaştırmak için bu çocuğu öldürmesi şeklindedir. Bkz. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, 184-186.

²⁷¹ Tfs için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Tarihu'l-Mezâhibi'd-Dînîyyeti fî Bilâdi'l-Yemen*, Kâhire, 1988, s. 171-177; Mustafa Öz, "Bohra", *DİA*, VI, 273-274.

²⁷² Cengiz Tomar, "Suleyhîler", *DİA*, XXXVII, 480-481.

²⁷³ Zürey'iler ve Hemdânî ailesi Fâtîmîler Devleti yıkılana kadar onlar adına davet yapmışlardır. Tfs için. Bkz. Mustafa Öz, "Müsta'liye", *DİA*, XXXII, 116.

2.3. BİZANS İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER

Tarihsel süreçte yaşanan hadiseler ve çıkarlar bazı devletleri mücadele durumuna getirdiği gibi bazılarını da bir yakınlığa sevk etmiştir. Abbâsî düşmanlığı da Fâtîmî Hilâfeti ile Bizans İmparatorluğunu işbirliği içinde olmaya yöneltmiştir.

IX. yy. da Abbâsî Hilâfedinin merkezî otoritesini kaybetmesi ile İslâm dünyasında Tevâif el-Mülûk adı altında yerel devletler ortaya çıkmıştı. Daha çok hilâfetin uzak coğrafyalarında kendini gösteren bu devletlerden bir tanesi de Fâtîmîler idi. Fâtîmîler Şîî İsmâîlî akidelerine göre de Abbasîlere muhâlefet edip kendilerine taraftar toplayınca İslâm dünyasında bir iki başlılık hasıl olmuştu. Bizans İmparatorluğu da bu iki başlılığı olabildiğince kullanmış ve tarihî düşmanları olan Abbâsîlerin karşısında Fâtîmîler ile ittifak etmişlerdi. Ancak bu ittifak hiçbir zaman için nihâî olmamıştı. Fâtîmîlerin Mağrib döneminde Sicilya ve İtalya'nın güneyi için oldukça şiddetli mücadeleler veren bu devletler, Fâtîmî Devleti Mısır'a geçince de Suriye hâkimiyeti için mücadele etmişlerdi. Her ne kadar Suriye eski İslâm beldesi olsa da Makedonya Hânedânı zamanında Bizans, Abbâsîlere karşı güçlenerek Suriye'de bilhassa kıyı şehirlerinde üstünlük kazanmıştı. Bölgeye zayıf Abbâsîlerin yerine güçlü Fâtîmîlerin gelmesi iki devletin bu topraklarda çıkar çatışmasına girmesine neden olmuş ve mücadeleler 1038 yılında Mustansır²⁷⁴ zamanında imzalanan barış antlaşmasına kadar devam etmişti. Yapılan antlaşmadan sonra iyi ilişkiler devam etmiş ise de 1054 yılında Bizans İmparatoru IX. Kostantinos'un ülkede yönetimi ele alması Bizans-Fâtîmî ilişkilerinde bir bozulma meydana getirmişti. İmparator gücü azalmış Fâtîmîlerin yerine Selçuklular ile anlaşmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzden İstanbul'da Fâtîmî halifesi adına okunan hutbe Selçuklular ile iyi ilişkiler kurulması için Abbâsîler adına okutulmuştu. Buna kızan Mustansır, Bizans'a karşı

²⁷⁴el-Makrizî bu antlaşmayı ez-Zâhir döneminin son zamanlarında olduğunu söylemiştir. Bkz.. *İttîâz*, II, 182; Yazılıtaş, s.161.

bir takım askerî faaliyetlerde bulunup cihat ilan etse de kesin bir başarı sağlayamamıştı. Ancak devletler arasındaki gerginlik uzun seneler devam etmişti²⁷⁵.

Mustansır'ın döneminde Selçukluların Ortadoğuya gelmesi ve Suriye'yi ele geçirmeleri Bizans ile Selçukluların kara bağlantısını ortadan kaldırmıştı. Daha sonra da Haçlıların bölgeye gelmesi ile birlikte Fâtimî-Bizans ilişkilerinde daha büyük bir kopma meydana getirmişti.

el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde Bizans ile kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır. Bu dönemde Bizans daha önce de geçtiği gibi Fâtimîlerin kıyı şehirlerinin tek tek Haçlılar tarafından ele geçirilmesinde bir takım lojistik destek sağlamıştır. Ayrıca 1124 yılında Venedikliler ile İskenderiye üzerine akınlarda bulunmuş ancak mağlup olmuşlardı. İlişkilerin sınırlanmasında Fâtimîlerin Mısır coğrafyasına, Bizans'ın da Anadolu ve Balkanlar da küçük bir coğrafyaya çekilmesi etkili olmuştur.

²⁷⁵ Yazılıtaş, s.185-186.

2.4. ABBÂSİLER, SELÇUKLULAR VE ONLARIN TABİİLERİ İLE İLİŞKİLER

Abbâsîler selefleri Emevîler gibi kendilerini tehdit edebilecek oluşumları sürekli kontrol altında tutmuşlardı. Ancak Ehl-i beyt imamlarını ve taraftarları gözlem altında tutmalarına rağmen Ubeydullah el-Mehdî'nin İfrikıyye'ye gitmesine ve kendilerine bağlı Ağlebîlerin topraklarında Fâtimîler Devleti'nin kuruluşuna engel olamamışlardı. Ebû Abdullah eş-Şîî ve Ubeydullah el-Mehdî'nin faaliyetleri sonucunda bu devlet yıkılmış ve toprakları Fâtimî kontrolüne girmişti. Kuruluş döneminde Fâtimî- Abbasî mücadelesi Mısır üzerinde vaki olmuş ve Abbâsîler, Türk komutanların sayesinde 969 yılında Cevher es-Sikillî'nin Mısır'ı almasına kadar başarılı olmuşlardı. Fâtimîler, Mısır ile yetinmeyip Suriye'de yayılmış ve etki alanını Bizans sınırına kadar genişletmişti. Fâtimîlerin merkezî otoritesinin ikbal seviyesine çıktığı bu dönemde iyice zayıflayan Abbâsîler, muhataplarının faaliyetlerine askerî anlamda cevap verememişlerdi. Sadece onların neseblerini karalayan, batıl sayan şecereler yazmakla yetinmişlerdi. Üstüne Muizz Lidinillah zamanında Fâtimîlerin Hicaz'da hutbeyi kendi adlarına çevirmesi Abbâsîlerin daha da itibar kaybetmesine sebep olmuştu.

Fâtimîlerin yaşadığı bu parlak dönem Mustansır döneminde büyük bir gerilemeye dönüşmüş ve XI. yy. ortalarında Selçukluların da bölgeye gelmesiyle iyice güçten düşmüşlerdi. Bu tarihten sonra Selçuklular, Sünnî hilâfeti tekrar güçlendirirken, Fâtimîler ciddi manada nüfuz kaybı yaşamışlardı. Yine Selçukluların Abbâsî halifelerine karşı uyguladığı siyâsî kısıtlamalar hasebiyle Abbâsîler, Irak Selçukluları zayıflayınca kadar diğer devletler ile de olduğu gibi Fâtimîler ile kayda değer bir münâsebeteye girişememişti. Söz konusu dönemde Fâtimîler ile mücadele İslâm dünyasının genç lideri Selçuklular eliyle olmuştur.

Selçuklular, Abbâsî halifesi ile ilk defa 1038 yılında irtibata geçmişlerdi. Ardından Dandanakan Savaşı'nda kazandıkları bağımsızlıklarını Halife Kâim bi-emrillah'a da onaylatmışlardı. Bu tarihten itibaren Sünnî inançları doğrultusunda Abbâsî hilâfetini desteklemişlerdi. Öte yandan coğrafi olarak da Şîî Büveyhîlerin

toprakları üzerinde fetih hareketlerinde bulunan Selçuklular doğal olarak Şîa mezhebinin ve Fâtîmîlerin doğal bir düşmanı haline gelmişti. Bu doğrultuda dolaylı olarak mücadeleler başlamıştı.

Fâtîmîler, Selçuklu tehlikesini bertaraf etmek için ilk olarak mezhebin İran'ın Fars bölgesindeki dâisi el-Müeyyed fi'd-dîn eş-Şîrâzî ve Büveyhî komutanı Arslan Besâsîrî'yi desteklemişlerdi. Onlar da Tuğrul Bey'e isyan eden İbrahim Yınal'a yardım etmişler ve tahta geçtiği takdirde hutbeyi Fâtîmî halifesi adına değiştirme sözü almışlardı. Ancak isyanın başarısız olması Fâtîmîlerin bu teşebbüslerini beyhude çıkarmıştı²⁷⁶.

Fâtîmîler ile Selçuklular arasındaki doğrudan ilişkiler Mustansır döneminde Fâtîmî Veziri Nâsîruddevle b. Hamdân ile başlar. İbn el-Hamdân Mısır'da gücünü artırınca Abbâsîlere olan meylini izhâr etmiş ve Sultan Alparslan'ı Mısır'ı almaya teşvik etmişti. Mısır'dan gelen çağrıya olumlu yönde cevap veren Alparslan, Mısır'a yönelse de Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Anadolu'da ilerlediği haberini alınca geri dönmek durumunda kalmıştı²⁷⁷. Ancak bu sefer münasebetiyle Halep'te o zamana kadar Fâtîmî halifesi adına okunan hutbe, Abbâsîler ve Selçuklular adına okunmaya başlanmıştı²⁷⁸. Bunun yanında Mısır'da güçlenen Nâsîruddevle İskenderiye ve Dimyat gibi şehirlerde Abbâsî halifesi adına hutbe okutmaya başlamıştı²⁷⁹.

Mısır'da Nâsîruddevle karışıklığı devam ederken Suriye ve Filistin'de Türkmen Selçuklu emiri Atsız, Dımaşk, Kudüs ve Filistin'i Fâtîmîlerden alıp Selçuklu hâkimiyetine sokmuştu. Daha da ileri giden Atsız, Mısır'a yürümüş ancak Bedrü'l-

²⁷⁶ Tfs. için bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fâtîmî Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, İzmir, 2010, s. 9-48; ayn. mlf. *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995.

²⁷⁷ el-Makrizî, *İttiâz*, II, 302; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 28; Yazılıtaş, s.174-175.

²⁷⁸ İbn el-Âdîm, *Zübdetü'l-Haleb fi tarih el-Haleb*, Haz. Halil Mansûr, Beyrut, 1996, s. 173.

²⁷⁹ el-Makrizî, *İttiâz*, II, 309; Yazılıtaş, s.175.

Cemâlî'nin karşısında mağlup olunca geri çekilmiş ve Suriye'deki üstün durumunu Tutuş'a kaptırmıştı²⁸⁰.

Melikşah'ın ve Tutuş'un ölümünden sonra Suriye'de Selçuklu melikleri Rıdvan Haleb'te, Dukak ise Dımaşk'da hakim olmuştu. Bu iki meliklik birbirleri ile mücadeleye girişmişti. Halep Hakimi Rıdvan, Dımaşk'ta kardeşinin hakimiyetini kabul etmemiş ve Fâtîmîlerle kardeşine karşı işbirliği yapmış ve bu uğurda hutbeyi Fâtîmî Halifesi Müsta'lî Billah adına okutmuştu. Ancak komutanların ve devlet adamlarının telkinleri ile hutbeyi tekrar Abbâsîler adına çevirmişti²⁸¹.

Haçlıların Suriye'ye gelmesi ile Suriye-Filistin Selçuklu Devleti'nin Halep kolu ile Fâtîmîler arasındaki ilişki son bulmuştu. Çünkü Haçlılar, Fâtîmîlerin Suriye toprakları ile Halep Selçukluları arasındaki coğrafi bağlantıyı kesmişti. Bunun aksine Haçlıların bölgeye gelmesi Dımaşk hakimleri ile Fâtîmîleri yakınlaştırmıştı.

Daha önce de geçtiği gibi Fâtîmî Veziri el-Efdal, Haçlıları Suriye'de Selçuklulara karşı kaybettiği toprakları almak için araç olarak görmüş ve Antakya önlerinde onlara yardım etmişti. Ancak Haçlıların Fâtîmî topraklarına yönelmesi ve başta Kudüs olmak üzere birçok Fâtîmî şehrini ele geçirmesi Fâtîmîleri, Haçlılara karşı askerî mücadeleye sevk etmişti. Coğrafi olarak Dımaşk, Kudüs ve Mısır'ın yakınlığı neticesinde bu mücadelelerde Kudüs Haçlı Kontluğuna karşı Fâtîmîler ile Dımaşk Selçuklu Melikliği ittifak halinde olmuştu.

el-Âmir bi-ahkâmillah dönemi de söz konusu üçlü mücadelenin en yoğun yaşandığı döneme tekâbül etmiştir. Bu periyotta ilk olarak el-Efdal 1105 yılında Haçlılara karşı ordu sevk etmiş ve Dımaşk Selçuklu atabeyi Tuğtekin'i de yardımı çağırılmıştı. O sırada Busrâ'da âsî valisi Aytekin ve Selçuklu şehzadesi Ertaş b. Tutuş'un çıkardığı karışıklıkları halletmek için Busrâ'yı tazyik etmekteydi. Bu

²⁸⁰ Ali Sevim, s.34-50.

²⁸¹ Ali Sevim, s.90-92.

şekilde mazeret bildirmesine rağmen İstehbed Sabâvu ve Cihâr Tekin komutasında yardımcı birlikler göndermişti²⁸².

Fâtîmî-Dımaşk ve dolaylı olarak Selçuklu işbirliği daha önce de geçtiği üzere Haçlıların Sur kuşatmalarında zirveye çıkmıştır. 1111 yılında Haçlıların Sur kuşatması sırasında şehrin Fâtîmî Vâlisi İzzü'l-Mülk, Fâtîmîlerin büyük bir yardımdan aciz olduğunu biliyordu. Fâtîmîler karadan ordu göndermek yerine Suriye'de kalan şehirlere filolarla yardım göndermek ile yetinmekteydiler. Bu yardım da kuşatılan şehir için geçici bir çare olmaktan öteye gitmiyordu. Sur kuşatmasının ileriki dönemlerinde ise Venedik'in güçlü bir filoyla bölgede olup Fâtîmî donanmasını hayli yıpratması bu yardımları imkansız hale getirmişti. Bu coğrafi uzaklığın ve Fâtîmîlerin içinde bulunduğu durumu gören İzzül'l-Mülk Dımaşk atabeyi Tuğtekin'den yardım istemiş o da ilk olarak 200 tane okçuyu şehre göndermişti²⁸³. Kuşatmanın ilerleyen zamanlarında şehir halkı daha da müşkil duruma düşünce yine Tuğtekin'den yardım istenmişti. Tuğtekin de kendisi Haçlıların ikmal noktalarını kesmiş, küçük birlikleri Haçlı topraklarını yağmalaya göndermiş ve bu sayede onların dikkatlerini dağıtmayı düşünmüştü²⁸⁴.

Elbette ki II. Sur kuşatmasının başarısız olması Fâtîmîlerin herhangi bir savunma gücünden ve askerî fiiliyetlerinden kaynaklanmamıştı. Şehir halkı da durumun bilincindeydi. Bu sebepten halk, Vâlî İzzül'l-Mülk ile görüşüp Sur'u Tuğtekin'e teslim etmeyi kararlaştırmışlardı. Tuğtekin de şehri teslim alıp Seyfü'd-Devle Mesud'u buraya vâlî olarak atamıştı. Ardından el-Efdal'e durumu bildirip istediği takdirde şehirden çekileceğini söylemişti. el-Efdal ise gelişmelere müspet bakmış, Tuğtekin ve valiye teşekkür edip hil'atler göndermişti. Ancak şehirdeki bu değişim keskin olmamıştı. Zira hutbe Fâtîmî halifesi adına okunup sikke de onun adına

²⁸² İbn Kalânisi, s.206; İbn el-Esîr, XI, 85; el-Makrizî, İttiâz, III, 35; Anna Komnena, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s.343; Yazılıtaş, s.204.

²⁸³ İbn Kalânisi, s.240; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 49; Usta, *Kuşatma*, s.132

²⁸⁴ Usta, *Kuşatma*, 134

bastırılmata devam etmişti. Ayrıca Mısır'ın da burası ile irtibatı kesilmemiş ve yardım filoları gelmeye devam etmişti²⁸⁵.

Sözü geçen kuşatma sonrasında 1123-1124 yılında Sur halkının validen şikâyeti artması sebebiyle el-Âmir bi-ahkâmillah, Tuğtekin'in vâlîsi Mesud'u görevinden almıştı. Bu durumu Tuğtekin'e haber veren Halife el-Âmir ve veziri el-Betaihî Haçlıların tekrar Sur şehrine önlerine gelmesi ile Tuğtekin ile tekrar irtibata geçip şehri yine ona teslim etmişti²⁸⁶.

Fâtîmî Veziri el-Efdal, Haçlıların Mısır'a yönelip Farma şehrine girmesi sırasında da Tuğtekin ile irtibat kurmuştu. Ona, Haçlıların arkasından gelmesini söylemişti. Askalan'a kadar gelen Atabek, Fâtîmî kuvvetleriyle birleşmiş ve Haçlı gruplarına karşı küçük yağma akınları gerçekleştirmişti. Sonrasında Fâtîmî vezirinin ikram ve iltifatlarına mazhar olmuştu. el-Makrizî bahsi geçen ikramları ayrıntılı şekilde ele almaktadır. Ona göre, Tuğtekin Askalan'a gelince onun için büyük ziyafetler tertip edilmişti. Bunun yanında altın ve gümüş kılıçlar, değerli kumaş, perde ve çadırlar, altın ve ipekten hil'atler gibi birçok hediyeler verilmişti²⁸⁷.

Fâtîmîler nasıl gerekli gördükleri zaman Dımaşk'tan yardım istemişlerse bazı zamanlarda da kendilerinden Haçlılara karşı yardım isteniyordu. 517/1122-1123 yılında Dımaşk Hakimi Tuğtekin ve Musul hakimi Aksungur'un elçileri Mısır'a ulaşmış ve Fâtîmîleri, Haçlılar ile gazaya davet etmişlerdi. Elçilik heyeti Mısır'da resmî ve gösterişli bir törenle karşılanıp ikram görmüşlerdi²⁸⁸. el-Âmir ve veziri el-Betaihî de gelen yardım isteği karşısında bir donanma hazırlatıp Hüsâmü'l-mülk en-Nersî'yi başına getirmişti. Ancak söz konusu girişim de Haçlılara karşı bir başarı sağlayamamıştı.²⁸⁹

Yukarıda da geçtiği gibi Mısır'a Musul'dan elçi gelmesi yine Selçuklulara tabi Aksungur el-Porsukî ile Fâtîmîler arasında da bir ilişki olduğuna işaret eder. Bundan

²⁸⁵ İbn Kalânîsî, s.245; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 51, Yazılıtaş, s.206

²⁸⁶ İbn Kalânîsî, s.277; Yazılıtaş, s.206, 207.

²⁸⁷ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 53-54

²⁸⁸ İbn el-Me'mûn, s.60-62; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 99-100

²⁸⁹ el-Makrizî, aynı yer.

başka da 520/1125-1126 yılında Halife Âmir Aksungur el-Porsukî'ye Munkadî b. Müsâfir el-Ganevî ile birlikte hil'at, Mısır'a özgü çeşitli hediyeler, 30 bin dinar para yollamıştı. Ancak bu ihsanlar yolda iken Aksungur'un ölüm haberinin ulaşması üzerine heyet geri dönmüştür²⁹⁰.

Bütün bu verileri göze alacak olursak Fâtimî- Selçuklu ilişkilerinin bazı istisnalar dışında mezhepsel ve coğrafî rekabetten kaynaklı gergin başladığı görülmektedir. Ancak Selçukluların Melikşah'ın ardından karışıklık dönemine girmesi ve Haçlıların gelmesi ile Fâtimîler açısından tehlike olmaktan çıktığını görmekteyiz. Ayrıca el-Efdal'in Haçlılar ile ilgili yanılığının da uzun sürmemesi Selçuklular ile Fâtimîler arasındaki ilişkilerin ortak düşmana karşı zaman zaman ittifaka dönüşmesine sebep olmuştur. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki el-Âmir dönemi ve sonrasında Selçuklu-Fâtimî ilişkilerindeki iyileşme Selçukluların Suriye'deki bakiyeleri eliyle olmuştur. Bu durumda el-Âmir döneminde doğrudan ilişki yerine dolaylı bir ilişki tamlamısını kurmak daha doğru olacaktır. Taraflar arasındaki ilişkinin Haçlılara karşı iyileştiğini görsek de genel tutumların değiştiğini söyleyemeyiz. Zira el-Âmir'in eski bir Fâtimî Şîarı olan Bağdat'ı ve Sünnî İslâm dünyasını ele geçirme emelini zaman zaman dillendirmesi bazı kaynaklarca ifade edilmiştir²⁹¹.

²⁹⁰ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 117.

²⁹¹ İbn Tuveyr, s.19; Takkûş, s.402.

2.5. MAĞRİB İLE İLİŞKİLER

Mağrib kelime anlamı olarak batı, güneşin battığı yer gibi manalara gelmektedir²⁹². İslâm ıstılahında ise Mısır'ın doğusunda İskenderiye şehrinin bitiminden Atlas Okyanusu'na kadar olan bölgenin adıdır. Ortaçağ İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları bu bölgeyi değişik şekillerde sınıflandırmakla birlikte bunlardan en önemlisi şu şekildedir. İskenderiye'den Trablus'a (Libya) kadar olan bölge Mağrib'i Ednâ (Yakın Mağrib), Trablus'tan Tahert'e kadar olan bölge Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib), Tahert'ten Atlas Okyanusu'na kadar olan bölge Mağrib-i Aksa (Uzak Mağrib)²⁹³ denilmiştir.

Mağrib'de Hz. Ömer (r.a.) döneminde Amr b. As (r.a.) eliyle başlayan ve Emevîler zamanında tamamlanan seferlerin sonunda Müslümanların hâkimiyeti başlamıştı²⁹⁴. Ancak bölgenin İslâm dünyasının merkezine uzak olması ve üzerinde yaşayan Berberî kabilelerin etkisi ile de tam istikrar sağlanamamıştı. Dolayısıyla İslâm tarihinde, merkezî İslâm devletinden ilk kopmaların çoğu da söz konusu coğrafyada gerçekleşmişti. Yine Fâtimîler Daî Ebû Abdullah eş-Şîf eliyle bu topraklarda kurulmuştu.

İsmâilî akidesi başlangıcından itibaren başarılı bir gizli örgütlenme ve davet ile İslâm coğrafyasında yayılmıştı. Ancak Suriye, Irak, Yemen, Horasan, Afganistan gibi bölgelerde yayılmış olan İsmâilîler bir devlet vücuda getirememişlerdi. İlk siyâsî teşebbüslerini bahsi geçtiği üzere Yemen'de kuran İsmâilîlerin en büyük başarıları Mağrib'de kurdukları Fâtimîler Devleti olmuştu. Fâtimî Devleti esasen İsmâilî akidesinin Mağrib'de vücut bulmuş şekliydi. Bu devlet sayesinde İsmâilîler görüşlerini açık bir şekilde beyan etme fırsatı bulmuş, davetlerini mümkün olduğunca açık bir şekilde yapma olanağı elde etmişlerdi. Ancak Mağrib'de hüküm

²⁹² Arapçe garibe (güneş battı) fiilinden ism-i mekan sigâsı ile türetilmiş bir kelimedir.

²⁹³ İbn İzârî, *Beyan el-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I, thk. C. S. Colin vd., Beyrut, 1983, s.5; Yâkût el-Hamavî, *Mucem el-Büldân*, V, thk. Komisyon, Beyrut, 1977, 161; İbrahim Harekât, “Mağrib”, *DİA*, XXVII, 314-318.

²⁹⁴ İbrahim Harekât, aynı yer.

süren bir devlet nüfuzunu İslâm dünyasının geneline yayamazdı. Bunun bilincinde olan Fâtîmîler Ubeydullah el-Mehdî'den itibaren amaçlarını daha hızlı gerçekleştirebilecekleri Mısır'a yönelmişlerdi. Ancak bölgedeki Türk komutanların ciddi savunmaları sebebiyle başarılı olamamışlardı. Fâtîmîler için Mısır'ı almak bir Tevâifü'l-Mülük devleti olan İhşidîlerin zayıflaması ve Muizz Lidînillah'ın etkin davet siyâseti ile mümkün olabilecekti. Nitekim Muizz Lidînillah'ın tertiplediği büyük Mağrib seferinden İbn Zîrî ile birlikte muzaffer olarak dönen Cevher es-Sıkkîlî, bu seferdeki başarısından dolayı Mısır'a yapılan sefere öncülük etmiş ve 969 yılında Mısır'ı almıştı.

Fâtîmîlerin Mısır ısrarının arkasında sadece dînî idealleri yoktu. Mısır'ın zenginliği ve coğrafi konumu da Fâtîmî halifelerinin ilgisini çekmekteydi. Bunun yanında Mısır, Hicaz ve Suriye ile de bir bütün halindeydi. Dolayısıyla buraysa hakim olmak aynı zamanda Suriye ve Hicaz'da söz sahibi olmak demekti²⁹⁵.

Halife Muizz Lidînillah 969 yılında Mısır fethedilince oraya hemen gitmemişti. 970 yılında Zenâta kabilesinin isyan etmesi ve Mağrib'de kontrolün tam sağlanması adına 973 yılına kadar Mağrib'de kalmıştı. Öte yandan Mısır'da Abbasî geleneklerini sona erdiren Cevher es-Sıkkîlî'nin Mısır ve Suriye'de tam itaati sağlamasının üzerine 973 yılında Mısır'a gelmişti²⁹⁶.

Muizz lidînillah siyaset kabiliyeti yüksek olan bir halife idi Bu sebepten dolayı kendisinin Mağrib'den ayrıldıktan sonra Fâtîmî nüfuzunun orada çok sürmeyeceğini biliyordu²⁹⁷. Çünkü Mağrib, Mısır'a uzak bir coğrafyaydı ve burada yaşayan Berberî kabileleri isyan etmeye meyillilerdi²⁹⁸. Öyle ki Fâtîmîler Devleti kurulduktan beri sürekli kabile isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu sebepten dolayı arkasından kendine halef seçerken oldukça titiz davranmıştı. İlk olarak İbn Endülüsî olarak da bilinen Cafer b. Ali b. Hamdûn'a bu görevi tevdi etmek isteyen Muizz onun aşırı ve

²⁹⁵ Hasan Hudayrî Ahmed, *Alâkâtu'l-Fâtîmiyyîn fi Mısır bidüveli'l-Mağrib*, Kâhire, 1996, s.25

²⁹⁶ Yazılıtaş, s.89-91.

²⁹⁷ Hasan Hudayrî Ahmed, s.29.

²⁹⁸ Hasan Hudayrî Ahmed, aynı yer.

kendi otoritesini kısıtlayıcı istekleri hasebiyle bundan vazgeçmişti²⁹⁹. İbn Endelüsî'nin tutumuna sinirlenen halife, hilâfetin kötü gün dostu ve Kutâme kabilesinden sonra devlete en çok hizmet etmiş Sinhâce kabilesinin lideri Bulukkîn b. Zîrî'ye devretmişti³⁰⁰. Muizz, İbn Zîrî'nin çok güçlenmemesi için bir takım sınırlamalar getirmişti. Buna göre bazı vilâyetleri onun hâkimiyeti dışında tutup bazı görevleri de kabileler arasında paylaşmıştı³⁰¹.

Azîz billah döneminde Bulukkîn b. Zîrî, Muizz Lidînillah'ın getirdiği kısıtlamalardan kurutulmuştu. Ancak Fâtimîlere karşı her hangi bir düşmanca tutuma girmemişti. O ölünce oğlu Mansûr babasının yerini almıştı. O da Fâtimîler'den bağımsız hareket etse de şeklen onlara bağlı kalmıştı. Bu durumun bilincinde olan dönemin halifesi Azîz, Mansûr'un etkinliğini kırmaya çalışsa da başarılı olamamıştı. İki tarafın arasındaki soğukluk devam etse de iki hânedân arasında şeklen tabiyet ilişkisi ve hediyeleşme devam etmişti³⁰².

Fâtimî-Benî Zîrî ilişkisi bazı istisnalar dışında Mustasır billah dönemine kadar bu doğrultuda sürdürülmüştü. Ancak Mustansır döneminde Vezir el-Yâzûrî'nin kötü politikası ile Benî Zîrîler Abbâsîler adına hutbe okutup Fâtimîler ile bağlarını kesmişlerdi³⁰³.

Benî Zîrîlerin Fâtimîlerle bağlarını koparıp, Abbâsîler adına hutbe okutması tarafların aralarındaki münasebetleri sonlandırdığı anlamına gelmemişti. Zira bu iki devlet yakın coğrafyaları paylaşmaktaydı. Muizz'in ölümünden sonra sarsılan Sinhâcî (Zîrî) Devleti, Kuzeyden gelen Norman saldırılarına karşı koyacak durumda değildi. Sicilya'yı alan Normanlar Kuzey Afrika sahillerine de akınlar düzenlemekteydi. el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde ise saldırılar yoğunlaşmış ve buna ilâveten Haçlılar da işin içine girmişti. Temîm b. Muizz idaresinde Zîrîler,

²⁹⁹ Hasan Hudayrî Ahmed, s.29-30.

³⁰⁰ Hasan Hudayrî Ahmed, s.30; Yazılıtaş, *Fâtimî Devleti Tarihi*, s. 90.

³⁰¹ Yazılıtaş, aynı yer.

³⁰² Yazılıtaş, *Fâtimî Devleti Tarihi*, s.102-104.

³⁰³ Bu kopuş Mustansır döneminde kesin olmakla beraber tarihi konusunda ihtilaf vardır. tfs. İçin bkz. "Par Hady Roger Idris, *ed-Devletü's-Sinhâciye*, arp. trc. Hammâdi es-Sâhilî, Beyrut, 1992, I, 200-235; Yazılıtaş, s.188".

Fâtîmîler ile bir irtibata geçmemişti. Ancak durumunun kötüye gittiğini gören oğlu Yahya b. Temîm es-Sinhâcî (1108-1116) hutbeyi kanaatimizce politik amaçlı olarak tekrar Fâtîmîler adına okutmuştu. Aynı zamanda tekrar başlayan hediyeleşmeler ile iki hânedân arasında ilişkiler olumlu yönde gitmiş ve şeklen Fâtîmî üstün hâkimiyeti el-Âmir döneminde tekrar tesis edilmişti³⁰⁴. Bu dönemde Mağrib'e ulaşan Fâtîmî elçileri büyük törenler ile karşılanmış ve Zîrî emirine değerli hediyeler sunmuştu³⁰⁵. Onun 1116 yılında ölümünden sonra başa geçen Ali (1116-1121) ve oğlu Hasan döneminde de Fâtîmî- Zîrî ilişkileri iyi bir şekilde devam etmiş ve hediyeleşmeler sürmüştü³⁰⁶.

Zîrîler ilerleyen yıllarda el-Âmir'den Sicilya kralı Roger'e karşı yardım istemişlerdi. Ancak el-Âmir adı geçen krala karşı askerî bir mücadeleye girmek istememişti. Bunun yerine iki taraf arasında aracı olup Mustanu'd-devle Ali b. Ahmed b. Zeynü'l-Hadd eliyle bir anlaşma yaptırmış ve aralarında sulh akdettirmişti³⁰⁷.

Fâtîmîler Mısır'a geçmeden önce bütün Mağrib'de hakimiyet kurmuşlardı. Ancak Mısır'a intikalden sonra halef bırakılan Sinhâcî emirleri Mağrib'i tek bayrak altında tutmayı başaramamışlardı. Daha öncede geçtiği gibi kabile isyanları, zorlu coğrafya ve Endülüs'ün müdahaleleri mevcut siyasî ortamı şekillendirmişti. Sinhâcî Emiri Mansur da Mağrib yönetimini tek başına halledemeyeceğini anlamıştı. Bu nedenle kardeşi Hammâd'dan yardım istemiş, ona bir takım valilikler vermişti. Zenâta kabilesinin çıkardığı isyanlarda başarılı olan Hammâd yönetimini güçlendirmiş ve nihayetinde Mağrib'de Sinhâcî Devleti iki hânedân ve iki farklı devlete dönüşmüştü. Buna göre Zîrî kolu Kayrevan'ı, Benû Hammâd kolu da Kal'a şehrini merkez edinmişti³⁰⁸.

³⁰⁴ İbn Haldûn, *Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, VI, haz. Halil Şahade-Süheyl Zekkâr, Beyrut, 2000, s.213; İbn İzârî, I, 204-304; Hady Roger Idris, I, 362; Hasan Hudayrî Ahmed, s.72.

³⁰⁵ İbn İzârî, aynı yer; Hasan Hudayrî Ahmed, aynı yer

³⁰⁶ Hasan Hudayrî Ahmed, aynı yer

³⁰⁷ İbn Müyesser, s. 93; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 105.

³⁰⁸ Hasan Hudayrî Ahmed, s.74-78.

Fâtimîler Devleti ile Benû Hammâd Devleti arasındaki ilişkiler 1148 yılına kadar iyi bir şekilde devam etmişti. Bu dönemde hutbede Fâtimî halifesinin adı geçmekteydi. Bunun yanında düzenli hediyeleşmeler olsa da devletler arası münâsebet bundan ileri gitmiş değildi. el-Âmir döneminde de ilişkiler bu seyirde devam etmişti. Ancak Hammâdîlerin 1148 yılında hutbeyi Abbâsîler adına okutması bölgedeki Fâtimî üst egemenliğini nihayete erdirmişti³⁰⁹.

el-Âmir döneminde Mağrib’de Sinhâcîlerin kurduğu devletlerden başka Murâbıtlar da hüküm sürmekteydi. Bu devlet Sünnî olup Abbâsî halifesine bağlıydı. Aynı zamanda Fâtimîlerin ve Zîrîlerin kadim düşmanı olan Zenâta kabilesi tarafından kurulmuştu. Bu etkenlere coğrafi uzaklık da eklenince Murâbıt-Fâtimî ilişkisi hiçbir zaman gelişmemiş ve oldukça sınırlı olmuştur³¹⁰.

Murâbıtların dîni uygulamalarına tepki olarak İbn Tûmert’in çalışmalarıyla kurulan Muvahhidûn Devleti tarih sahnesine 1130 yılında çıkmıştır³¹¹. Çalışmamızın konusu olan el-Âmir dönemini kapsamayan bu devleti tezimizin dışında tutsak da kurucusu İbn Tûmert’in Mısır’da geçirdiği süre söz konusu dönem içerisinde. Buna göre Doğu beldelerinde dîni eğitim alan İbn Tûmert Mısır’a da uğramış ve ilim tahsili yapmıştı. Buradaki eğitimini tamamlayarak 511/1117-1118 yılında Mısır’dan ayrılmıştır³¹².

Fâtimîler, Mağrib’de kurulan devletler dışında buradaki kabileler ile de uğraşmak zorunda kalmıştı. Çünkü Mısır, zenginlikleri sebebiyle göç alan bir yerdi. Dolayısıyla tarih boyunca Mağrib’den ve Suriye’den göç almıştı. Suriye’den gelenler coğrafyaya uyum sağlasa da Mağrib’den gelen Berberî kabileler Mısır’da bir takım sorunlar meydana getirmekteydi. Fâtimîlerin İskenderiye ve Kûs valileri bunları denetimde tutsa da alınan tedbirler bazen yeterli gelmemekteydi. 517/1123-1124 yılında yine Mağrib’den gelen Lavâta Kabilesi, Mısır’da bir takım karışıklıklar çıkarmıştı. Dönemin veziri el-Betaihî, bir ordu teşkil edip onların üzerine yürüyüp mağlup

³⁰⁹ Hasan Hudayrî Ahmed, s.81.

³¹⁰ Hasan Hudayrî Ahmed, s.82-87.

³¹¹ Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *DİA*, XXXI, 410-412.

³¹² İbn Zâfir, 90-91; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 56.

etmişti. Muayyen bir haraca bağlanan Mağribliler bir süre sonra kendi ülkelerine dönmüşlerdi³¹³.

2.6. HİCÂZ İLE İLİŞKİLER

Mısır ve Hicâz tarihin ilk dönemlerinden beri sürekli bir iletişim içinde olmuştur. Bunda her ne kadar ana etken coğrafi yakınlık da olsa ekonomik nedenler de belirleyicidir. Zira Hicâz, Mısır ve Anadolu gibi kendisine yeten bir coğrafya olmadığından her zaman dış desteğe ihtiyaç duymuştur.

Bölge tarihine baktığımızda Mısır, Hicâz ve Suriye'nin bir bütün oluşturduğunu genellikle de İslâm tarihinde söz konusu coğrafyaların bir elden yönetildiğini görmekteyiz. Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile başlayan birlik, Emevîler döneminde kısa bir süre inkıtaa uğrasa da akabinde Abbasîler, İhşidîler, kısmen Fâtimîler, Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde de varlığını korumuştur. Fâtimîler'in Hicâz'daki durumlarını daha iyi anlamak için bir takım ayrıntıya değinmek elzemdir. Zira çalışmamızın konusu olan el-Âmir dönemindeki Hicaz ilişkilerini yorumlamak bu ön bilgiler sayesinde daha sağlıklı olacaktır.

Yukarıda belirtilen gereklilikler çerçevesinde Mısır'da ve Suriye'nin bir kısmında hüküm süren Fâtimîlerin coğrafi ve stratejik sebeplerin yanında Hicâz'a kayıtsız kalması beklenemezdi. Hicâz'ın İslâm dünyasındaki manevî rolü de söz konusu ilgide önemli bir etkendi. Zira burada hâkim olmak İslâm dünyasında liderlik mücadelesi veren Fâtimîler için Abbâsîlere üstünlük sağlaması bakımından önemli bir adımdı. Bu sebepten devlet kuruluşundan beri Hicâz ile yakından alakadar olmuştur.

³¹³ İbn el-Esîr, IX, 224-225; İbn Müyesser, s. 93.

Fâtimîler dışında Abbâsîler için de Hicâz hâkimiyeti önemli bir mefhumdu. Her ne kadar buradaki şerifler, Abbâsî Devleti'nden bağımsız hareket etseler de hutbeyi onların halifesi okutuyorlardı. İslâm dünyasında günden güne azalmakta olan nüfuz ve prestijlerini korumak için Abbâsîler, Hicâz da Fâtimî hâkimiyetini/hutbesini kabul edemezlerdi.

Hicâz her ne kadar iki hilâfetin çekişme alanı olsa da bölgenin kaderini burada hâkim durumda olan yöneticiler (Seyyid ve Şerifler) belirlemiştir. Bu noktada Hz. Hasan (r.a) soyundan gelenlerin (Hasanî) ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlerle (Hüseynî) iktidar için mücadele etmeleri karışıklığı artıran bir başka etmen olmuştur. Söz konusu tarafların dışında Karmatîlerin de Hicâz'daki etkenliği yadsınamaz bir gerçektir. Zira adı geçen fırka, Fâtimîlerle aynı inanç temelinden gelmelerine rağmen Abbâsîler adına hareket etmişlerdir.

Tarihte Hicâz'da ilk Fâtimî hutbesi Muizz döneminde 969 yılında okunmuştur³¹⁴. Sonrasında ise hutbe seyid ve şeriflerin insiyatifinde Abbâsî ve Fâtimîler arasında gelip gitmiştir³¹⁵. Her ne kadar bu iki devlet de buradaki nüfuzları için bir takım küçük askerî harekâtlar tertip etmiş olsalar da kalıcı başarıya ulaşamamışlardır. Hicâz yöneticileri kendilerine en çok iktisâdî yardımı gönderen devlet adına hutbe okutmuşlardır. Hicâz'ın temel çıkar politikası olarak adlandırabileceğimiz bu siyaset coğrafi yakınlıktan dolayı genelde Fâtimîlerin lehine olmuş ve bu durum Selçuklular bölgeye gelene kadar devam etmiştir. Ancak buradaki Fâtimî nüfuzu ekseriyetle hutbe ile sınırlı kalmış siyaseten yöneticiler bağımsız hareket etmişlerdir. Halife Mustansır döneminde Mısır'da baş gösteren kıtlık hasebiyle Fâtimîlerin buraya yardım edememesi üzerine Hicâzlılar hutbeyi Selçuklular ve Abbâsîler adına okutmuştur³¹⁶. Mustansır, Yemen'deki sadık taraftarları olan Suleyhîleri burada Fâtimî otoritesini güçlendirmek için kullansa da bu başarı geçici olmuş, Suleyhî

³¹⁴ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, *el- Alâkât Beyne Mısır ve'l-Hicâz Zemne'l- Fâtimiyyîn ve'l- Eyyübiyyîn*, Kâhire, ty, s. 80; Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 560.

³¹⁵ O tarihlerde Mekke'de Hasenîler ve Medîne'de Hüseyenîler bulunuyordu. Bu iki grup arasında rekabet bölgeyi istikrardan uzak tutuyordu. Mekke'de hutbe Fâtimîler adına daha istikrarlı olsa da Medîne'de durum daha karışıktı. Bkz. Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medîne", *DİA*, XXVIII, 308.

³¹⁶ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.118.

Emîri Ali b. Muhammed es-Suleyhî ölünce eski kargaşa hali geri dönmüştür³¹⁷. Sünnî hilâfeti güçlendiren Selçuklu varlığı, Hicâz için kalıcı bir istikrar getirmemiştir. Sultan Alp Arslan dönemine rastlayan Hicâz'da Selçuklu üst egemenliği buradaki seyyid ve şeriflerin çıkarıcı politikalarına engel olamamıştır.

Hutbe meselesi bu dönemde o kadar karışık bir hal almıştır ki bazen Mekke'de ve Medine'de ayrı devletler adına hutbe okutulduğu dahi görülmüştür. Hatta bir şehrin içinde ve dışında ayrı devletler adına hutbe okutulması bile kayıtlara geçmiştir³¹⁸. İlginçtir ki Hicâz da bu istikrarsızlık başka bir istikrarsız durum ile kısmen de olsa nihâyete erecekti. Zira Selçuklularda Sultan Melikşah'ın ölümü ile başlayan ve daha sonra Haçlı seferleri ile devam eden süreçte devlet enerjisini kendi içinde ve Haçlılara karşı kullanmasını zorunlu kılmıştı. Bu da zayıf Fâtimîlerin Hicâz'da sadece hutbelerde de olsa yüksek hâkimiyeti anlamına geliyordu. Fâtimîler, Haçlılar ile mücadele etse de Hicâz yardımlarını muntazam olarak göndermekteydi.

Çalışmamızın konusu olan el-Âmir döneminde de yukarıdaki şartlar aynen geçerli idi. Selçuklular başka sorunlarla uğraşsa da Abbâsîler buradaki davalarından vazgeçmiş değillerdi. Ancak şeriflerin ikili siyâseti onların nihâî başarıya ulaşmasına engel oluyordu³¹⁹. Bütün bunlara baktığımız zaman Fâtimîlerin de Hicâz'daki gayelerinin zaman içinde sadece hutbelerle sınırlı kaldığını görmekteyiz. Hiç şüphesiz bunda iç çekişmelerin ve Haçlı mücadelelerinin rolü büyüktü. O sebepten de şeriflerin siyasetlerine pek karışmamışlardır.

Oluşan serbest ortam ile cesareti artan Mekke Emîri Kasım b. Ebâ Hasenî bu durumdan faydalanmak istemişti. 1118 yılında Cidde sahilinde bulunan Ayzeb denen yerde Mısırlı tüccar kafilesine saldırmıştı. Bu tüccarlardan bir kısmını öldürüp kafilenin mallarına el koymuştu. Kalanlar Mısır'a ulaşınca durumu Vezir el-Efdal'e bildirmişlerdi. Olayı öğrenen el-Efdal çok sinirlenmiş ve “ *Mekke sahibi benim ülkemde tüccar yağmalamış. Ben de kendim donanmayla onun üzerine gidip ilk*

³¹⁷ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.116-118.

³¹⁸ Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Medîne”, *DİA*, XXVIII,308.

³¹⁹ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.133.

olarak Ayzeb'i sonra da Cidde'yi alacağım" demiştir³²⁰. Ancak daha sonra buraya kendi gitmekten vazgeçmiş, Mekke Emîrine yaptığı işten dolayı Kûs valisi ile aşığlayıcı ve tehdit dolu bir mektup göndermişti. Ardından ise Mısır'dan Hicâz'a ticaret hatta hac için gidilmesini yasaklamıştı. Bunun yanında Hicâz'a yapılan yardımları kesmiş ve bölgeye yönelik harekât için bir askerî birlik tesis etmişti.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hicâz dışı bağımlı bir ülkeydi ve yardım almadan kendisini idâme ettiremezdi. Bu yardımların niteliği ve niceliği sayesinde politika yapıyorlardı. Ancak Fâtimîlerin yardımı kesmesi Hicâz'da fiyatların aşırı derecede yükselmesine sebep olmuştu. Bunun yanında el-Efdal'in de orduyla geleceği dedikoduları Mekkelileri endişelendirmişti. Halk, Mekke Şerifinin yaptıklarını duyunca Hicâz'da Şerif'e karşı bir takım hareketler başlamıştı. Durumun günden güne kötüye gittiğini gören Şerif Kasım geri adım atıp Mısır'a bir elçi göndermek zorunda kalmıştı. Elçi, Mısır'a geldiği zaman kendisi ile hiç kimse ilgilenmemişti. Elçi kabullerinde alışlagelen ziyâfetler icra edilmemişti. Elçiye gasp edilen mallar geri alınıncaya kadar kendisiyle konuşulmayacağı söylenince malları geri vermeyi vaat edip Mekke'ye dönmüştü. Emîre gidip olanları anlatmış ve Fâtimîlerce yapılması planlanan askerî harekâttan bahsetmişti. Şerif Kasım bunları duyunca gereğinin yapılmasını emretmişti. Neticede gasp edilen mallar tekrar Mısır'a getirilmişti. Amr b. As Cami'ne getirilen söz konusu mallar sahiplerine geri dağıtılmıştı. Öldürülenlerin malları ise haksızlık yapılmadan varislerine verilmişti. Elçinin bu çabaları sayesinde ilişkiler normale dönmüş ve Hicâz'a Fâtimî yardımı tekrar başlamıştı³²¹. İki taraf arasında iyileşen ilişkiler el-Efdal öldükten sonra da devam etmişti. Şerif Kasım, el-Efdal'den sonra vezir olan el-Betaihî'yi tebrik etmek için Mısır'a bir heyet yollamıştı. el-Betaihî buraya yapılan yardımları artırıp emîre çeşitli hilatler göndermişti³²².

Şerif Kasım b. Ebâ Hasenî 1124 yılında ölünce halefi ve oğlu Felîte (veya Ebû Felîte) Mekke'de başa geçmişti. Ancak onun döneminde Fâtimîler ilişkiler açısından

³²⁰ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.134.

³²¹ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 58-59.

³²² el-Makrizî, *İttiâz*, III, 80; Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.135.

sorun olmasa da zaman içerisinde tekrar hutbenin Abbâsîler adına değiştiğini görmekteyiz. Sebebin ise siyasî bir sorun değil ekonomik bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Zira Abbâsîlerin yaptığı yardım bu dönemde Fâtimîlerinkinden fazla olmuştur³²³. Şerif Felîte'nin ölüm tarihinde (1132) hutbenin Abbâsîler adına okunduğunu bilmekteyiz. Bu bağlamda Fâtimîlerin Hicâz için el-Âmir döneminde başka bir girişiminin olmadığını anlamaktayız. Zira el-Âmir'in saltanatının son beş senesinin iç karışıklıklar içinde geçmesi ve bu sebepten ötürü Hicâz ile ilgilenilmemesi olasıdır. Ancak ilerleyen yıllarda Hicâz'daki hutbe Hâfız döneminde tekrar Fâtimîler adına okutulmuştur.³²⁴

2.7. NİZÂRÎLER İLE İLİŞKİLER

Şîa mezhebinin ortaya çıkışı Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar götürülse de asıl mezhep görünümünü almaları Kerbelâ hadisesinden sonra mümkün olmuştur. Buna göre mezhepte hilâfetin Hz. Ali ve oğullarının (r.a.) hakkı olduğunu kabul edilmekteydi. Bu noktada Şîa mezhebinin ilk etapta hilâfet meselesi sebebiyle Sünnî akideden ayrıldığını söyleyebiliriz. Şîa mezhebinin tarihsel gelişimine baktığımızda da hilâfet ve imâmet konusu sebebiyle kendi içerisinde bir çok kez bölündüğünü görmekteyiz. Bunlardan en önemlileri ise Zeydîye, İsmâîlîyye ve İsnâ Aşerîyyedir. Emevîler ve Abbâsîlere karşı hilâfet için sürekli isyan eden gruba 740 yılında yine Emevîlere karşı isyan sırasında öldürülen Zeyd b. Zeyne'l-Abidin'e nispetle Zeydîyye denmiştir³²⁵.

Şîa, ehl-i beyt imâmlarının altıncı silsilesi olan Cafer es-Sâdık (r.a.) bir ayırım daha yaşamıştır. Buna göre daha önce de bahsi geçtiği üzere yedinci İmâm olarak İsmâîl'i kabul edenler İsmâîlîye, Musa el- Kâzım'ı kabul edenler ise ileride İmâmiye

³²³ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, s.136.

³²⁴ Subhî Abdu'l-Mun'im Muhammed, aynı yer.

³²⁵ Yazılıtaş, s.7; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *DİA*, XLIV, 328.

(İsnâ Aşeriye) diye anılacak grubu oluşturmuşlardır. Böylece toplamda üç gruba ayrılan mezhep yine bu grupların altında da bölünmelere uğramıştır. Konumuz ile bağlantılı olduğu için söz konusu fırkalardan İsmâîliyyeyi ayrıntılı olarak ele almak durumundayız.

İsmâîliyye, Cafer es-Sâdık'tan sonra (r.a.) imâmetin oğlu İsmâîl'in hakkı olduğunu iddia etmiş ve bu noktada İsnâ Aşeriyeden ayrılmıştır. Ancak daha sonrasında İsmâîlî fırkası kendi içerisinde de birçok bölünmeye uğramıştır. Bunlardan ilki Fâtîmîler Devleti kurulurken Ubeydullah el-Mehdî'nin mehdîliğini kabul etmeyen ve İsmâîlî doktrininden çıkan Karmatîlerdir³²⁶.

Karmatîlerin etkin olduğu Suriye, Irak ve Bahreyn dışındaki İsmâîlîler Fâtîmîler Devleti kurulunca başlarındaki daîler vasıtasıyla devlete sadık kalmışlardır. Dolayısıyla bundan sonraki bölünmeler Fâtîmîler Devleti içerisinde vuku bulmuş olup sonrasında tüm İsmâîlîleri etkilemiştir.

Halife Hâkim bi-emrillah döneminde (996-1121) bazı daîlerin sapkın düşüncelerden etkilenen halifeye uluhiyet vasfı yüklenmişti. Bu inanç doğrultusunda Dürzî mezhebi ortaya çıkmıştır. Fakat bu sapkın grup ve düşünceler sonraki halife ez-Zahir döneminde yasaklanmış ve takibata uğramıştır³²⁷.

İsmâîlî akîdesinde en önemli bölünme ise Halife Mustansır'ın (1036-1094) ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Adı geçen halife ölmeden önce büyük oğlu Nizâr adına bazı kişilerden bi'at almıştı. Ancak devletin dizginlerini elinde tutan vezir ve başkomutan el-Efdal kendi kız kardeşi ile evli ve en küçük şehzade olan Müsta'li'yi halife tayin etmişti. Tarihî kronikler bu konu hakkında ilginç rivâyetler aktarmaktadır. Söz konusu rivâyetlerin birine göre Nizâr babasının sağlığında bir gün saraya girerken karanlık sebebiyle kendisine tazim göstermeyen el-Efdal'e sinirlenmişti. Ona “ *Ey Ermenî köpeği niçin saygıda kusur ediyorsun* ” demişti³²⁸. Yaşanılan olaydan sonra el-Efdal olası Nizâr halifeliğinde kendisine bir makam

³²⁶ Sabri Hizmetli, “ Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-514.

³²⁷ Yazılıtaş, s.148; Mustaf a Öz, “Dürzîlik”, *DİA*, X, 39-48.

³²⁸ İbn el- Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, haz. Muhammed Yusuf Rakkâk, Beyrut, 1987, s.498; Takkûş, s.398.

görememişti. Zira haksız da sayılmazdı. Çünkü Nizâr ellili yaşlara gelmiş ve kendisine bir çevre edinmişti. Dolayısıyla tahta geçtiğinde sevmediği el-Efdal'î vezâret makamında bırakması beklenemezdi.

Dikkat celbeden bir diğer rivâyet ise şöyledir. Halife Mustansır ölüm döşeğinde oğlu Nizâr adına verdiği nassı geri çekip küçük oğlu Müsta'î'ye adına nass vermişti. Müsta'î'nin imamlığına inananların kullandığı bu görüş çelişkilidir. Çünkü İsmâîlî akidesine göre verilen nass geri alınamaz ve kardeşten kardeşe de imâmet geçemezdi³²⁹. Akıllara geleceği üzere İsmâîlî akidesi de imâmetin İsmâîl'den alınıp Musa el-Kâzım'a verilmesini kabul etmeyenlerce ortaya çıkmıştı. Yani bahsi geçen rivâyet doğru ise bütün İsmâîlî akidesi adeta hiçe sayılmıştı. Kanatimizce de rivâyetin gerçek olması imkansızca yakındır.

Müsta'î'lerin savunduğu diğer bir görüş ise yine Mustansır döneminde vukua gelen hadiseler ile ilgilidir. Onlar Mustansır döneminde yaşanan ve *Felâket-i uzma* şeklinde tarihe geçen felâketler silsilesinde³³⁰ yapılmış bir takım tasarrufu Müsta'î'ye nass olarak görmektedir. Şöyle ki; Mustansır oğullarını bu sıkıntılı yıllarda çeşitli beldelere göndermişti. Ancak Mustansır, Müsta'î'yi hiç bir yere göndermeyip Kâhire'de yanında bırakmıştı. Bu olay Müsta'î'lerce nass olarak yorumlansa da kanaatimizce durum böyle değildir³³¹. Çünkü bahsi geçtiği üzere Müsta'î en küçük oğuldu. Yani söz konusu dönemde yaşı henüz çok küçüktü. O yaşlarda bir yerlere gönderilmesi oldukça sakıncalı bir durum doğurabilirdi.

Neticede Vezir el-Efdal, Mustansır'ın ölümünün hemen sonrasında eniştesi Müsta'î'yi tahta çıkarmıştı. Nüfuzu sayesinde de Kâhire'de devlet ileri gelenlerinden ve dava öncülerinden bi'at almakta zorlanmamıştı. Diğer

³²⁹ Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmîyyîn*, Beyrut, 1997, s. 832-834; İsmâîlîye akidesine göre imamın vasiyeti nass olarak kabul edilmekteydi. Mertebe bakımından da Peygamber sünnetlerinden üstün tutulan bu deliller çığnenemezdi. Tfs. için bkz. İhsan İlâhî Zahîr, *el-İsmâîlîyye Tarih ve Akâid*, Lahor, 1985, s.349-367.

³³⁰ Bu dönemde yaşanan kuraklık ve diğer doğal felâketler bütün Ortadoğu coğrafyasını etkilemişti. Fâtîmîler de bunlardan oldukça zarar görmüş ve çeşitli tedbirler almıştı. Tfs. için bkz. Mustafa Alican, "Fâtîmî Halifesi el-Mustansır billah Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi*, LIX, İstanbul, 1-26.

³³¹ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 84-85.

şehzadelerden de bi'at alan el-Efdal sadece Nizâr'dan bi'at alamamıştı. Akabinde Nizâr saraydan alelacele yanına bir kardeşini alıp İskenderiye'ye gitmişti. Bu şehir Mısır'da başkaldırıların merkezi olmuş bir yerdi. Mustansır zamanında asî valisi Nâsiruddevle burada isyan bayrağı açıp Sünnî hilâfete bağlılığını bildirmişti. Şehrin Türk Valisi Aftekin Nizâr'ı karşılamış ve destek vermişti. Nizâr buradaki dava mensuplarının ve siyasî erkânının desteğini alıp imâmetini ilan etmişti. el-Efdal de bu oluşuma karşı bir ordu sevk etmiş ancak gönderdiği kuvvetler Nizâr tarafından mağlup edilmişti. Gittikçe güçlenen Nizâr, Kâhire yakınlarına kadar ilerleme şansı bulmuştu. Durumun her geçen gün kötüye gittiğini gören el-Efdal daha ciddi bir hazırlıkla bizzat kendisi İskenderiye üzerine sefere çıkmış ve şehir kuşatmanın ardından teslim olmuştu. el-Efdal, Vali Aftekin'i derhal öldürmüş Nizâr'ı da Esîr olarak Kâhire'ye, saray zindanına götürmüştü. Burada duvar işçisi olarak çalıştırılan Nizâr aynı sene zindanda kötü şartlar altında ölüme terkedilmişti³³².

Nizâr'ın ölümü başlattığı isyanı sonra erdirmese de Mısır'da Müsta'li ve el-Efdal hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Ancak unutulmaması gereken bir şey vardı. Fâtimîler Devleti her şeyden önce bir mezhep devletiydi. Şîanın İsmâîliye kolunun akidesine sıkıca bağlıydı. Dolayısıyla her şey bir kurala bağlıydı. Bu sebepten tarihlerinde taht mücadelesi görmemişti. Tahtta hak iddia edecek kişinin bir nassa sahip olması gerekmektedir. Halifeler de sadece bir oğluna nassı verip kendilerinden sonraki halife tayin etmekteydiler. Akidelerinden kaynaklı söz konusu uygulama taht kavgası ihtimalini ortadan kaldırmaktaydı. Ancak nassın kesin olmaması durumunda meydana gelen ayrılık mezhepte de bir bölünmeyi beraberinde getirmekteydi

Taht meselesi hallolsa da bölünme engellenemezdi. Fâtimî halifeleri her ne kadar geniş sahaya hükmeden hükümdar olsalar da rûhanî yönleri de vardı. Sınırları dışında kalan İsmâîlîlerin de imamları durumundaydılar. Karmatîlerin ayrılmasından sonra dünyanın her yerindeki İsmâîlîler, Fâtimîlere bağlı kalmışlardı. Ancak bunların halifeyle direkt irtibatı imkansızdı. Söz konusu bağlantı baş daîlerce sağlanıyordu. Yani daînin merkeze itaat etmesi bölgenin de itaat etmesi anlamındaydı. Sözü edilen

³³² İbn el- Esir, VIII, 497-498.

kişilerden biri olan İran baş daîsi Hasan Sabbah, Mustansır ölmeden tüccar kılığında Mısır'a girmiş ve kendisi ile görüşme şansı elde etmişti. Rivâyete göre Hasan Sabbah Mustansır'a kendisinden sonra kime bi'at edeceğini sormuş ve Nizâr cevabı almıştı³³³. Bu nassı bizzat halifeden alan Hasan Sabbah'ın Müsta'li'ye bi'at etmesi imkansızdı. Zira daîler, İsmâilî akîdeyi en iyi bilen ve savunan kimselerdi. Hasan Sabbah da bu durumda merkezle irtibatını kesmişti. Dolayısıyla onun kontrolünde olan İran, Irak gibi beldelerde yaşayan İsmâilîlerin, Fâtimîler Devleti'ne olan gönül bağı ortadan kalkmıştı. Yine aynı şekilde Mısır'da ve Suriye'de de Müsta'li'nin imamlığını tanımayanlar çıkmıştı. Mısırdakiler el-Efdal tarafından bertaraf edilse de Suriye'de bir ayrışma vukua gelmişti. Ortaya çıkan ve Nizâr'ın imâmetini savunan bu kişilere tarihte *Nizârîler*, *Batınîler* ve *Haşîşîler* gibi isimler verilmiştir³³⁴.

Mustansır ölmeden her ne kadar oğlu Nizâr'a bi'at alsa da bunu alenen yapmamıştı³³⁵. Dolayısıyla İran baş daîsi dışındakilerden bi'at almamıştı. Bu durum İsmâilîyenin en kuvvetli örgütünün bulunduğu Yemen'in ve Yemen'e bağlı Hindistan'ın bir süre daha Mısır'a tabi olmasına sebep olmuştu³³⁶.

Fâtimî tarihindeki bu bölünme devleti derinden etkilemişti. Mısır dışında örgütlenen Nizâr taraftarları Müsta'li billah ve oğlu el-Âmir bi-ahkâmillah'ı gerçek halife olarak tanımayıp onlara *el-İmâm el-Mugtesib (Gaspçı İmâm)* adını takmışlardı. Nizârîler, el-Efdal'i ve adı geçen halifeleri öldürmek istemekteydiler. Yaptıkları suikastler ile meşhur olan bu firkanın Mısır'a sızıp suikast düzenlememesi için ciddi güvenlik önlemleri alınmıştı

Müsta'li billah döneminde Nizârîlerin Mısır'da pek bir girişimi olmamıştı. Onlar konumuz el-Âmir döneminde devlet için ciddi bir tehlike oluşturacaklardı³³⁷.

³³³ İbn el-Esîr, VIII, 497-498.

³³⁴ Batınîlik İsmâilîlerin kendi felsefesi olduğu için bütün mezhebi iştimal etmesi gerekmektedir. Bu surette bunlara Nizârî denilmesi daha doğru olacaktır.

³³⁵ Takkûş, s.387-389.

³³⁶ Yemen de Halife el- Âmir bi-ahkâmillah'tan sonra Mısır ile irtibatı kesmiş ve Tayyibîyye grubunu savunmuştur.

³³⁷ Tfs. İçin bkz. Farhad Daftary, *İsmâilîler Tarih ve Kuram*, trk. trc. Ercüment Kaya, Ankara, 1999, s.311-317.

el-Efdal, Halife el-Âmir'i korumak için onu halka açık törenlerden tecrit etmiş ve bütün devlet mekanizmasını kendi sarayına taşımıştı. Bahsi geçtiği üzere Vezir el-Efdal'i ölüme götüren suikastin de bunlar tarafından yapıldığı söylenmiştir. Her ne kadar bu konu hakkında şüpheler olsa da çoğu müverrih suikastı Nizârîlere nispet etmiştir. Halife el-Âmir döneminde Nizârîler ile iki şekilde mücadele edilmiştir. Bunların ilki Nizârîlerin kuramlarını yıkmaya yönelik olup diğeri de bunların Mısır'a sızmalarını engellemektir.

2.7.1. Nizâr'ın İmâmetinin Batıl Olduğunu Kanıtlamaya Yönelik Faaliyetler

Müsta'lî-Nizâr kavgasının ardından 30 sene gibi bir zaman dilimi geçmesine rağmen Fâtimîler Devleti içerisinde bu konu hala ciddi bir mesele idi. Bu sebepten el-Âmir ve veziri el-Betaihî sarayın en büyük salonunda bir toplantı tertip etmişlerdi. Yapılan toplantının amacı hala hayatta ve Fâtimî sarayında olan Nizâr'ın anne baba bir kız kardeşini Nizâr aleyhine şahitlik yaptırmaktı. Bunu ilk olarak vezir düşünmüş ve düşüncesi halifenin de hoşuna gitmişti³³⁸. O dönem için böyle bir toplantının düzenlenmesi hala Mısır'da Nizâr yandaşlarının bulunduğu işaret etmektedir. Bununla birlikte halife kendi meşruiyetini ispat etmek ve Nizârîlerin takmış olduğu gaspçı sıfatını çürütmek derdindeydi.

Toplantıya saraydaki yüksek rütbeli memurlar, dava önderleri gibi çok sayıda kişi katılmıştır. Nizâr'ın kız kardeşi, halifenin amca oğulları ve saray üstadları da salonun bir kısmında çekilen perdenin arkasında hazır bulunmuşlardır. Hanedanın kutsiyetinden dolayı böyle bir tedbire gidilmesi oldukça muhtemeldir. Toplantı başlayınca Vezir yerinden kalkıp perdenin karşısına geçmiştir. Ardından “ *Perdenin arkasında kim var?*” diye sormuştur. Kendisine perdenin arkasında Nizâr'ın kız kardeşi ve amca oğullarından başka kimsenin olmadığı söylenmiştir. Bu tahakkuk ettirilmiş ve katılımcılar buna müşâhid olmuşlardır. Ardından söz alan Seyyide binti Mustansır “ *Ben Şehâdet ederim ey hâzırûn, benden duyduklarını Müslümanlara*

³³⁸ İbn Müeyesser; s.99; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 87.

ulaştırın ki kardeşim Nizâr âsîdir ve onun için imâmet söz konusu değildir. Ben onun fâsık imamlığından uzağım ve onun imametine inananlara lanet vardır. Ben bunu babamdan öğrendim, annemden işittim. Eyyâmü'n-Nilde gezi için gidilen Bersâyâ ve Harâre adlarıyla maruf olan yerlerde annemle babamın iki erkek çocuğu arasında tartışma başladı (Nizâr ve Abdullah). Bunun üzerine Mustansır ikisini önüne getirtti. İkisini de azarladı ve sizden biriniz işe (hilâfete) ulaşamaz dedi. O işin (hilâfetin) sahibi vaktinde bilinecektir. Ve ben gördüm ki Mustansır kendisini ölüme götüren hastalığa yakalandığında Müsta'li'yi yanına getirip yatağına aldı. Gözlerinin arasını öptü. Ona uzunca bakıp sevdi. Gözlerinden yaş damladı. Babam öleceği gün halamı (Halife Zâhir'in kızı Mustansır'ın kardeşi) davet etti. Ona önümüzde gülümsedi. Ona elini uzattı, öptü ve ahit verdi. Bun bunun alenî ve açık olduğuna şehâdet ederim. Babam o gece ölünce el-Efdal, dailer ve ordudan kimseler geldi. el-Efdal oturdu diğerleri ayakta kaldı. Ardından taziyeleri kabul etti. Sonra halama " Ey Efendimiz hilâfet için kimden razı oldu (Mustansır)." Halam da dedi ki " O ben üzerine ahid verdiğim için emanettir. O bana vasiyet etti ki; benden sonra halife Ebâ'l-Kasım'dır (Müsta'li). Sonra Müsta'li geldi. Halam ona bi'at etti. Ardından Nizâr'ın en büyük kardeşi Abdullah bi'at etti. Sonra el-Efdal Nizâr'ı işaret etti ve o da Müsta'li'ye bi'at etti. Ardından Nizâr'ın vekil olmasını emretti ise de bunu mekan uygun olmadığı için erteledi. Bunun akabinde el-Efdal, daileri üstadları çağırarak onlardan bi'at aldı. Halam, el-Efdal'den Nizâr üzerine yapılacak vekâleti kötü bir söz söylediği için kadirmasını istedi. Ve vallahi kardeşim Nizâr İskenderiye'deki Nâsırud-Devle'nin yanına imâmetin kendi hakkı olduğunu söylerek bu bunu talep ederek gitti. Ancak el-Efdal onların ümitlerini boşa çıkardı. Ve Allah her kim ona (Nizâr) içinden ve dışından inanırsa lanet eder." Bu konuşmanın sonrasında halk ona teşekkür etmişti³³⁹.

Söz konusu toplantıda konuşulanlar Münşi İbn Sayrafi tarafından kaleme alınıp başta Dimaşk olmak üzere çeşitli yerlere gönderilmişti. Bugün orijinal metni

³³⁹ İbn Müeyesser, s.100-101; el-Makrizi, *İttiâz*, III, 86-87; Cemâleddin Şeyyâl, *Mecmûâtü'l-Vesâiki'l-Fâtîmîyye Vesâiku'l-Hilâfe ve Vilâyetü'l-Ahdi ve'l-Vezâre*, Kâhire, 2001, s.56-78.

elimizde bulunan bu tutanak “*el- Hidâyetü’l-Âmirîyye*” adıyla meşhur olmuştur³⁴⁰. İbn Müyesser’in rivâyeti ile küçük farklar bulunan bu tutanak gerçek olsa da Müsta’lî lehine getirilen naslar kanaatimizce kurmacadır. Zira metin iyi tenkit edilirse şüphe doğuran bir çok nokta tezâhür edecektir. Ayrıca metin Dımaşk’ta büyük yankı bulmuş ve oradaki Nizârîlerin liderinin tenkidine uğramıştır. Halife de buna bir cevap yazdırsa da bir önceki tutanağın üstüne bir şey ekleyememiştir³⁴¹.

Yukarıda anlatılan olayın dışında İbn Müyesser’de ilginç bir rivâyet daha vardır. el-Âmir ve veziri el-Betaihî 516 senesinde (1122-1223) Alamut’a, Hasan Sabbah’a bir heyet gönderme kararı almışlardı. Onların amacı ilmî yönden Nizârîleri ilzam etmekten başka bir şey değildi. Bu gaye için heyette İsmâilîyeden ve İmâmîyeden fakîhler görevlendirilmişti. Bunlar; Daî’d-Duât Veliyyü’d-Dîn Ebû’l-Berakât b. Abdulhakîk, İsmâilî kadıları Ebû Süreyyâ, Muhtâr ve Ebü’l-Fahr, Şerîf b. Ukayl, gibi kıdemli şeyhler idi. Ayrıca halifenin ailesinden Mustansır’ın çocukları, el-Âmir’in kuzenleri ve siyâsî erkandan da bir takım umerâ mevcuttu. Vezir el-Betaihî onlara hitâben “*İsmâilîliğe karşı çıkan haricîlere karşı deliliniz nedir?*” diye sordu. Onlar da “*Nizâr için imamlık yoktur. Kim onun imametine inanırsa mezhepten çıkar, katli de helal ve vacip olur, Eğer Mustansır, Nizâr’ı Müslümanlara veliahd diye isimlendirdiyse kendi kız kardeşi Ebâ’l-Kâsım Ahmed’i (Müsta’lî billah) Müminlere veliahd olarak isimlendirmiştir. Şüphesiz ki her mü’min müslimdir. Ancak her müslim mü’min değildir*” demişlerdi³⁴². Bu seçilen heyet hasımlarını ilzam etmek için bilgilendirilmişti. Ayrıca Müsta’lî’nin hilâfetine bir takım delil de getirmişlerdi. Bunlardan biri de felâket zamanlarında şehzadelerin çeşitli yerlere gönderilme hadisesidir. Zira bu sıkıntılı yıllarda Mustansır’ın çocukları çeşitli beldelere gönderilmiş, bir tek Müsta’lî Kâhire’de kalmıştı. Bir başka delil ise Mustansır oğlu

³⁴⁰ Tam metin için bkz. Cemâleddin Şeyyâl, s.56-78.

³⁴¹ Bu cevap da bugün elimize ulaşabilmiştir. Bkz. Cemâleddin Şeyyâl, s.78-80.

³⁴² Mü’min ve Müslim kelimesinin aynı manayı taşıma meselesi Kelâm ilminde bir konudur. Ehli sünnet bu iki kelimeyi aynı manada görse de (et-Taftazânî, Şerhu’l-Akîdeti’n-Neseffiyeti, thk. Muhammed Adnan Derviş, İstanbul, ty., s.199-201) İsmâilîler, Hucurat Suresi 14. ayetini (Onlar Müslüman olduk dediler ama kalpleriyle imân etmediler) delil göstererek Mü’min kelimesini Müslim kelimesinden üstün görmüşlerdir. Dolayısıyla Mustansır önceleri, Nizâr’a Veliyyü’l-ahdi’l-müslimîn demiş olsa bile ölüm döşeğinde Müsta’lî’ye Veliyyü’l-ahdi’l-mü’minîn diyerek onu üstün görmüştü. Bkz. İbn Müyesser, s.99-100; el-Makrizî, *İttîâz*, III, 84-85.

Müsta'lf'i, el-Efdal'in kız kardeşi ile evlendirirken nikah aktinde ismini veliahd olarak yazdırmasıdır. Bunların haricinde en dikkat çekici delil ise Mustansır'ın kızı ve Nizâr'ın da anne-baba bir kardeşi olan Seyyide binti Mustansır'a nispet edilen ve yukarıda genişçe bahsi geçen şahitliktir. Bu surette komisyon hazırlanmış ve Alamut'a yollanmıştır³⁴³. Ancak İbn Müyesser ve el-Makrizî'den aldığımız bu bilgide bir takım yanlışlıklar olması muhtemeldir. Zira Alamut'a bu kadar önemli kişilerin gitmesi pek mümkün değildir. Kanatımızca bu yukarıda olan olaylar ve konuşmalar Fâtimî sarayında yapılan toplantı ile ilgilidir. Yine değindiğimiz üzere bu toplantı tutanakları Dımaşk gibi Nizârîlerin yoğun olduğu yerlere gönderilmişti. Bizim düşüncemiz bu tutanaklardan birinin Alamut'a da yollandığı şeklindedir.

2.7.2. Nizârî Fedâilerinin Mısır'a Sızmasını Önlemeye Yönelik Uygulamalar

Nizârîler, İslâm tarihinde yaptıkları suikastler ile meşhur olmuşlardı. Onların bu konudaki ilk hedefleri ise şüphesiz Nizâr'ın hakkını yediklerini düşündükleri el-Efdal, Müsta'lf billah ve el-Âmir bi-ahkâmillah idi. Nasıl ki yukarıda geçtiği üzere Müsta'lfîler, Nizârîlerin katlini vacip görüyorsa Nizârîler de onların katlini vacip görmekteydi. İşte bu durum Fâtimîler Devleti için ciddi bir güvenlik meselesiydi. el-Efdal ilk olarak yukarıda da geçtiği üzere Halife el-Âmir'i halka açık törenlerden tecrit etmiş ve bu sayede onu korumaya çalışmıştı.

el-Efdal'in ölümü her ne kadar komplo olarak da anılsa derin Nizârî şüpheleri taşıyordu. Onun ölümü ve çıkan dedikodular yeni vezir el-Betaihî'yi bir takım tedbirler almaya itmişti. Bunlardan ilki vezirin Askalan'a gönderdiği emirleridir. Askalan, Suriye ve dolayısıyla Doğudan gelenlerin Fâtimî topraklarında ilk girdiği yerd. O sebepten mahiyeti önemliydi. Bunun için vezir, validen Askalan'da tanınmadık kişileri hizmetine almamasını, beldelerine gelen tüccâr ve diğer tâifelerin isim ve künyelerinin alınmasını emretmişti. Hatta Mısır'a daha önceden gelmeyen ve ismi duyulmamış kişilerin şehre alınmasını da yasaklamıştı. Bunun yanında

³⁴³ İbn Müyesser, aynı yer; el-Makrizî, aynı yer.

Askalan'dan Kâhire'ye kadar olan yerlerde kontrol noktaları oluşturmuş ve her gelen ciddi bir takibâta uğramıştır. Gelen kabilelerde köle, hammâl, tüccâr ve malların ayrı ayrı tespiti yapılmış ve bunlar yazılmıştır. Bu yazılı kağıtlar kontrol noktalarında tekrar tekrar bakılıp uyumsuzluk durumunda Mısır'a giriş engellenmiştir³⁴⁴.

Her ne kadar vezir böyle tedbirler olsa da Mısır'ın içine girmiş, saklanan Nizârî fedaîlerinin olduğu tahmin edilen ve korkulan bir durumdu. Üstelik Mısır halkından da gizlenen Nizâr destekçilerinin olması imkan dahilinde idi. Bunları bir takım vaatler ile kandırmak, Mısır'a fedaî sokmaktan çok daha kolaydı. Bütün bunların bilincinde olan el-Betaihî, Mısır (Fustat) ve Kâhire valilerini uyarmıştı. Vezir, onlardan beldelerinde mahalle mahalle, sokak sokak, cadde cadde hatta ev ev gezmelerini isteyip, her yerin sakinlerini ismen yazmalarını istemişti. Ayrıca bir evden diğerine taşınmaya da yasak gelmiş ve izne tabi tutulmuştu. Valiler de emre uyarak ev ev gezerek sakinlerin isimlerini ve künyelerini yazmış ve buldukları mıntikalara asmışlardı. Bunun yanında geçici olarak ikâmet eden gurbetçileri de o an buldukları yerlere kaydetmişlerdi³⁴⁵.

Bu önlemler dışında el-Betaihî'nin iyi bir haber alma teşkilatı vardı. O hangi evde hangi bölgede kim yaşıyorsa haberlerine muttali idi. Bütün bu tedbirler geçici olarak olumlu sonuçlar verse de Nizârîler bir sızma hareketiyle ileride de anlatacağımız üzere el-Âmir'i öldürmeye muvaffak olacaklardı.

³⁴⁴ İbn Müyesser, 97-98; el-Makrizî, *İttiâz*, III, 108; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, s.172.

³⁴⁵ İbn Müyesser, aynı yer; el-Makrizî, aynı yer; Eymen Fuâd Seyyid, aynı yer.

3. el- ÂMİR Bİ-AHKÂMİLLAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

el-Âmir bi-ahkâmillah'ın Nizârîlerce öldürülmek istenmesi ve sebeplerini daha önce değinmiştik. Zira Nizâr taraftarları davaları için bunu elzem olarak görüyorlardı. Esasında onların emelleri sadece el-Âmir ile sınırlı değildi. Bu uğurda el-Efdal'i de öldürmüşlerdi. el-Betaihî de onların ölüm listesinde idi ancak geçtiği üzere buna gerek kalmamıştı. Adı geçen vezirin aldığı önlemler kısa sürede fayda vermiş ancak ilerleyen senelerde on kişilik bir Nizârî tâifesi Mısır'a girmeyi başarmıştı. Üstelik bu durum gizli de değildi. Zira el-Âmir böyle bir taifenin varlığından haberdar idi. Onları ele geçirmek istese de başarılı olamamıştı³⁴⁶.

Mısır'a sızan Nizârî tâifesi el-Âmir'in kendilerinden haberi olduğunu biliyorlardı. Bu sebepten dolayı tedirginlerdi. Onlar el-Âmir'i öldüremeden öldürülmekten çekiniyorlardı. Nihayetinde bir evde toplanıp konuştular. İçlerinden bir kişi “ *Bizim bu işimiz açığa çıktı, biz amacımıza ulaşacağımızdan emin değiliz ve bunu yapmadan öldürülebiliriz. Bizim aramızdan birini öldürmemiz benim görüşümdür ki maslahatımızdandır. Bu öldürüğümüz kişinin başını iki saray arasına bırakalım. O esasında bizden biri ve aralarında olacaktır. Eğer onu tanırlarsa bizim için burada durmanın bir anlamı yoktur. Eğer tanımazlarsa biz istediğimi yapabiliriz*” diye konuştu. Buna cevaben içlerinden bazıları “ *İçimizden birisi ölürse sayımız azalır ve işimizi (suikast) tamamlayabilir miyiz*” dedi. Bunun üzerine ilk söz alan adam “ *Bu iş (ölmek) bizim işimiz değil mi ve bu işte bize gerekli olan itaat değil mi*“ dedi. Bunun üzerine herkes *evet* dedi. Yine o adam “*Sizden birinizi işaret etmeyeceğim bu işi kendi kendime yapacağım* “ dedi. Ardından ise hançerini alıp kendisine sapladı ve o vakit öldü. Kalanlar, ölünün başını alıp gece vakti iki saray arasına attılar. Ardından birbirlerinden ayrılıp şehirde olanları izlemeye başladılar. İnsanlar kesik başın etrafında toplansa da içlerinden bir kişi bile ben tanıyorum demedi. Bu durum

³⁴⁶ el-Makrizî, *İttiâz*, III, 128; İbn Tağriberdî, V, 182.

üzerine baş valiye götürüldü. Vali ilk olarak sokaklarda tanınan isimleri davet edip kesik başı tanıyan var mı diye sordu. Ancak yine bir tanıyan çıkmadı. Bunun üzerine vali, mahallelerden tanınan isimleri davet etti. Onlar arasından da tanıyan çıkmayınca kalan dokuz Nizârî rahatladı. Bu işi yapacaklarına dâir inançları arttı.

Tanınmadıklarını anlayan Nizârî tâifesi, el-Âmir'in mutad bir şekilde yaptığı ve Nîl haliçlerinden birinde yer alan Ravda gezisinde ona saldırmayı düşündüler. Ancak söz konusu gezi sırasında halife kalabalık muhafız gruplarınca korunmaktaydı. Diğer taraftan oraya gitmek için bir köprüden geçmek lazımdı. Köprü'nün darlığı hasebiyle halifenin yanına muhâfızlar giremiyordu. Bunu hesap eden suikastçılar halifeden önce oraya giderek dikkat çekmemek için bir fırına girmişlerdi. Fırıncıdan fazlaca ekmek ve bal isteyen tâife bu sırada halifenin köprüye gelmesini bekliyordu. Fırıncı da bu grubun verdiği çokça dirhemden memnun olup dediklerini hazırlamıştı. Nizârîler bunları yerken o esnada da Halife el-Âmir görünmüş ve köprü dar diye muhafızların önüne geçmişti. O sırada Nizârî grubu gizlendikleri yerden çıkıp halifenin üzerine atlamışlardı. Bir tanesi ata çıkıp halifeyi hançer darbeleri ile yere düşürmüştü. Diğerleri de onu desteklemişlerdi. Her ne kadar bu dokuz kişinin hepsi oracıkta öldürülse de halife ağır yaralanmıştı. Ateşli ve yaralı bir biçimde Lü'lü sarayına getirildi ve çok geçmeden de ölmüştü. Öldüğü zaman 34 yaşında idi. Daha sonra naaşını Kâhire'deki saraya nakletmişlerdi³⁴⁷.

el-Âmir'in ölümü konusunda başka bir rivayet daha ortaya atılmıştır. Buna göre el-Efdal'in sadık adamları efendilerinin katli için halifeye kin beslemişler ve onu öldürmüşlerdi³⁴⁸. Ancak kanaatimizce bu rivayet oldukça zayıftır. Zira İbn Kattân el-Merrâkuşî'nin ortaya attığı bu iddia herhangi başka bir kronik tarafından

³⁴⁷İbn el- Esir, IX, 255; İbn Müyesser; s.110-111; İbn Tuveyr, s.24-26; İbn Zâfir, s.91; İbn el- Cevzî, *el- Muntazam fî Tarihi'l- Mülük ve'l-Ümem*, XVII, thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1992, s.258; İbn Hallikân, V, 300-301; İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Hannân Abdülmennân, Amman, 2004, s.1884; İbn Hammad es-Sinhâcî, *Ahbâru Mülûki Beni Ubeyd*, thk. Abdulhalim Üveysî, Riyad, 1980, s.105; el-Makrizî, *İttîâz*, III, 129-130; İbn Tağrıberdî, V, 182-183; Ebü'l-Fidâ, III, s.9; Takkûş, s.402; Abdukerim Özeydî, "Âmir bi-ahkâmillah", *DİA*, III, 68; S. M. Stern, "al-Âmir bi ahkâm allah", *El*², I, 440.

³⁴⁸ İbn Kattân el-Merrâkuşî, s. 217-218.

doğrulanmamaktadır. Ayrıca dönemsel şartları gözönüne aldığımızda suikastı Nizârilerin gerçekleştirdiğini söylemek doğru olacaktır.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere halife kendisini öldürmek isteyen bir taifenin Mısır'a girdiğini biliyordu. Ayrıca müneccimlerden geleceği hakkında bilgi alıyordu. Bu surete kendi ölümünü tahmin eden Âmir hayatının son zamanlarında şu beyti söylerdi: “ *el-Âmiru miskin. el-Maktûlu bi's-sikkîn*” (Âmir miskindir. Hançerle öldürülmüştür) ³⁴⁹.

el-Âmir bi-ahkâmillah, Ubeydullah el-Mehdî ile Mağrib'de başlayan Fâtimî hilâfetinin onuncu halifesiydi. Babası Müsta'fî billah'ın 1101 yılında ölümü ile tahta geçmiş ve 1130 yılında öldürülene kadar başta kalmıştı. Her ne kadar hilâfetinin büyük çoğunluğu vezirlerin tahakkümü altında geçse de tahtta kaldığı 29 sene itibariyle dedesi Mustansır'dan sonra tahtta en uzun kalan ikinci halifedir. Onun dönemi Fâtimîler Devleti için bir geçiş dönemi olmuş ve sonrasında istikrar geri dönüşü olmayan bir şekilde bozulmuştur.

el-Âmir bi-ahkâmillah'ın şahsiyeti hakkında İslâm kaynakları ayrıntılı bilgiler vermekle beraber esasında birbirinin tekrarı niteliğindedir. Rivâyet yoluyla müellifler bu bilgileri birbirlerinden almışlardır. Ancak ne yazık ki söz konusu bilgiler üzerinde bir tenkit yapılmamıştır. Zira devletin Şîî olması ve kaynakların genelinin de Sünnî alimlerce yazılması bu durumun temel nedenidir. Haçlılara kaybedilen topraklar ve el-Efdal'in ölümü başlıca tenkit noktalarıdır. Ancak bu iki konuyu da daha önce ele aldığımız için burada bir yorum yapmayacağız.

el-Âmir eğlenceye, törenlere, gösterişlere düşkün biri idi³⁵⁰. Ancak aynı zamanda mutaassıb bir İsmâîlî idi. O, el-Efdal'den sonra merasim ve tören sayısını artırmıştı. Ayrıca el-Efdal'in terk etmediği bazı İsmâîlî geleneklerini tekrar ihyâ etmişti. Yine onun kapattığı Dâru'l-ilm'i sadece şer'î konularda ders vermek üzere tekrar açmıştı. Zehebî gibi Sünnî İslâm tarihçileri onun ceberrut, kibirli ve kan dökmeyi seven biri

³⁴⁹ İbn Tağriberdî, aynı yer

³⁵⁰ İbn Zâfir, s.90.

olduğunu söylemiştir. Bu rivâyet diğer İslâm kaynaklarında da yer alıp esasında abartılı olmakla birlikte doğru idi³⁵¹.

Filhakika el-Âmir'in müverrihlerce tenkit edilmesinin sebebi el-Betaihî'den sonra artan müsâdere, yani halkın malına el koyması ile ilgiliydi. Daha önce de değindiğimiz üzere bu işte çok ileri gidilmişti. Yine adı geçen vezirden sonra kötü yönetimi sayesinde fiyatların artışı halkı kendinden soğutan başka bir etmendi. Nitekim el-Âmir'in ölümü halk nazırında sevinç ile karşılanmıştı³⁵². Ancak bütün bunların yanında cömert bir kişiydi. Alaylarda ve gezilerinde halka çokça ihsanda bulunurdu. Önemli günlerde verdiği büyük ziyafetler de halkın her kesiminden insan bulunmasına da dikkat ederdi.

Fiziksel olarak ise el-Âmir esmer ve çatık kaşlı olduğu rivayet edilmiştir. Yazısı iyi değildi. İlmî olarak ise oldukça iyi bir eğitim almış ve edebiyata yönelmişti. Fâtimî halifeleri arasında *Kur'an-ı Kerîm*'i de ezberleyerek hâfız olan tek kişiydi³⁵³. Bütün bu bilgiler ışığında onun gitgelli bir yapıda bazen iyi bazen kötü olan değişken bir kişiliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz³⁵⁴.

Bu şiir el- Âmir biahkâillah'a atfedilir³⁵⁵.

*“Esbahtü Lâ ercû ve la ettâkî – İlla İlâhî ve lehü'l-Fazl
Ceddî nebî ve imâmî ebî- ve mezhebi et-tevhîd ve'l-adl
“Ben fazilet sahibi Allah'tan başka kimseden korkar ve bir şey ister olmadım
Dedem peygamberim, imamım babam ve mezhebim tevhîd ve adalet³⁵⁶ “*

³⁵¹ İbn Tağriberdî Âmir'in kişiliği hakkında bir çok müellifin rivâyetlerini toplamıştır. Tfs. için bkz. İbn Tağriberdî, V, 168-176.

³⁵² İbn Tağriberdî, V, 172.

³⁵⁴ İbn Hallikân, V, 300-301.

³⁵⁵ Aynı zamanda önceki Fâtimî halifelerine de ait olduğu şeklinde rivâyetler vardır.

³⁵⁶ İbn Tağriberdî, V, 181.

SONUÇ

Fâtîmîler Devleti X. asrın başlarında en geniş sınırlarına ulaşmış ve ayrı bir hilâfet olarak kendisini Suriye, Yemen, Hicâz, Mısır ve K. Afrika'da kabul ettirmiş ise de Halife Mustansır döneminde (1036-1094) başlayan iç çekişmeler, doğal felaketler ve Selçukluların Ortadoğu'ya gelişleri Fâtîmîler Devleti'ni siyasî anlamda hızlı bir geri çekilmeye mecbur bırakmıştı. Söz konusu halifeden sonra meydana gelen Müsta'lî-Nizâr kavgası ise mezhepsel bölünmeye sebep olmuş ve hilâfetin tüm dünya İsmâîlîleri üzerindeki ruhânî etkisi son bulmuştu. Bu itibarla başta İran olmak üzere çeşitli davet merkezleri devlet ile bağlarını koparmıştı. Aynı asrın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri ile devlet daha zor bir döneme girse de Vezir el-Efdal'in yönetimi sayesinde Haçlı seferlerinin başlangıcında bir takım kayıplar telafi edilebilmişti.

el-Âmir bi-ahkâmillah dönemi Fâtîmî-Haçlı mücadelelerinin en yoğun olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak söz konusu dönemde yapılan mücadelelerde bir başarı sağlanamamıştı. İlk olarak Haçlıları Suriye ve Filistin'den atmak için yapılan askerî hareketler sonuçsuz kalmış, akabinde ise devletin Suriye ve Filistin sahillerinde kalan son toprakları zamanla Haçlıların eline geçmişti. Bu sayede Fâtîmîler sadece Mısır ve Askalan'a hakim bir devlet olarak kalmıştı.

el-Âmir'in hilâfeti boyunca iki tane veziri olmuştu. Bunlardan ilki babasının ve dedesinin dönemlerinde de görev yapan el-Efdal'dir. Halifenin ilk 20 senesinde görev yapan vezir, tüm tasarrufları eline almış, el-Âmir'i birçok işten tecrit etmiş, bazı İsmâîlî uygulamaları da sonlandırmıştı. Böylelikle Sünnîler tarafından sevilmiş fakat koyu İsmâîlî taraftarları arasında eleştirilmişti. Her şeye rağmen bahsi geçen vezir döneminde Fâtîmîler dış kayıpların haricinde sıkıntısız bir dönem geçirmişti. el-Efdal'in ölümünden sonra halife, el-Betaihî'yi vezâret makamına getirmiş ve eski mezhep seremonilerini de ihya etmişti. Ayrıca mimarî alanda da oldukça önemli

eserler ortaya konmuştu. Ancak adı geçen vezirin azli ve ölümü Fâtimîler tarihinde yıkılışa kadar sürecektir bir kargaşa dönemini başlatmıştı. Her ne kadar halife, el-Betaihî'den sonra vezir atamayıp yönetimi tek başına elinde tutmaya çalışsa da bu alandaki tecrübesizliği sayesinde bir takım iç karışıklıkların çıkmasına sebebiyet vermişti. Akabinde yaygınlaşan müsadere halkın tepkisine yol açmış ve onlar ile halife arasında bir soğukluk meydana getirmişti.

Bir hilâfet olarak Fâtimîler Devleti'nin Mustansır döneminden itibaren ruhânî etkisi azalmış ve çeşitli beldelerde elde ettikleri üst hakimiyetler son bulmaya başlamıştı. İran, Irak ve Horasan İsmâîlîleri Fâtimîler ile bağlarını koparmıştı. Ancak Yemen, Hicâz ve Mağrib'in bir kısmı devlete bağlı kalmıştı. el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde ise bu üst egemenlikler daha da azalmıştı. Hicâz ve Mağrib'de hutbeler Abbâsîler adına okunmaya başlanmıştı. Söz konusu periyotta sadece Yemen ve Yemen'e bağlı davet bölgeleri Fâtimîlere sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Bu bağlılık halifenin ölümüne kadar sürmüştü. el-Âmir'in ölmeden önce varlığı tartışma konusu olan oğlu Tayyib adına Yemen Suleyhîlerinden bi'at alması İsmâîlî akidesinde bir bölünmeyi daha meydana getirmişti. Buna göre Suleyhîler ve Hindistan İsmâîlîleri, el-Âmir'in oğlu Tayyib adına davet yapmış ve Hâfız lidînillah'ın hilâfetini tanımamıştı. Ortaya çıkan bu fırkaya Tayyibîyye ve Bohra isimleri verilmişti. Yemen'de Suleyhîler dışında bazı küçük gruplar Fâtimîler Devleti'ne bağlı kalmış ancak devlet yıkılınca İsmâîlî davetten uzaklaşmışlardı.

10. Fâtimî halifesi ve 20. İsmâîlî imamı olan el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde devleti meşgul eden en önemli unsurlardan bir tanesi de Nizârî tehlikesi idi. Yaptıkları suikastlar ile meşhur olan söz konusu taife el-Âmir'i meşru halife olarak görmemekteydi. Her ne kadar onların Mısır'a sızmaları engellenmeye çalışılsa da başarılı olunamamış ve 1130 yılında halife, onların suikastı sonucu vefat etmiştir. Genel bir çerçevede değerlendirecek olursak el-Âmir dönemi Fâtimîler için bir geçiş dönemi olmuş ve devlette istikrar onun döneminde düzelmeyecek şekilde bozulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

1- ANA KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Anna Komnena, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası*, trk. trc. Bilge Umar, İstanbul, 1996.
- ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmîu'l-Gurer*, VI (ed-Dürretü'l-Seniyye fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtîmîyye, thk. Salahaddin el-Müneccid, Kâhire, 1961.
- Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-II, thk. Muhammed Zeynuhum Azeb v.d., Kâhire, t.y.
- İbn el-Âdîm, *Zübdetü'l-Haleb fî tarih el- Haleb*, Haz. Halil Mansur, Beyrut, 1996.
- İbn el-Cevzî, *el- Muntazam fî Tarihi'l- Mülük ve'l-Ümem*, XVII, thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, 1992.
- İbn el-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, IX, Düzenleyen Muhammed Ali Beydan, Beyrut, 2003.
- İbn Hammad es-Sinhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî Ubeyd*, thk. Abdulhalim Üveysî, Riyad, 1980.
- İbn Haldûn, *Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, VI, haz. Halil Şahade-Süheyl Zekkâr, Beyrut, 2000.
- İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâü'z-Zamân*, III-V, thk. İhsan b. Abbâs, Beyrut, 1968.
- İbn el-İmâd, İmam Şehâbeddin Ebî'l-Fellâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Âkrî el-Hanbelî ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr min Zeheb*, VI, thk. Mahmud el-Arnaut, Beyrut, 1991.
- İbn İyas, *Bedâü'z-zuhur fî Vekâiü'd-duhur*, I, thk. Muhammed Mustafa, Kâhire, 1982.

- İbn el-İzârî, *Beyan el-Muğrib fî Ahbarî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I, thk. C. S. Colin vd, Beyrut, 1983.
- İbn Kalânîsî, *Zeylû Tarîhi Dimaşk*, thk. Arif Ahmed Abdülgani, Dimaşk, 2013.
- İbn Kattân el-Merrâkuşî, *Nüzumu'l-Cemân literfîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zamân*, thk. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, 1990.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Hannân Abdülmennân, Amman, 2004.
- İbn el-Me'mûn, *Nusûs min Ahbâri Mısır*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1983
- İbn Müyesser, *el-Muntaka min Ahbâri Mısır (Özetleyen Makrizî)*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1981.
- İbn Sayrafî, *el-Kanûn fî divâni'r-Resâil ve'l-İşâretü ilâ men Nâle'l-Vezâre*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Kâhire, 1990.
- İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, V, haz. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1992.
- İbn Tuveyr, *Nüzhetü'l-Muklîfîn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Beyrut, 1992.
- İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatî'a*, thk. Andree Ferre, Dimaşk, 1972.
- el-İsfehanî, İmâdeddîn Kâtib, *Bûstân el-Câmî*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut, 2002.
- Kalkaşendî, *Subh el-Â'şâ fî Sina'ati'l-İnşa*, I-XIV, Kâhire, 1914.
- el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bizikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, I-III, thk. Muhammed Zeyhum Medîhatü's-Şarkâvî, Kâhire, 1997.
-, *İttiâz el-Hunefâ biahbâri'l-eimmeti'l-Fâtîmîyyîn el-Hulefâ*, I-III, thk. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed, Kâhire, 1996.
-, *Müsveddetü'l- Hutat*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Londra, 1995.
- en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVIII, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvâz - Dr. Hikmet Keşeli Fevvâz, Beyrut, 2004.
- Sâvires b.Mukaffâ, *Tarihu'l-Betârika*, II, III. Cüz (Tarihu'l-Mısır min Bidâyetü'l-Karnî'l-Evvel Hattâ Nihâyetü'l-Karnî'l-Işrûn min Hilâli Mahtûta) thk. Abdulaziz Cemâleddîn, Kâhire, 2006.

Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tarihi'l-Âyân*, 8. Cüz 1. Kısım (Havâdisü 495-589), Haydarabad, 1951.

et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akîdeti'n-Neseftiyyeti*, thk. Muhammed Adnan Derviş, İstanbul, ty.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. H. D. Andresyan, Ankara, 2000.

Yâkût el-Hamavî, *Mucem el-Büldân*, V, thk. Komisyon, Beyrut, 1977.

ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lam*, IX, thk. Beşar Gavvâd, Beyrut, 2003.

2- ARAŞTIRMA ESERLERİ

Ahmed, Hasan Hudayrî, *Alâkâtu'l-Fâtimiyyîn fî Mısır bidüveli'l-Mağrib*, Kâhire, 1996.

Ahmed Muhtâr İbâdî- Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Bahrîyyeti'l-İslâmîyyeti fî Mısır ve's-Şâm*, Beyrut, 1981.

....., *Fî Tarîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtimî*, Beyrut, ty.

Alican, Mustafa, “Fâtimî Halifesi el-Mustansır billah Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Dergisi*, LIX, 1-26.

Altan, Ebru, “Venedik'in Haçlı Seferi (1122-1124)”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağanı*, İstanbul, 2013, s.299-307.

Âşûr, Saîd Abdulfettâh, *el-Hareketü's-Salîbiyye*, I, Kâhire, 2010.

Atilla, Marina. *XI. – XII. Yüzyıllar (1055-1071) Arasında Selçuklu – Fatimî İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 1996.

Azimli, Mehmet, “İlk Şîî Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtimî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *DÜİFD*, VII, Diyarbakır, 2005, s. 59-73.

Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmîyyîn*, Beyrut, 1994

- Bedevî, Cemal, *el- Fâtîmiyye Devletü'l-Tefârîh ve't-Tebârîh*, Kâhire, 2003.
- Breet, M,” The Battles of Ramla”, *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Leuven, 1995, s.19-37.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, trk. trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964
- Büyükkara, M. Ali, “İsmâilî Daî ve Fâtîmî Davet”, *İLAM Araştırma Dergisi*, III, s.1-11.
- Cahen, Claude, *Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı*, trk. trc. Mustafa Daş, İstanbul, 2010.
- Canard, M, “Fâtîmids”, *EL²*, II, s.850-862.
- Cemâleddin, Abdullah Muhammed, *ed-Devletü'l-Fâtîmîyye*, Kâhire, 1991.
- Çelik, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fâtîmî Tarihi- Siyasî Tarih (909-969)*, Ankara, 2007.
- Da'kûr, Arab, *Tarîhu'l-Fâtîmîyyîn ve'l-Zengîyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik ve Hadrâtühüm*, Beyrut, 2010.
- Daftary, Farhad, *İsmâîlîler Tarih ve Kuram*, trk. trc. Ercüment Kaya, Ankara, 1999.
-, *el-İsmâîliyyûn Tarihuhum ve Akâidühüm*, arb. trc. Seyfeddin Kasîr, Beyrut, 2012.
-, *Muhtasarı Tarihi'l-İsmâîliyyîn*, arb. trc. Seyfeddin Kasîr, Dimaşk, 2010.
- Davud, Mayse Mahmûd, *Meskûkâtu'l-Fâtîmîyye bimecmûati Methafu'l-Fenni'l-İslâmî bi'l-Kâhire Dirâsetü Eserîyyetin ve Fennîyyetin*, Kâhire, ty.
- el-Hemdânî, Hüseyin b. Feyzullah, *es-Suleyhîyyûn ve'l-Hareketü'l-Fâtîmîyye fî'l-Yemen*, Beyrut, 1986.
- Eyyûb, İbrahim, *Tarih el-Fâtîmî el-İctimâî*, Beyrut, 1997.
- Gâlib, Mustafa, *Tarîhu'd-Da'veti'l-İsmâîliyye*, Beyrut, 1965.
- Gavanime, Yusuf Derviş, “el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, trk. trc. A. Özaydın, XIII, İstanbul, s. 139-154.

- Genç, Süleyman, “Selçulu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fâtîmî Arkaplanı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, İzmir, 2010, s. 9-48.
-, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye”, *DİA*, XLIV, 328-331.
- Gökbilgin, M. Tayyip, “Durüz” *EF*, II, 631-637.
- Hamblin, William, ” The Fatimid Navy During the Early Crusades: 1099-1124”, *Medieval Ships and Warfare*, ed. Susan Rose, Aldershot, 2008, s.214-221.
-, *The Fatimid Army During The Early Crusades*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan. Michigan, 1985.
- Harekât, İbrahim, “ Mağrib”, *DİA*, XXVII, 314-318.
- Hasan, Hasan İbrahim, “Fâtîmîler”, *DGBİT*, V, İstanbul, 1986-1990.
-, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kâhire, 1981.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trk. trc. Enver Ziya Karal, Ankara, 2000.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trk. trc. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- Hizmetli, Sabri, “ Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-514.
- Holt, P.M., *Haçlılar Çağı-XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, trk.trc. Özden Arıkan, İstanbul, 1999.
- İdris, Par Hady Roger, *ed-Devletü's-Sinhâciye*, I, arp. trc. Hammâdî es-Sâhilî, Beyrut, 1992.
- İpsirli, Mehmet, “Kalkaşendî”, *DİA*, XXIV, 263-265
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2007.
- el-Kenânî, Mustafa Hüseyin Muhammed, *el-Alâkâtü beyne Cenûva ve'i-Fâtîmiyyî ft Şarki'l-Ednâ*, İskenderiye, 1981.
- Lev, Yaacov, *State and Society in Fatimid Egypt*, Lieden, 1991.

Mâcid, Abdulmun'im, *Nazmu'l-Fâtîmiyyîn ve Rûsûmuhum fî Mısır*, II. Kâhire, 1978.

....., *Zuhûr'l-Hilâfeti'l-Fâtîmîyye ve Sukûtuhâ fî Mısır- et-Tarîhu'l-Siyasî*, Kâhire, 1994.

Muhammed, Subhî Abdu'l-Mun'im, *el-Alâkât Beyne Mısır ve'l-Hicâz Zemne'l-Fâtîmiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, Kâhire, ty.

Mukbil, Fethi Tefvik, *el-Fâtîmiyyetûn ve's-Sâlibiyyûn*, Beyrut, ty.

el-Mutvî, Muhammed el-Arûsî, *el-Hurûbü's-Salîbiyye fî'l-Maşrık ve'l-Mağrib*, Beyrut, 1982.

Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medîne", *DİA*, XVIII, 305-311.

Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, XVIII, 222-263.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Selçukluların Dinî Siyaseti 1040-1092*, İstanbul, 2002.

O'leary, De Lacy, *A Short History Of The Fatimid Khalifate*, Delhi, 1987.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara, 2015.

Öz, Mustafa, "Bohra", *DİA*, VI, 273-274.

....., "Dürzîlik", *DİA*, X, 39-48.

....., "İsmâilye Mezhebi", *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempoyumu, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Konular Dizisi*. İstanbul, 1993.

....., "İsmâiliyye", *DİA*, XXIII, 128-133.

....., "Müsta'liye", *DİA*, XXXII, 116-118.

....., "Nüveyrî", *DİA*, XXXIII, 304-306.

....., "Ubeydullah el-Mehdî", *DİA*, XLII, 23-25.

Özaydın, Abdükerim, "Âmir bi-ahkâmillah", *DİA*, III, 68.

....., "Ali b. Zâfir", *DİA*, II, 459-460

....., "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *DİA*, X, 452-453.

....., "İbn Hallikân", *DİA*, XX, 17-19

....., "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, 26-27

- Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler", *DİA*, XXXI, 410-412.
- Öztürk, Murat. *Fâtîmîlerin Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2012.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara, 1987.
- es-Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Fâtîmîyye*, Kâhire, 2006.
-, *Selâhaddînü'l-Eyyûbî ve Cühûduhu fî likazâi'd-Devleti'l-Fâtîmîyyeti ve Tahrîru Beyti'l-Makdis*, Beyrut, 2008.
- Sanders, Paula, *Ritual Politics and the City in Fatimid Cairo*, New York, 1994.
- Sevim, Ali, *Suriye- Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989.
-, "İbn Müeyesser", *DİA*, XX, 223.
- Seyyid, Eymen Fuad, "Fâtîmîler", *DİA*, XII, 228-237.
-, "Makrîzî", *DİA*, XXVII, 448-451
-, *ed- Devletü'l-Fâtîmîyye fî'l-Mısır Tefsîr el-Cedîd*, Kâhire, 1992.
-, *Tarîhu'l-Mezâhibi'd-Dînîyyeti fî Bilâdi'l-Yemen*, Kâhire, 1988.
- Stern, S. M., "al- Âmir bi ahkâm allah", *EL²*, I, 440.
- Sürûr, Cemâleddin, *Tarîhu'd-Devleti'l-Fâtîmîyye*, Kâhire, 1995.
- Şehâbî, Kuteybe, *Mucemü'l-elkâb Erbâbü's-sultân fî Düveli'l-İslâmiye mine'l-asrı'l-râşidî hattâ Bidâyâtü'l-Karni'l-İsrîn*, Dımaşk, 1995.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- Şeyyâl, Cemâleddin, *Mecmûâtü'l-Vesâiki'l-Fâtîmîyye Vesâiku'l-Hilâfe ve Vilâyetü'l-Ahdi ve'l-Vezâre*, Kâhire, 2001.
- Takkûş, Muhammed Suheyl, *Tarihü'l-Fâtîmîyyîn fî Şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 2007.
-, *Tarîhu'l-Selâcıkâ fî Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 2009.
- Tâmir, Arif, *Tarîhu'l-İsmâilîyye*, III, Londra, 1991.
- et-Tavîl, Muhammed Gâlib, *Tarîhu'l-Alevîyyîn*, Lazkiye, 1924.

Tomar, Cengiz, "Suleyhîler", *DİA*, XXXVII, 480-481.

....., "Trablusşam", *DİA*, XLI, 292-294.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969.

Umâyere, Muhammed Abdullah Sâlim, *Ceyşü'l-Fâtîmî*, Amman, 2010.

Usta, Aydın, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul, 2015.

....., *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, İstanbul, 2008.

....., "Haçlı Seferlerinde Din Değişirme Vakaları", *Belleten*, LXXV, sayı: 274, Aralık 2011, s.691-717.

Wiet, G., "al-Afdal b.Badr al-Djamah", *EL²*, I, 215-216.

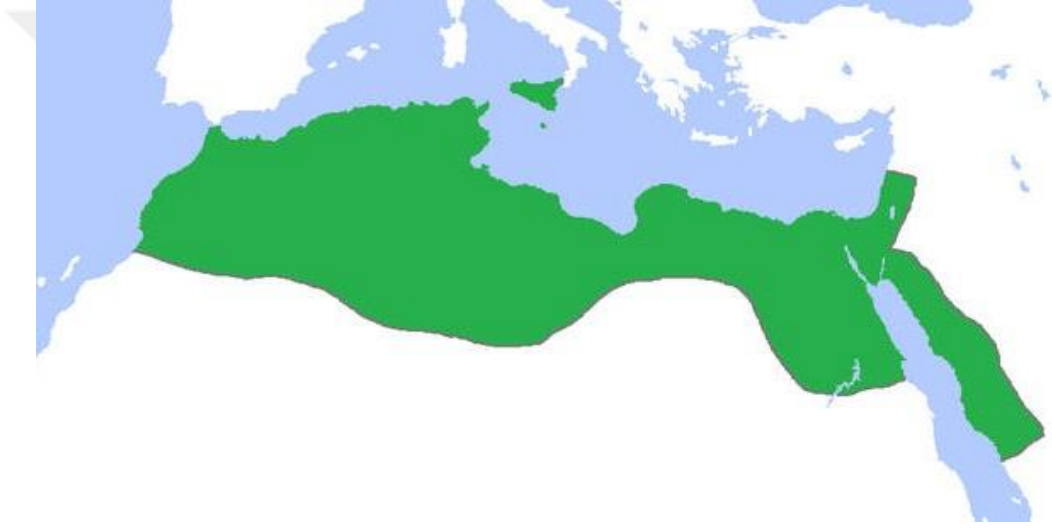
Yazılıtaş, Nihat, "Sûr Şehrinin Haçlılar Tarafından Tehdidi Karşısında Fâtîmî-Tuğtekin İttifakı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III, s.117-124.

....., *Fâtîmî Devleti Tarihi*, İstanbul, 2010.

Zahîr, İhsan İlâhî, *el-İsmâîliyye Tarîh ve Akâid*, Lahor, 1985.

EKLER

1- HARİTA VE RESİMLER

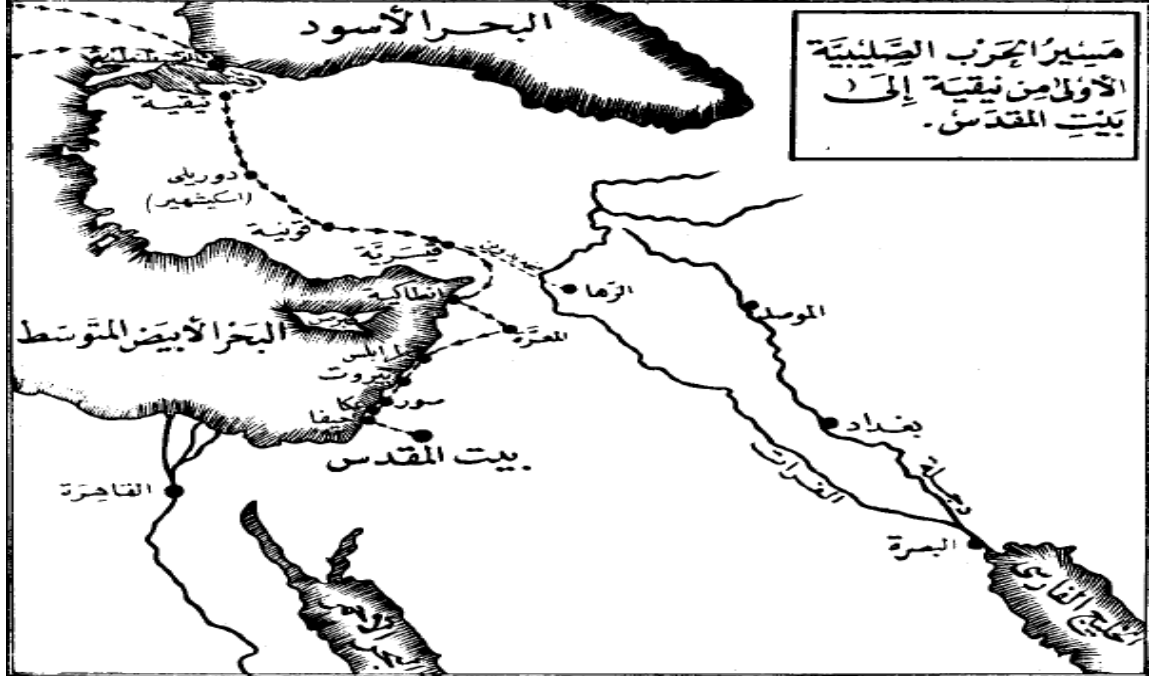

Harita-I: Fâtîmîler Devleti'nin en geniş sınırları

(<http://www.nkfu.com/fatimiler-hakkinda-bilgi/>, 27/06/2017).

Harita-2: Haçlı Seferleri Sırasında Suriye ve Mısır (Muhammed el-Arûsî el-Mutvî, *el-Hurûbü's-Salîbiyye fi'l-Maşrik ve'l-Mağrib*, Beyrut, 1982, s.37.)

Harita-3: Haçlıların Kudüs'e İlerleyişi ve İzledikleri Güzergah (el-Mutvî, s.53.).

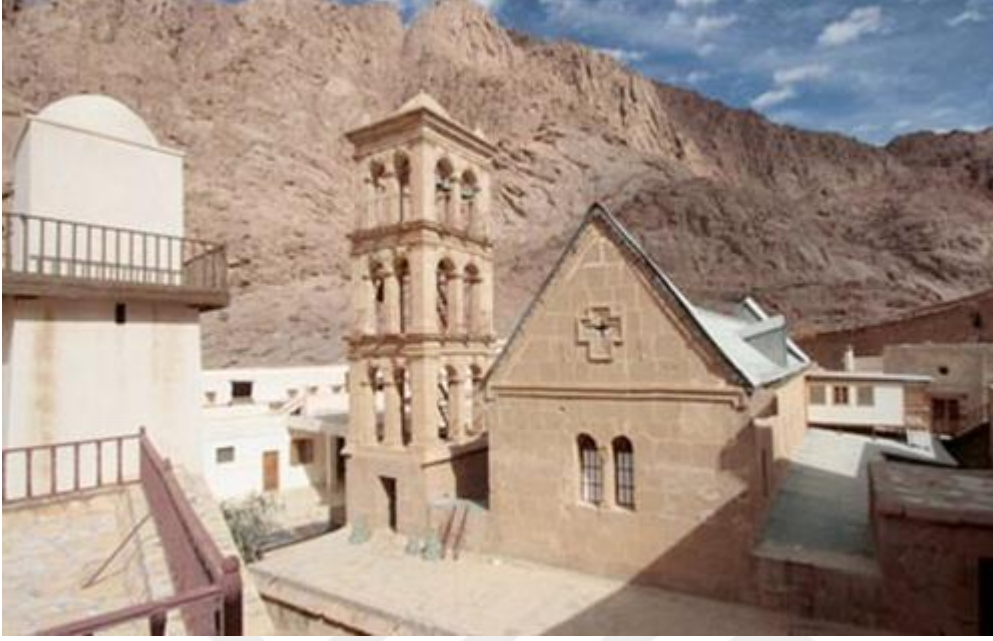

Harite-4: I. Haçlı Seferi Sonunda Ortadoğu ve Haçlı Krallıkları (el-Mutvî, s.62).

Resim-1: el-Âmir bi-ahkâmillaah döneminde basılan bir dinar

(http://www.eternalegypt.org/EternalEgyptWebsiteWeb/HomeServlet?ee_website_action_key=action.display.element&story_id=&module_id=&language_id=3&element_id=40731&ee_messages=0001.flashrequired.text, 27/06/2017)

Resim-2: el-
Âmir bi-
ahkâmillah
döneminde

Mısır'da inşa edilen bir kilise

(<http://gate.ahram.org.eg/News/834824.aspx> , 26/06/2017).

Resim-3: el-Âmir bi-ahkâmillah döneminde Sîna'da inşa edilen bir caminin kalıntıları

(<http://www.alarabiya.net/ar/arab-and-world/egypt/2017/06/04/%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A3%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%AC%D8%AF-%D9%81%D9%8A-%D8%B3%D9%8A%D9%86%D8%A7%D8%A1-%D8%A3%D8%AD%D8%AF%D9%87%D8%A7-%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%87-%D9%85%D8%B3%D9%8A%D8%AD%D9%8A.html>, 26/06/2017)

Resim-4: el-Âmir bi-ahhkâmillah döneminde Kâhire'de inşa edilen en önemli dinî yapı olan Câmiu'l-Akmer

(<http://www.cairo.gov.eg/art/traditions/DocLib/%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9%20%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%82%D9%85%D8%B1%201%20%D8%B4%D8%A7%D8%B1%D8%B9%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%B2%20%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87%20%D8%A7%D9%84%D9%81%D8%A7%D8%B7%D9%85%D9%8A.jpg>, 26/06/2017)

2- FÂTİMÎ HALİFELERİ

- 1- UBEYDULLAH el-MEHDÎ (909-934)
- 2- KÂİM BÎ-EMRİLLAH (934-946)
- 3- MANSÛR BİLLAH (946-953)
- 4- MUİZZ Lİ-DÎNİLLAH (953-975)
- 5- AZÎZ BİLLAH (975-996)
- 6- HÂKİM BÎ-EMRİLLAH (996-1021)
- 7- ZÂHİR Lİ-İZAZ DÎNİLLAH (1021-1036)
- 8- MUSTANSİR BİLLAH (1036-1094)
- 9- MÜSTA'LÎ BİLLAH (1094-1101)
- 10- ÂMİR BÎ-AHKÂMİLLAH (1101-1130)
- 11- HÂFİZ Lİ-DÎNİLLAH (1130-1149)
- 12- ZÂFİR BÎ-EMRİLLAH (1149-1154)
- 13- FÂİZ BÎ-NASRİLLAH (1154-1160)
- 14- ADÎD Lİ-DÎNİLLAH (1160-1171)

ÖZGEÇMİŞ

Yunus Emre AYDIN 01. 05. 1991 tarihinde İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimi aynı şehirde 2009 yılında tamamladı. 2010 yılında Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümünü kazandı. Birinci sınıftan sonra Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne yatay geçiş yapmaya hak kazandı. 2013 yılında bölüm ve fakülte birinciliği ile mezun olup aynı yıl Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalında tezli yüksek lisans programına kayıt oldu. İstanbul'da çeşitli kurslarda Arapça ve İngilizce eğitimi aldı. 2014 yılında Prof. Dr. Aydın USTA ile tez çalışmalarına başladı. İngilizce ve iyi derecede Arapça bilmektedir.